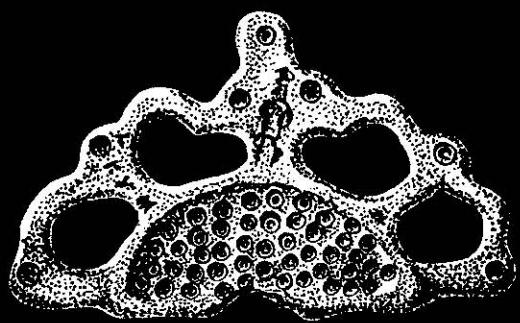

АРХЕОЛОГІЯ

35 * 1980

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

35

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1980

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікації й повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*,
С. М. Бібіков, *Ю. М. Захарук*, *П. О. Кашиковський*, *С. Д. Крижицький*, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Н. С. Руденко* (відповідальний секретар),
О. Л. Стешенко, *О. І. Тереноожкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черніш*,
Б. А. Шрамко.

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

A — 10602-534 47-80 0507000000
M221(04)-80

© Видавництво «Наукова думка», 1980

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Періодизація і хронологія раннього Трипілля

Для дослідників трипільської культури проблема періодизації та хронології її пам'яток є однією з найважливіших. Без вирішення цієї проблеми неможливо правильно зрозуміти динаміку становлення й розвитку такого значного культурного феномена у стародавній історії Південно-Східної Європи, яким було Трипілля. В останні роки приділяється увага розробці періодизації пізньотрипільських пам'яток¹, запропоновано кілька локальних періодизаційних схем для розвинутого етапу культури². Найменш вивчене в цьому плані раннє Трипілля.

Щоправда, дослідники неодноразово намагалися виділити у межах раннього етапу культури (Трипілля А, за Т. С. Пассек) більш дрібні фази або визначити відносну хронологію окремих поселень. Так, В. М. Даниленко, вважаючи одночасними поселення Сабатинівка II і Брага, відносив їх до більш раннього часу, ніж Лука-Врублівецька й Гренівка³.

Згодом В. М. Даниленко пише про наявність у ранньому Трипіллі трьох (Сабатинівка II, Флорешти — Гренівка, Лука-Врублівецька — Борисівка, Попів город)⁴, а потім і чотирьох (Гайворон, Флорешти — Сабатинівка II — землянки, Солончени I — Сабатинівка II — площацки — Гренівка, Бернове-Лука, Лука-Врублівецька) хронологічних груп⁵. Ці висновки не були підкріплени аналізом конкретного матеріалу і, базуючись на інтуїції дослідника, містили поряд із вірними помилкові припущення.

С. М. Бібіков поділив раннє Трипілля на два етапи (А-І і А-ІІ), вважаючи, що до першого слід віднести усі поселення із заглибленими житлами, а до пізнішого (А-ІІ) — пам'ятки з глинобитними площацками⁶. Підставою для такого поділу послужили деякі відмінності (насамперед кількісні) у матеріалах землянок та площацок відомого ранньотрипільського поселення Ленківці⁷. Такі підрахунки не можна вважати надійним хронологічним критерієм, бо у землянках Ленківців, що збереглися значно краще, ніж площацки, кількісно переважають не лише скребачки, на які посилається С. М. Бібіков, але й усі інші види крем'я-

¹ Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. — Археологія, 1972, 5, с. 3—24; Збенович В. Г. Хронологія пізнього Трипілля. — Археологія, 1972, 7, с. 3—25.

² Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури. — У кн.: Археологія Української РСР. К., 1971, т. 1, с. 165—176; Виноградова Н. М. Памятники переходного етапа Трипілья В/І — В/ІІ в Поднестровье. — Советская археология, 1972, 1, с. 36—56.

³ Даниленко В. Н. Неоліт Побужжя и сложение трипольской культуры. — КСИА АН УССР, 1960, вып. 9, с. 3—9.

⁴ Даниленко В. Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг. — КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 25—26.

⁵ Даниленко В. Н. Неоліт України. К., 1969, с. 224.

⁶ Бібіков С. Н. О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельницца (Алдень II) на Юго-Западе СССР. — В кн.: VII Международный конгресс доисториков и protoисториков. Докл. и сообщ. археологов СССР. М., 1966, с. 93—95.

⁷ Черніши К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. К., 1959, с. 107.

них виробів і взагалі весь інвентар⁸. Землянки й напівземлянки не пов'язані із якоюсь загальною для всього Трипілля початковою фазою розвитку, а відбивають початковий період в історії кожного конкретного поселення. Його мешканці могли спочатку викопати тимчасові заглиблені житла, а вже потім побудували більш «капітальні» глинобитні будинки. Питання про синхроність чи різночасність землянок і площацок (навіть у випадку прямої стратиграфії, як у Ленківцях) повинно вирішуватися конкретно, з аналізом усього супроводжуючого матеріалу.

А. П. Погожева здійснила класифікацію ранньотрипільської пластики й одержала кількіну оцінку ступеня близькості ранньотрипільських пам'яток, що допомогло дослідниці скласти синхроністичну таблицю останніх⁹. На один хронологічний щабель були поставлені такі різночасні ранньотрипільські поселення, як Солончени II і Сабатинівка II, Гайворон і Олександрівка, Бернове-Лука і Печера тощо¹⁰. Недоліки схеми зумовлюються тим, що вона побудована лише на одній категорії інвентаря, до того ж дуже «консервативній».

В останні роки К. К. Черниш, працюючи над з'ясуванням локальних відмінностей різночасніх трипільських пам'яток, торкається у своїх статтях питань періодизації раннього Трипілля¹¹. Зокрема, нею запропоновано таку схему розвитку найдавніших пам'яток Середнього Подністров'я: Брага — Ленківці — Лука-Брублівецька¹². Дослідниця прагне прослідкувати зміни у керамічному комплексі ранньотрипільських пам'яток, починаючи з найдавніших, якими на Дністрі є поселення типу Флорешт. З методичної точки зору цей підхід цілком прийнятний, але він потребує кількісної оцінки (бодай найпростішої) згаданих пам'яток. Висновки ж К. К. Черниш не підкріплені відповідними підрахунками й наочним ілюстративним матеріалом; деякі з них викликають за-перечення.

Нарешті відзначимо, що періодизаційна схема культури Прекукутені — західного аналога раннього Трипілля — також розроблена недостатньо. Додержуючись традиції, румунські археологи відносять до другої фази цієї культури усі пам'ятки з боянськими рисами в кераміці. Всі інші поселення (а їх більшість) віднесені до третьої фази, хоча вони зовсім не однотипні й не одночасні. Саме з таких позицій розглянуто періодизацію прекукутенських поселень в узагальнюючій праці С. Маринеску-Білку¹³.

Нині на території України і Молдавії відомо близько 100 ранньотрипільських пам'яток; в Румунії, за даними С. Маринеску-Білку, нараховується приблизно 50 поселень культури Прекукутені¹⁴. Лише третина всіх цих пунктів досліджена розкопками, і то здебільшого на незначній площі. На інших зібрано підйомний матеріал й, зрозуміло, вони поки що не можуть бути використані при створенні періодизаційної схеми.

У ранньотрипільському ареалі краще від інших досліджений район Середнього Подністров'я, де на відрізку течії довжиною 150 км нині відомо близько 30 поселень. До таких добре вивчених пам'яток, як Лука-Брублівецька, Бернове-Лука, Ленківці тощо, слід додати Бернашівку,

⁸ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення..., табл. 3; 4.

⁹ Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика трипольской культуры (Триполье А). Автореф. канд. дис. М., 1971, с. 1—28.

¹⁰ Там же, с. 19.

¹¹ Черныш Е. К. Место поселений Борисовского типа в периодизации трипольской культуры.—КСИА АН СССР, 1975, вып. 142, с. 3—10; Черныш Е. К. Основные направления путей расселения племен культуры Кукутени — Триполье в ранний период.—В кн.: Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 1976, с. 90—102.

¹² Черныш Е. К. Место поселений Борисовского типа..., с. 3—6.

¹³ Marinescu-Bîlcu S. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. Bucureşti, 1974.

¹⁴ Там же, с. 151—180.

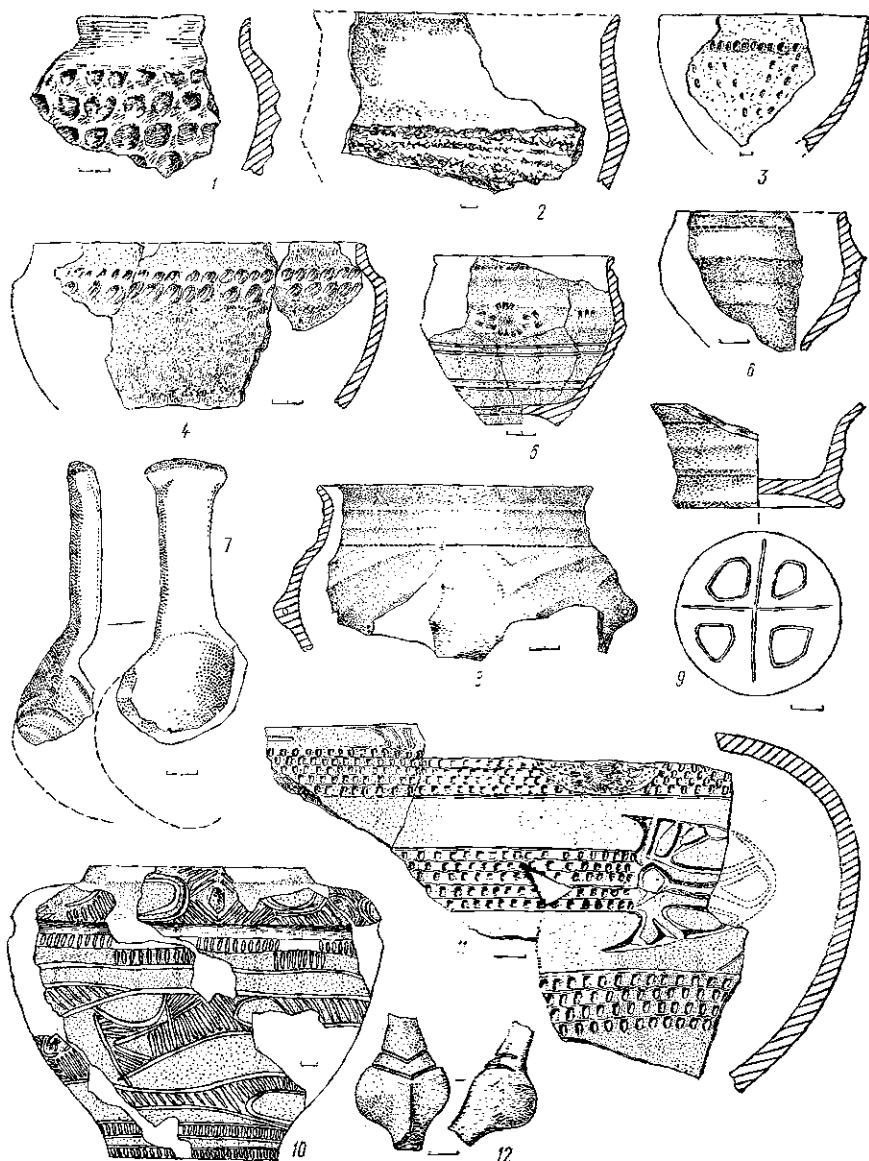

Рис. 1. Матеріали поселення Бернашівка.

Окопи, Кормань та деякі інші пункти, досліджені в останні роки. Матеріали цих поселень є солідною джерелознавчою базою, тим більш надійною, що усі вони розміщені порівняно близько одно до одного й різниця у їхньому інвентарі відбиває явища хронологічного, а не локального змісту. Отже, різночасні ранньотрипільські поселення Середнього Подністров'я можуть бути своєрідним еталоном при створенні загальної схеми періодизації і синхронізації всього раннього Трипілля.

За відсутністю стратифікованих ранньотрипільських поселень хронологічні відмінності пам'яток відбивають лише зміни у складі їхнього інвентаря. Найбільш об'єктивно ці зміни демонструє керамічний комплекс, меншою мірою — антропоморфна пластика. Самий лише виробничий інвентар менш придатний для потреб періодизації і хронології, хоча його склад (і насамперед знаряддя з кременю) треба брати до уваги.

Аналізуючи керамічний комплекс, необхідно враховувати співвідношення технологічних груп посуду, а в межах останніх — наявність чи відсутність тих або інших форм посудин, зміни цих форм, еволюцію орнаментальних схем і самих видів орнаменту. Враховуючи ці фактори, відносно ранніми повинні бути ті пам'ятки, в керамічному комплексі яких виділяються риси, характерні для поселень культури Прекукутєн II (хронологічний пріоритет останніх стверджує стратиграфія). Кераміка пізніх пам'яток виявляє подібність до посуду поселень початкових фаз розвинутого Трипілля. Типи пам'яток, що послідовно змінюють одна одну, у сукупності відбивають весь ранній етап розвитку трипільської культури на певній території.

Необхідно мати на увазі той факт, що лише нечисленні ранньотрипільські поселення дають значну колекцію кераміки, яка дозволяє впевнено визначити їхню хронологічну позицію. Отже, деякі висновки автора мають характер припущення, а заповнити лакуни між окремими типами пам'яток допоможуть лише майбутні польові дослідження.

Подністров'я. Майже всі ранньотрипільські пам'ятки Подністров'я пов'язані із середньою течією річки від гирла Збруча до гирла Серебрії. Кілька поселень відомі південніше, у МРСР (Солончени, Голеркани). Вище гирла р. Збруч досі не виявлено жодного ранньотрипільського місцевеннаходження.

До початкової пори раннього Трипілля на Дністрі належить поселення біля с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл., досліджено автором у 1972—1975 рр.¹⁵ Воно займало невеликий пагорб біля краю першої надзаплавної тераси і складалося з семи наземних глинобитних жител — площацок. Кераміка поселення (15 тис. фрагментів посудин) за технологічними ознаками поділяється на три групи.

Посуд першої групи (кухонний) складає понад 54 % усіх посудин. До глини додавалися крупнотовчені шамот, пісок, зірдка — зерна кварцу. Випал нерівномірний, черепок крихкий із шорсткою поверхнею, часто вкритою слідами пальцового згладжування. Виділяються такі форми посудин: горщики з невисокими, ледь стягненими вінцями й плічками, позначеними ребром (рис. 1, 1, 2, 4); широко відкриті котлоподібні горщики (рис. 1, 3); горщики з майже нерозчленованим профілем (типу банок); конічні миски. Досить значну групу складають так звані фруктовниці — неглибокі (5—7 см) профільовані тарілки на циліндричному піддоні, який часто має овальні отвори-віконця (рис. 2, 4).

Майже 50% посудин першої групи позбавлені орнаменту; інші здебільшого прикрашені одним-двома рядами пальцьових защипів біля основи шийки (рис. 2, 1, 2). 27% усіх орнаментованих фрагментів прикрашено защипами (наколами, насічками), які вкривали весь тулуб горщика вертикальними, горизонтальними чи косими рядами (рис. 2, 2, 5, 7). Іноді защипи або наколи наносилися під кутом один до одного (так званий колосок) (рис. 2, 6). Трапляється також орнамент у вигляді наліпних або відтягнених конічних горбиків.

Посуд другої групи (29%) виготовлений з добре промішаної тонкоструктурної глини з домішками піску. Ця «столова» кераміка рівномірно випалена; поверхня посудин (звичайно сірого, рідше — рожевувато-буруватих і палевих відтінків) добре загладжена, підлощена. Найчастіше зустрічається округлотільй або біконічний горщик висотою 10—15 см з невисокими прямими, ледь відігнутими вінцями (рис. 1, 5—6). Маленьке денце горщика звичайно трохи увігнуте (рис. 2, 11). Поширені також горщики із округлим або присадкуватим тулубом, невисокою конічною шийкою й циліндричною придонною частиною (рис. 1, 8, 9);

¹⁵ Збенович В. Г. К итогам исследования раннетрипольского поселения Бернашевка.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. Ужгород, 1978, с. 36—37.

Рис. 2. Матеріали поселення Бернашівка.

великі глечикоподібні посудини з високою циліндричною шийкою (рис. 2, 8); маленькі опуклотілі чашки (рис. 2, 12); черпаки та ложки з ручками (рис. 1, 7). Характерним орнаментом посуду другої групи є канелюри шириною 0,7—1 см у вигляді горизонтальних, вертикальних, косих рядів або концентричних кіл (рис. 1, 5—9; 2, 8—10). Звичайно вони поєднуються з відбитками гребінцевого штампу й врізаними вузькими лініями, що оперізують тулуб посудини або складають кутові чи петлеподібні (эрдка спіральні) композиції.

Близько 17% керамічного комплексу Бернашівки складає посуд третьої групи з домішками дрібного шамоту та піску; значно рідше він виготовлений з однорідної глини без домішок. Поверхня посудин вкрита брунатним ангобом, добре згладжена і підлощена.

Серед посудин переважають (біля 60%) вже згадувані «фруктовниці» — реберчасті тарілки на циліндричних піддонах різної висоти (рис. 2, 19). Поширений також грушоподібний горщик з опуклим або трохи присадкуватим тілом і невисокими стягненими вінцями (рис. 1, 10). Обом цим формам належать численні неглибокі покришки з грибовидною ручкою-виступом (рис. 2, 18). Майже всі посудини багато орнаментовані врізаним або прогладженим візерунком у вигляді стрічок, які петлями або спіраллю вільно вкривають тулууб горщика, покришку або піддон фруктовниці (рис. 1, 10; 2, 14). Звичайними є також кутові композиції, короткі вертикальні насічки, конічні наліпні горбики.

Приблизно 30% цього посуду прикрашає специфічний виїмчастий «боянський» орнамент у негативно-позитивній манері: ряди квадратів («шахова дошка») (рис. 2, 17, 20), звичайніх (рис. 2, 16) та видовженіх (так звані вовчі зуби) трикутників (рис. 2, 14), заштриховані стрічки (рис. 2, 13, 15), складні меандрові та ромбічні композиції. Поширенний орнаментально-смисловий сюжет, який передавав образ міфічного змія-дракона, іноді у дуже стилізованій манері (рис. 1, 11; 2, 18). Заповнення орнаменту білою пастою (рис. 2, 19, 20) підсилювало декоративний ефект.

На поселенні знайдено близько 70 глиняних статуеток, що зображують сидячу або стоячу жінку із збільшеною тазостегновою частиною, іноді підкресленою врізаними лініями (рис. 1, 12). Веретеноподібна верхня частина тулуба трохи сплющена, плечі іноді передані виступаючими кутами, груди — округлими наліпами. Невеличка кругла голівка зверху сплющена, ніс позначене щипком, очі і рот — наколами або горизонтальною насічкою. Орнамент на статуетках відсутній. Подібні статуетки належать до типів С і С₁ за класифікацією А. П. Погожевої і розглядаються цією дослідницею як найраніші у ранньотрипільській антропоморфній пластичці¹⁶.

Торкаючись виробничого інвентаря Бернашівки, слід зазначити, що 62% усіх знарядь праці з кременю припадає на долю скребачок (2300 екз.), серед яких скребачки на відщепах складають 95%. Досить часто зустрічаються різці й різчики (81 екз.). Знайдено 5 геометричних мікролітів.

Бернашівське поселення поки що не має аналогів не лише у Подністров'ї, але й на всій території України. Однак однотипні пам'ятки добре відомі на півночі МРСР (Флорешти¹⁷, Рогожани¹⁸ та інші), а також на території румунської Молдови (Ларга-Жіжія¹⁹, Гігоєшти-Трудешти²⁰ тощо). Іхня схожість простежується в усіх елементах матеріальної культури, і насамперед у керамічних комплексах з трьома технологічними групами, ідентичними формами посуду й системами орнаментації. Про ранній вік пам'яток типу Флорешти-Бернашівка свідчать виразні риси культур Кріш і Боян в кераміці першої та третьої груп, а також дані стратиграфії відомих пам'яток Ізвоаре²¹ і Тирпешти²².

Наступну фазу розвитку раннього Трипілля у Подністров'ї відбивають пам'ятки типу Окопів. Епонімне поселення знаходиться біля с. Окопи Борщівського р-ну Тернопільської обл., на схилі першої тера-

¹⁶ Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика..., с. 11, 17—19.

¹⁷ Пассек Т. С. Районеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, 1961, № 84, с. 193—203.

¹⁸ Маркевич В. И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции.— В кн.: Археологические исследования в Молдавии (1972). Кишинев, 1974, с. 26—41.

¹⁹ Александреску А. Д. О второй фазе докукутенской культуры.— Dacia, 1961, т. 5, р. 21—38.

²⁰ Marinescu-Bîlcu S. Cultura Precucuteni..., fig. 38—52.

²¹ Vuple R. Izvoare.— Bucureşti, 1957, p. 55—120.

²² Marinescu-Bîlcu S. Cultura Precucuteni..., p. 168—169.

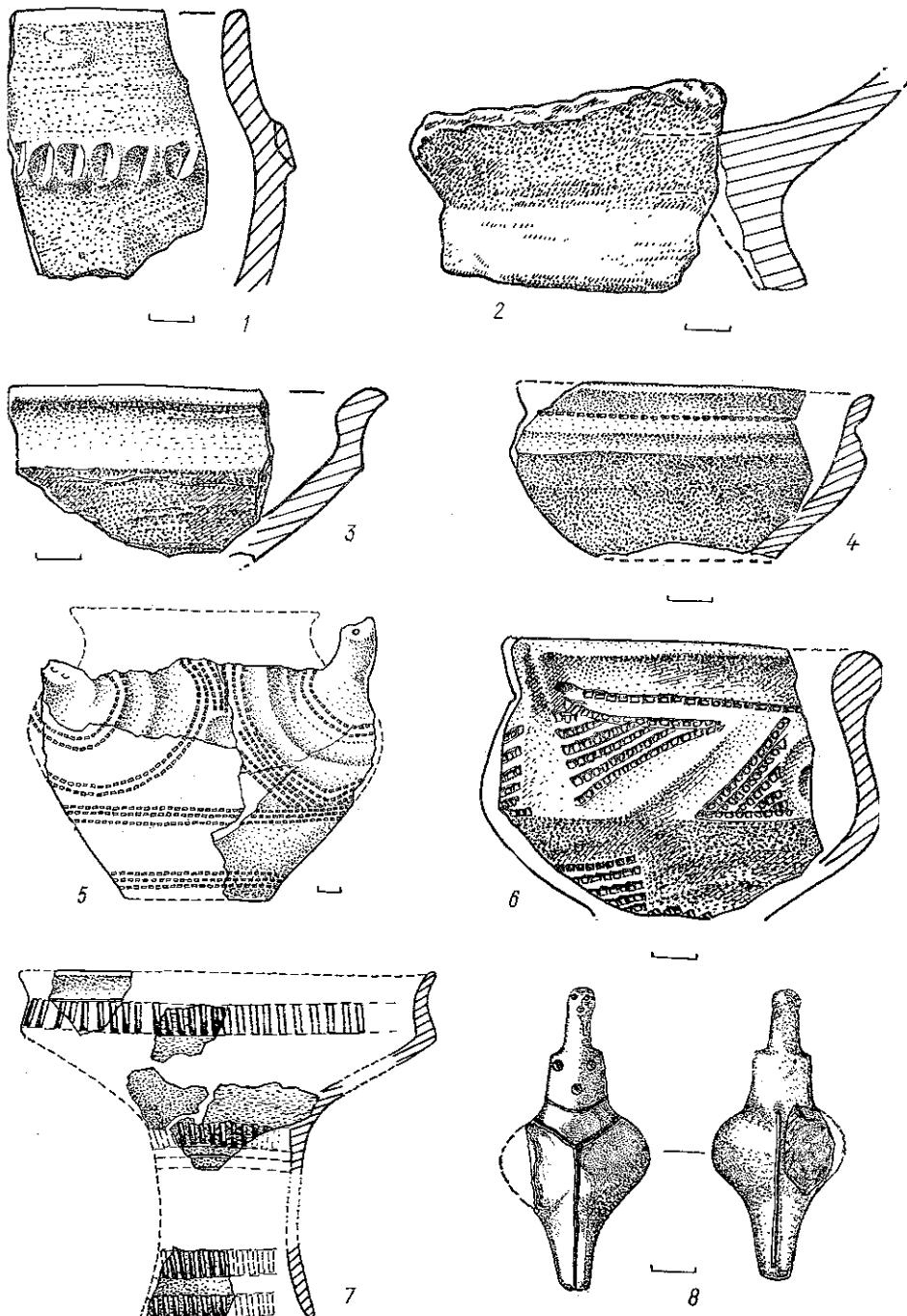

Рис. 3. Матеріали поселень типу Окопів:
1—4, 6 — Окопи; 5 — Вороновиця; 7 — Бабшин; 8 — Окопи.

си, поруч із місцем впадіння у Дністер р. Збруч. Тут виявлено залишки чотирьох глинобитних площацок, три з яких досліджені автором у 1978—1979 рр.* Зібрано значну колекцію кераміки, знарядь праці, предметів пластики тощо.

* Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

Рис. 4. Матеріали поселень типу Окопів:

1, 11 — Бабчин; 2, 3, 5—8, 12—18 — Окопи; 4 — Бернове (уроч. Малинки); 9 — Вороновиця.

У керамічному комплексі (4,5 тис. фрагментів) чітко виділяються ті самі технологічні групи, що й у Бернашівці. Кухонний посуд практично зберігає усі форми (типи) посудин (рис. 3, 1—3; 4, 3); не змінюється і система орнаментації, зокрема, близько 47% складають фрагменти, прикрашені по всій поверхні защипами або наколами, що їх імітують (рис. 4, 2, 5). Однак помітно змінюється питома вага кухонного посуду: він становить 35% усіх посудин (проти 54% у Бернашівці).

Половина усього посуду припадає на долю другої групи (столового). Зберігаються його основні форми: невеликі опуклотілі або реберчасті горщики (рис. 3, 4—6; 4, 8), глеки з високою шийкою (рис. 4, 6), черпаки (рис. 4, 7). Цей посуд, як і раніше, прикрашений широкими канелюрами (0,7—0,9 см) у поєднанні з відбитками гребінцевого штампу і відрізками прокреслених ліній.

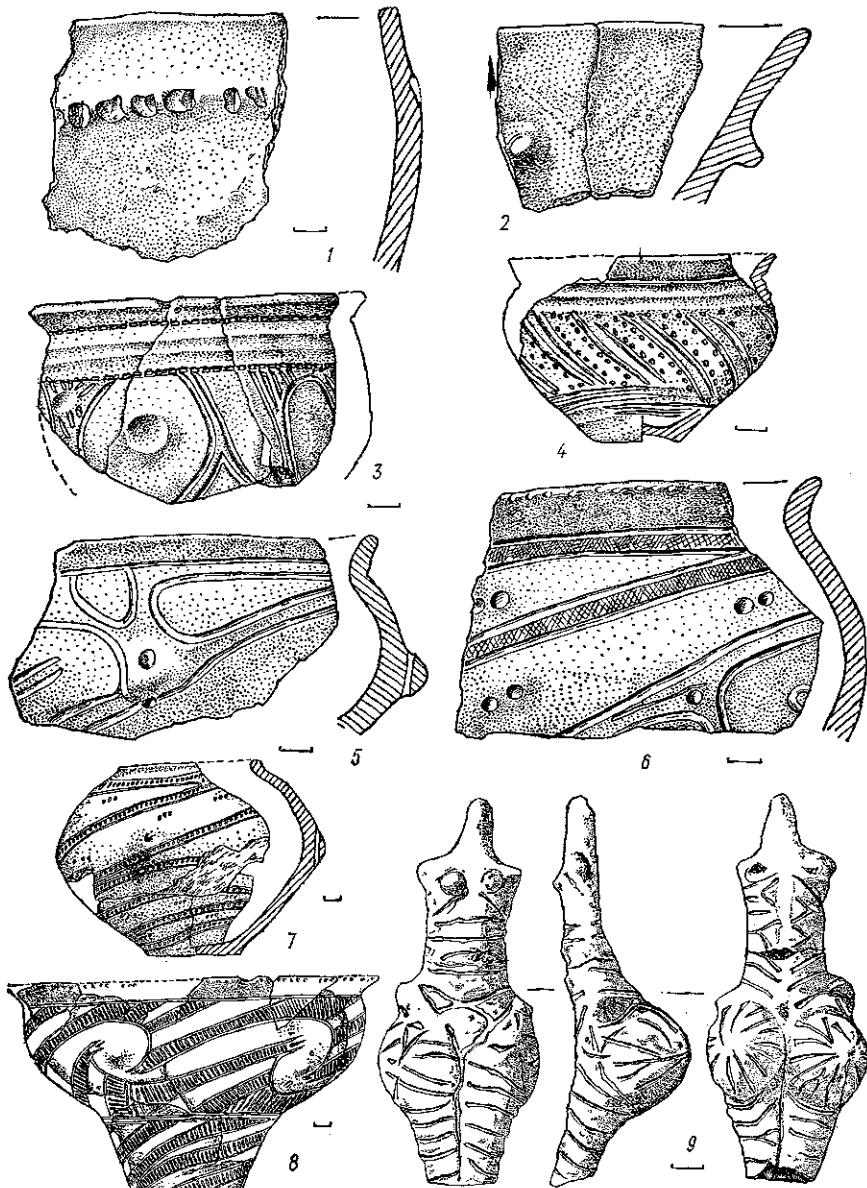

Рис. 5. Матеріали поселень типу Луки-Брублівецької:
1—3, 8 — Кормань; 4—7, 9 — Лука-Брублівецька.

Посуд третьої групи (близько 16 %) також зберіг основні форми: реберчасті фруктовниці на циліндричних піддонах (рис. 4, 10, 15), грушовидні горщики, покришки з грибовидною ручкою (рис. 4, 16—17). Найчастіше вони прикрашенні врізаними або прогладженими лініями, спіральними або петельчастими стрічками (рис. 4, 15), вертикальними відрізками ліній (рис. 4, 10), овалами, заштрихованими кутами (рис. 4, 12), нарешті, стилізованими зображеннями змія-дракона. Суттєва різниця між посудом цієї групи з Бернашівкі і Окопів полягає у майже повній відсутності боянських рис у кераміці останнього поселення, зокрема специфічного виїмчастого візерунка у негативно-позитивній манері. Лише орнамент 15—20 фрагментів є відлунням чіткого шахового

малюнку (рис. 4, 13—14); відсутні ряди трикутників, «вовчі зуби» тощо; зрідка заглиблений орнамент заповнений білою пастою.

Нечисленна антропоморфна пластика Окопів практично не відрізняється від бернашівської (рис. 3, 8).

Серед знарядь праці з кременю в Окопах переважають скребачки на відщепах, однак на відміну від Бернашівки кінцеві скребачки на пластинах вже складають тут третину загальної кількості цих знарядь.

До пам'яток типу Окопів у Середньому Подністров'ї слід віднести пизку поселень, поки що репрезентованих невеликими колекціями,— Брага, Лука-Устинська²³, Бабшин (рис. 3, 7; 4, 1, 11), Бернове (уроч. Малинки) (рис. 4, 4), Вороновиця (рис. 3, 5; 4, 9) *.

Значна схожість матеріалів двох вищеописаних груп поселень дозволяє зробити висновок про природне (і, ладамо, швидке) переростання пам'яток типу Бернашівки у пам'ятки типу Окопів без будь-якого хронологічного розриву між ними.

Наступну фазу раннього Трипілля на Дністрі репрезентують поселення Лука-Врублівецька, Бернове-Лука²⁴, а також поселення біля с. Кормань Сокирянського р-ну Чернівецької обл.²⁵

Матеріали поселень типу Луки-Врублівецької (насамперед кераміка) помітно відрізняються від інвентаря пам'яток типу Окопів. Для кераміки першої групи (вона, як і столовий посуд, складає близько 40% усього посуду в Луці-Врублівецькій та Берновому) основною формою стає горщик середніх розмірів із слабо профільованим тулубом і невисокими прямыми вінцями, трохи відігнутими або нахиленими до середини (рис. 5, 1; 6, 1—3). Зустрічаються також конічні тази — миски (рис. 5, 2); зрідка трапляються вази на циліндричних піддонах, яким у кількох випадках (Бернове, Лука-Врублівецька) надані антропоморфні риси (рис. 6, 4). Єдиним орнаментальним мотивом є ряд защипів на плічках горщика, часто у поєднанні з копічними наліпами (рис. 6, 1—3). Лише у Берновому знайдено два фрагменти із защипами по всій поверхні та 11 фрагментів, де защипи розміщені двома рядами. Цілком зник і «колосковий» візерунок.

Посуд другої групи тепер містить значні домішки дрібного шамоту, а іноді вапняку (Бернове), зближуючись із керамікою третьої групи. Поверхня посудин добре загладжена, підложені, іноді заполірована. Форми посудин (рис. 5, 3, 4; 6, 5, 8) майже не змінилися, за винятком черпаків, які стають більшими, масивнішими, часто мають на держаку трикутні виступи та наскрізні отвори (рис. 6, 6, 7). Столовий посуд тепер прикрашають вузькі (0,5—0,2 см) канелюри у вертикально-горизонтальних або «паркетних» композиціях (рис. 6, 8—10). Канелюри, як і раніше, часто поєднані з відбитками гребінцевого штампу або врізаною лінією (стрічкою) у трикутних, петельчастих або спіральних композиціях, причому врізана лінія тепер досягає досить часто ширини 0,5 см.

Найхарактерніша ознака посуду третьої групи — це остаточне зникнення боянських рис, насамперед виїмчастого візерунку з притаманними йому мотивами. Змінюються і його основні форми, зокрема фруктовниці, верхня частина яких набуває вигляду глибокої опуклотілої вази, часто з двома вушками, орнаментованої по всій поверхні (рис. 5, 5, 6);

²³ Борисковський П. Й. Деякі доповнення до археологічної карты Середньої Наддністров'ї. — Археологія, 1950, 4, с. 120—121; Белановская Т. Д. Раннотрипольськое поселение Лука-Устинская. — В кн.: Исследования по археологии СССР. Л., 1961, с. 56—68.

* На трьох вказаних поселеннях автор здійснив у 1969—1970 та 1978 рр. розвідкові розкопки. Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

²⁴ Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врублевецкая. — МИА, 1953, № 38, с. 458; Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, с. 42—60.

²⁵ Розкопки автора в 1978 р. Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

Рис. 6. Матеріали поселень типу Луки-Брублівецької:
1, 4, 6, 7, 10, 11, 13 — Лука-Брублівецька; 2, 3, 5, 8, 9, 12, 14—16 — Кормань.

реберчастих тарілок, характерних для фруктовниць більш ранніх пам'яток, немає на жодному поселенні типу Луки-Брублівецької. Циліндричний піддон фруктовниць тепер часто має опуклі, немов роздуті стінки (рис. 6, 15). Невисокі сплющені покришки посудин більш ранніх пам'яток тепер дедалі частіше набувають конічної або напівсферичної форми (рис. 6, 14). З'являється новий вид посуду — широко відкрита ваза із циліндричною, трохи звуженою придонною частиною (рис. 5, 8).

Посуд третьої групи звичайно прикрашений врізаною заштрихованою стрічкою, яка вільно вкриває тулуб посудин у спіральному візерунку (рис. 6, 11—13); це кінцевий ступінь стилізації образу фантастичного змія-дракона, притаманного орнаментації кераміки більш ранніх пам'яток.

Окремо слід згадати два орнаментальні засоби, зовсім невідомі за керамічним комплексом пам'яток типу Бернашівки і Окопів.

Йдеться, по-перше, про доповнення вищеописаних візерунків неглибокими округлими ямками (діаметр 0,3—0,6 см), розміщеними рядами, групами або парами (рис. 5, 4—6; 6, 5—7, 9—11). По-друге, новим елементом декору є заповнення стрічкового орнаменту червоною фарбою, зроблене вже після випалу посудини (див.: рис. 5, 6). В Берновому та Кормані червона фарба становить 3% усіх фрагментів посуду другої та третьої груп; навіть кілька кухонних посудин-фруктовниць з Бернового суцільно вкриті нею.

Значні зміни помітні і в антропоморфній пластиці пам'яток типу Луки-Врублівецької. Абсолютну більшість складають великі (10—12 см) жіночі фігури із стуленими простягнутими ногами, масивними стегнами, плоским широким торсом й підтрикутними виступами-плічками. Голова передана конічним виступом із заокругленим верхом; риси обличчя або взагалі не модельовані, або позначені щилком (ніс) і наколами (очі, рот) (рис. 5, 9; 6, 16). Ці статуетки (тип А за класифікацією А. П. Погожевої) звичайно прикрашені врізаним спіральним візерунком, ромбами, наколами, нерідко заповненими білою пастою (рис. 5, 9).

Торкаючись виробничого інвентаря, зазначимо, що в усіх колекціях помітне стабільне переважання скребачок на пластинах (84% в Берновому, 61% — в Кормані, 56% — у Луці-Врублівецькій) над цим знаряддям на відщепах.

Проте незаперечна схожість щойно описаних пам'яток не вказує на їхню практичну одночасність. Так, деякі риси керамічного комплексу поселення Бернове (окрім фрагментів посуду із зашипами у два ряди і навіть по всій поверхні; канелюри завширшки 0,5—0,6 см) дозволяють вважати, що воно виникло дещо раніше від Луки-Врублівецької. Подібний висновок був зроблений К. К. Черниш при аналізі жителів цих двох поселень²⁶ та А. П. Погожевою на матеріалі їхньої пластики²⁷. Однак в цілому хронологічна близькість Луки-Врублівецької, Бернового, Кормані та деяких інших поселень не викликає сумніву і дозволяє вважати їх однотипними пам'ятками.

Помітна різниця у матеріалах пам'яток типу Окопів і Луки-Врублівецької свідчить про наявність між ними досить значного хронологічного розриву.

Питання про заключну фазу раннього Трипілля на Дністрі потребує подальшої розробки. Вважаємо, що до цієї фази повинно бути віднесене поселення Ленківці, на якому свого часу було розкопано 5 площинок і 5 заглиблених жителів. Велика схожість матеріалів Ленківців²⁸ і Луки-Врублівецької відбувається у спільніх формах посуду; у таких видах орнаменту, як вузькі канелюри в горизонтально-вертикальному та «паркетному» візерунках і пофарбування стрічок червоною вохрою; у пластиці; у виробничому інвентарі (75% усіх скребачок — це скребачки на пластинах). Ця обставина вказує на генетичний зв'язок пам'яток типу Луки-Врублівецької і Ленківців та їхню хронологічну близькість. Однак за рядом ознак Ленківці репрезентують ранньотрипільські пам'ятки більш розвинутого типу. На це вказує насамперед топографія поселення, що лежить на краю плато правого берега Дністра. Жодна інша ранньотрипільська пам'ятка не знаходиться в таких топографічних умовах (100 м над рівнем річки), характерних вже для поселень середнього етапу культури.

Керамічний комплекс Ленківців включає лише дві технологічні групи, бо посуд другої і третьої груп тут практично не можна розрізняти: глина містить домішки піску і дрібнотовченого шамоту; поверхня посу-

²⁶ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення..., с. 38.

²⁷ Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика..., с. 18—19.

²⁸ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення..., табл. VI—XIII.

дин вкрита рожевуватим ангобом. В заглиблених житлах I і IV знайдено близько 30 фрагментів посудин із рожевої відмуленої глини, характерної вже для кераміки початку середнього Трипілля. На кухонному посуді майже зовсім зник зашипний орнамент, замінений насічками в один ряд. Риси наступного етапу простежуються і в формах деяких посудин Ленківців (напісферичні та конічні покришки)²⁹, у пофарбуванні статуеток білою і червоною фарбами³⁰, у появі (щоправда, в невеликій кількості) крупних ножевидних крем'яних пластин. Нарешті, слід згадати про знахідку предмета (підвіски?) з петельчастим вушком, виготовленого з ребра тварини³¹. Подібні вироби переважно пов'язані з поселеннями етапу В/І (Сабатинівка I, Березівська ГЕС³²) — Кукутєні А (Хебешешти³³).

Найближчим аналогом Ленківців є молдавське поселення Нові Русешти I (нижній шар), віднесене В. І. Маркевичем до самого кінця раннього Трипілля — переходу до етапу В/І³⁴.

Між пам'ятками типу Ленківців і ранніми поселеннями етапу В/І у Подністров'ї (Поливанів Яр III³⁵ та інші), певне, існують дві-три проміжні ланки, однією з яких є відоме поселення Озаринці³⁶. Виявлення інших перехідних пам'яток — справа наступних досліджень.

По буджжя. Нині в басейні Південного Бугу відомо близько десяти ранньотрипільських поселень, компактною групою зосереджених на невеликому відрізку середньої течії на території Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. (Гайворон, Сабатинівка II, Гренівка, кілька пунктів у селах Могильне, Данилова Балка тощо). На північ від зазначеної групи знаходитьшя ще кілька поселень (Печера, Борисівка, Уланівка, Шкуринці), які традиційно розглядаються як ранньотрипільські, але є, по суті, вже перехідними від раннього до середнього етапу³⁷.

Еталонною пам'яткою, можливо, могло бстати відоме поселення Олександрівка, що лежить у межиріччі Дністра й Південного Бугу, але його величезна колекція (розкопки О. Л. Єспенка у 50-х роках³⁸ і наступні дослідження К. В. та Н. Б. Зіньковських) досі не опрацьована і не видана. Деякі риси кераміки з Олександрівки (зокрема, кухонний посуд із зашипами по всій поверхні і пофарбування посудин третьої групи червоною та білою фарбами) несумісні у єдиному комплексі, отже, цілком імовірно, що поселення пройшло у своєму розвитку кілька хронологічних фаз.

Досить значний і цікавий матеріал одержаний на поселеннях Гайворон * і Сабатинівка II³⁹. Гайворонське поселення займає, за даними М. Л. Макаревича, ділянку борової тераси лівого берега Південного Бугу (10—15 м над рівнем річки) площею 6 га. Тут досліджені два наземні житла без глиnobитних долівок-площадок. Одержано близько

²⁹ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення.., табл. VII, 1, 6—9.

³⁰ Там же, с. 81.

³¹ Там же, с. 85, табл. XII, 36.

³² Даниленко В. Н. Энеолит Украины. К., 1974, с. 97, рис. 65, 8, 10, 11.

³³ Hâbășești. Monografie archeologică. București, 1954, pl. LXII, 2; fig. 26, 6.

³⁴ Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I.—КСИА АН ССР, 1970, вып. 123, с. 56—68.

³⁵ Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, с. 105—139.

³⁶ Рудинський М. Поповгородський вивів культури мальованої кераміки.—Антропологія, 1930, 3, с. 244—256; Черниш Е. К. Місто поселеній борисовського типу.., с. 3—7.

³⁷ Черниш Е. К. Місто поселеній борисовського типу.., с. 3—7.

³⁸ Єспенко А. Л. Раннетрипольське поселеніе Александровка.—МАСП, 1957, вып. 1, с. 10—23.

* Розкопки М. Л. Макаревича у 1960—1961 рр. Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

³⁹ Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція по дослідженю пам'яток трипільської культури.—АП, 1952, 4, с. 89—95; Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Дослідження II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні в 1949 р.—АП, 1956, 6, с. 134—144.

1 тис. фрагментів кераміки (залишки 300 посудин), стільки ж крем'яних виробів, невелику кількість знарядь з каменю, рогу й кістки, 12 глиняних статуеток.

На поселенні Сабатинівка II у 1947—1949 рр. М. Л. Макаревичем і В. М. Даниленко досліджено три площаадки і землянку (друга землянка виявилася зруйнованою). На думку авторів розкопок, матеріал різної типів жител мав свої особливості: на площаадках переважала кераміка рожевуватих відтінків, у землянці вона була сірою та чорною⁴⁰. Ця обставина дозволила В. М. Даниленко і М. Л. Макаревичу виділити на поселенні два будівельних періоди (і, додамо, хронологічні фази) — землянки й площаадки⁴¹. Колір посуду, звичайно, не може бути надійним хронологічним критерієм, тим більш що темна, іноді чорнолискована кераміка зустрінута у всіх без винятку житлах Сабатинівки II і є специфічною рисою цієї пам'ятки. І все ж аналіз матеріалів кожного житла Сабатинівки II* дозволяє нам дійти висновку про те, що у розвитку поселення можна виділити дві послідовні фази. До більш ранньої (Сабатинівка II-1) належать площаадки 1,2 і землянка; до пізніої (Сабатинівка II-2) — площаадка 3. Поселення першої фази за часом може бути співставлене з Гайвороном; обидві ці пам'ятки відбивають момент появи трипільців у Побужжі.

Керамічний комплекс пам'яток типу Сабатинівка II-1 — Гайворон включає посуд трьох технологічних груп, добре відомий за ранньотрипільськими поселеннями Подністров'я. Кераміка першої групи (кухонна) складає від 45 до 53% усього посуду в житлах Сабатинівки II-1 і 28% у Гайвороні. Основні форми: горщик із слабо розчленованим тулубом і невисокими прямими вінцями, іноді ледь нахиленими до середини (рис. 7, 2; 8, 1—3, 5—7); миски-тази з конічними або опуклими стінками (рис. 7, 1, 3). Виключно рідко зустрічаються фруктовниці першої групи.

Звичайно кухонний посуд прикрашений защипами і насічками в один-два ряди (рис. 7, 2; 8, 3, 7), але досить багато горщиків (від 17 до 25% у Сабатинівці II-1 і 36% у Гайвороні) орнаментовано по всій поверхні (рис. 8, 1, 2, 5, 6), в тому числі «колосковим» візерунком (рис. 8, 4, 8).

Посуд другої групи (від 37 до 49% у Сабатинівці II-1, 40% у Гайвороні) репрезентований звичайними формами: опуклотіліми або біконічними горщиками з невисокими вінцями (рис. 7, 5, 7; 8, 12), іноді з невисокою циліндричною шийкою (рис. 8, 9); глекоподібними посудинами з високою конічною шийкою (рис. 8, 10, 11); невеликими черпаками з плоским або округлим у перерізі держаком (рис. 7, 10). Цей посуд прикрашений широкими (0,7—0,9 см) канелюрами у поєднанні з відбитками гребінцевого штампу, вузькими врізаними лініями, конічними виступами-наліпами.

Посуд третьої групи в Сабатинівці II-1 (від 7 до 17%) містить домішки крупних зерен шамоту; поверхня його добре підлощена. В Гайвороні він становить 32% усіх посудин, має домішки піску і дрібного шамоту, поверхня його згладжена і вкрита рожевуватим ангобом. У технологічному відношенні ця кераміка мало відрізняється від столової. Основні форми — це фруктовниці, верхня частина яких має вигляд реберчастої тарілки (рис. 7, 6; 8, 13, 14, 16), укріпленої на циліндричному піддоні (рис. 7, 9); грушовидні горщики з вузьким горлом і невисокими, нахиленими до середини вінцями (рис. 8, 15), невисокі плоскі

⁴⁰ Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Дослідження.., с. 134.

⁴¹ Там же, с. 141, 144.

* Колекція у фондах ІА АН УРСР налічує 1,5 тис. фрагментів кераміки (площаадка 1 — 150 фрагм.; площаадка 2 — 250; площаадка 3 — 150 фрагм. і близько 20 реставрованих посудин; землянка — 950 фрагм.), а також 550 знарядь з кременю, 60 предметів пластики тощо.

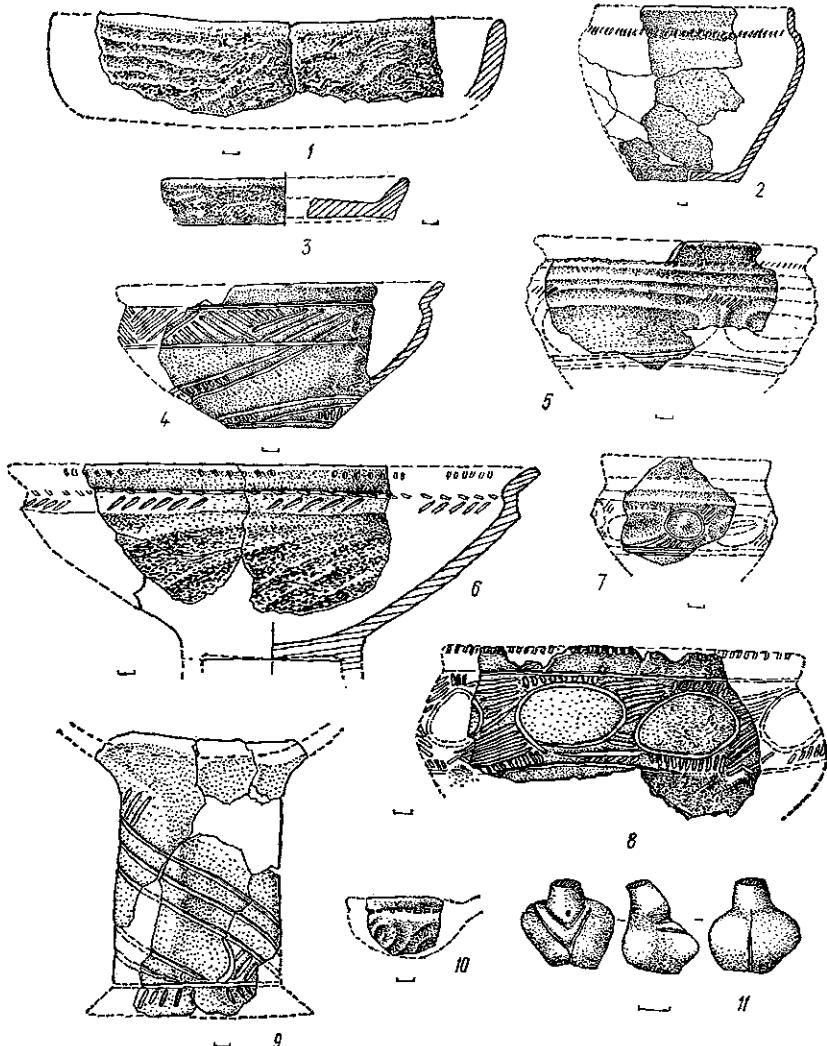

Рис. 7. Матеріали поселень типу Сабатинівка II-1 — Гайворон:
1 — Сабатинівка II, землянка; 2—10 — Гайворон; 11 — Сабатинівка II, площацда 2.

покришки з грибовидною ручкою. В Гайвороні як виключення трапляються широко відкриті вази з опуклими плічками (рис. 7, 4).

Посуд третьої групи прикрашений врізаним орнаментом у вигляді стрічок, заштрихованих (рис. 7, 8; 8, 15) або заповнених відбитками гребінцевого штампу (рис. 8, 17), коротких вертикальних нарізок (рис. 8, 13, 14, 16), спірального візерунку з кількох врізаних або прогладжених ліній. Заповнення орнаменту білою фарбою зафіксовано лише в кількох випадках. Характерною є повна відсутність війчастого боянського орнаменту з притаманними йому мотивами і композиціями.

Пластика обох описаних пам'яток (рис. 7, 11; 8, 18) практично не відрізняється від пластики дністровських поселень типу Бернашівки і Окопів. Лише у Гайвороні знайдено велику статуетку з врізаним спільним орнаментом (рис. 8, 19), характерну пам'яткам типу Луки-Врублівецької на Дністрі.

Серед численних знарядь праці з кременю переважають скребачки на відщепах (99% усіх скребачок у Гайвороні і 98% — у Сабатинівці). Значна частина крем'яного інвентаря має мікролітичний харак-

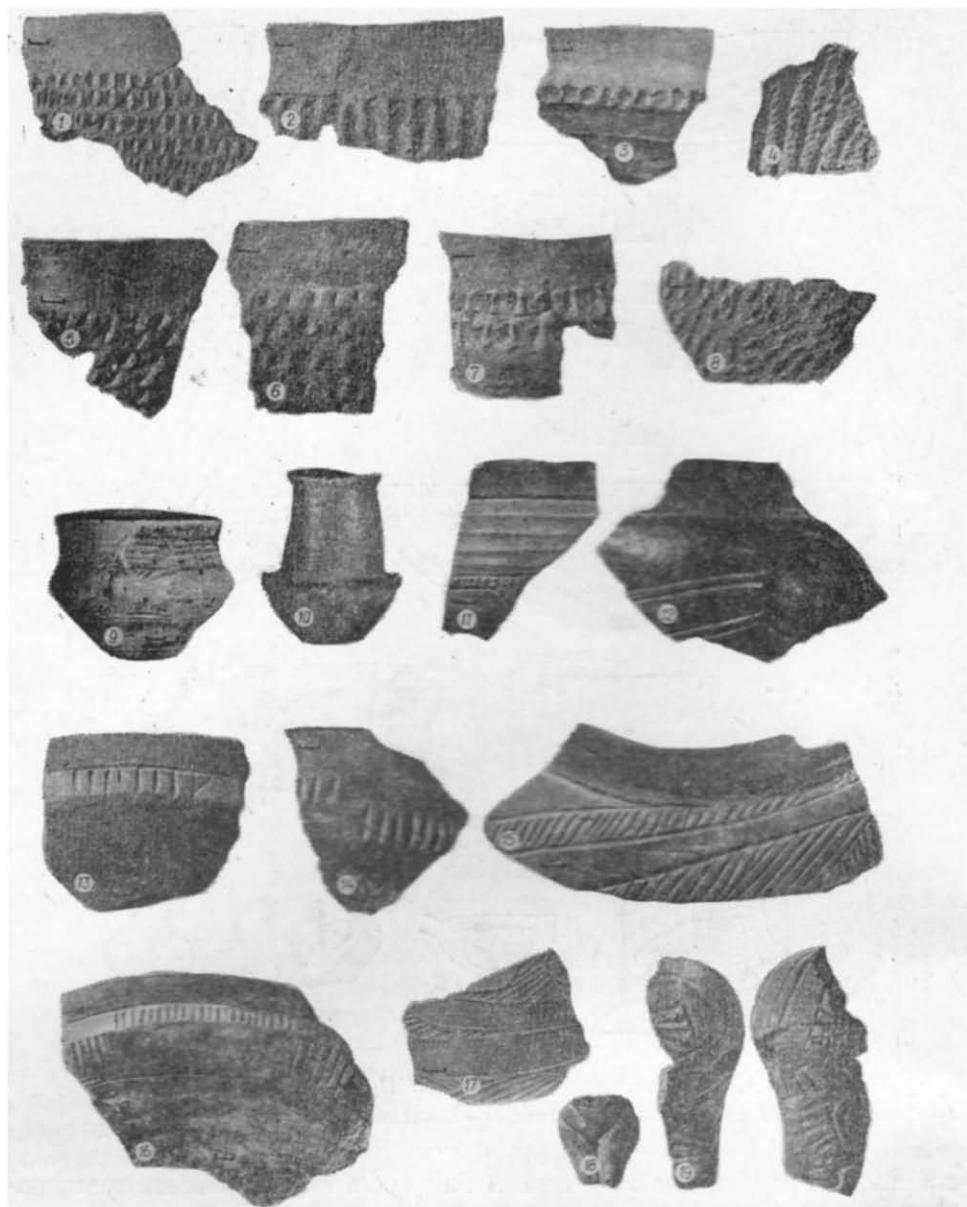

Рис. 8. Матеріали поселень типу Сабатинівка ІІ-1 — Гайворон:

1, 12, 14, 17 — Сабатинівка ІІ, площацка 1; 2, 3, 13 — Сабатинівка ІІ, площацка 2; 4, 5 — Сабатинівка ІІ, землянка; 6—11, 15, 16, 18, 19 — Гайворон.

тер, обумовлений специфікою місцевої сировини — невеликої річкової гальки.

Незважаючи на деякі місцеві етнографічні особливості, Гайворон і Сабатинівка ІІ-1 є однотипними пам'ятками, причому перше поселення, очевидно, закінчило своє існування дещо пізніше за друге. До пам'яток цього ж типу слід віднести поселення неподалік від Данилової Балки⁴². Найближчі аналогії матеріалам цих пам'яток знаходимо у колекціях з поселень типу Окопів на Дністрі.

⁴² Симонович Э. А. Раннетрипольское поселение в с. Данилова Балка.— КСИИМК, 1951, вып. 39, с. 104—109; Passék T. La céramique tripolienne.— ИГАИМК, 1935, вып. 122, табл. XVII, 3—9, 11; XIX, 1—5, 9—16.

Рис. 9. Матеріали площасти 3 поселення Сабатинівка II (тип Сабатинівка II-2).

Наступна фаза розвитку ранньотрипільської культури Побужжя поки що представлена площею 3 сабатинівського поселення, дослідження якої дало порівняно невеликий, але виразний матеріал⁴³.

Кераміка першої групи становить тут 30% усіх посудин. Це горщики з невисокими прямими вінцями — неорнаментовані або прикрашені одним рядом наколів (рис. 9, 1, 3; 10, 1); виняток складає невеличка посудина, на тулубі якої є три ряди зашипів (рис. 9, 2). Не зустрінуто жодного фрагменту із зашипами (наколами) по всій поверхні.

Кераміка другої групи (58%) порівняно з попередньою фазою змінилася мало (рис. 9, 4—7); сказане стосується і орнаменту — широких (до 1 см і навіть ширше) канелюр, поєднаних із штамповим, врізаним і рельєфним відрізком (рис. 10, 2—4, 6).

Посуд третьої групи (12% усіх посудин) за технологічними ознаками дуже близький до столового: щільний черепок містить домішки дрібного шамоту і піску; поверхня його згладжена, але не підлощена. Форми

⁴³ Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція., с. 91—94; табл. I, II, III, IV, 22.

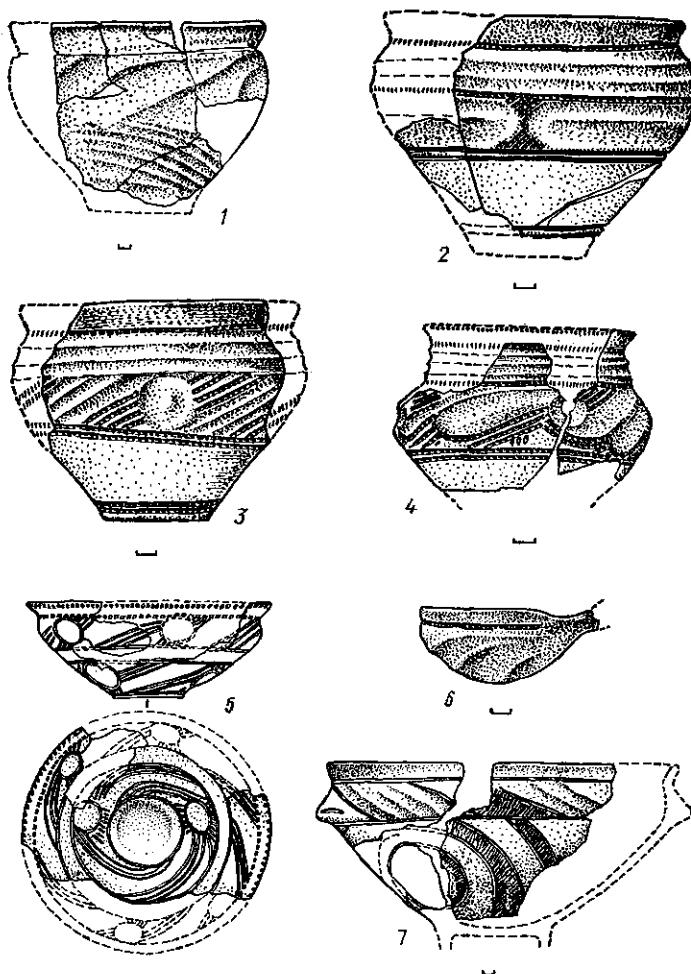

Рис. 10. Матеріали площації З поселення Сабатинівка II (тип Сабатинівка II-2).

і орнамент посудин третьої групи порівняно з попередньою фазою залишили деякі зміни. Так, однією з основних форм стає глибока ваза з округлими плічками, на яких іноді є невеличкі вушка (рис. 9, 8; 10, 5). Часто такі вази закріплені на циліндричному піддоні (рис. 9, 11; 10, 7). Фруктовниці у вигляді неглибокої реберчастої тарілки на піддоні зникли остаточно. Зберігають свою форму грушовидні посудини; покришки до них стають більш високими, набувають конічної або напівсферичної форми. Згадані посудини прикрашені врізаним стрічковим візерунком у спірально-кутovих композиціях (рис. 9, 8—10); на покришках трапляється стилізоване зображення змія-дракона, причому заглиблений орнамент заповнений білою пастою (рис. 9, 12). Важливо підкреслити, що на кількох посудинах після випалу стрічки додатково покривалися червоною вохрою (рис. 9, 11; 10, 7). Малюнок на одному з циліндричних піддонів доповнений неглибокими круглими ямками (рис. 9, 11).

У житлі З знайдено близько 30 глиняних жіночих статуеток, причому деякі з них, певно, сиділи на мініатюрних «рогатих» крісельцях з глини (рис. 9, 13)⁴⁴. У типологічному відношенні колекція пластики

⁴⁴ Макаревич М. Л. Статуетки трипольського поселення Сабатиновка II.—КСИА АН УССР, 1954, вып. 3, с. 90—94.

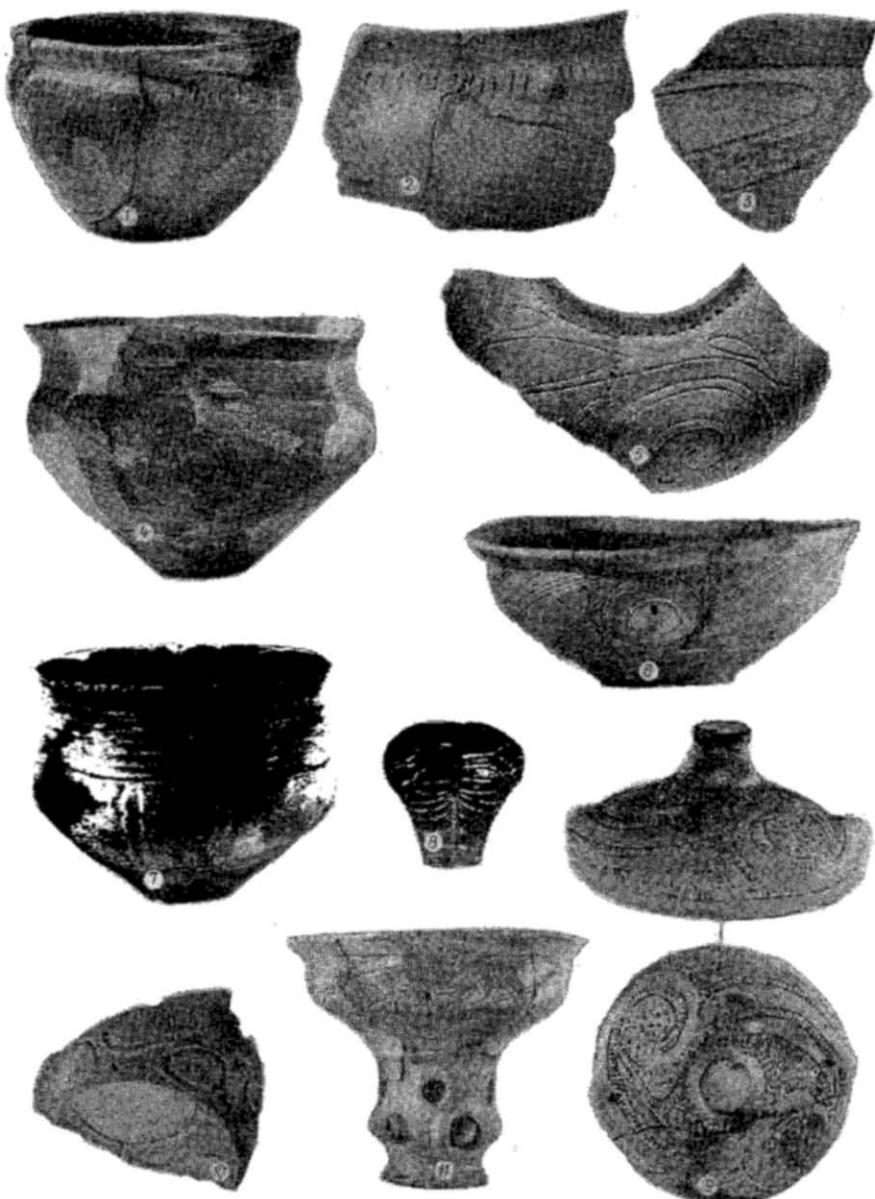

Рис. 11. Матеріали поселення Гренівка.

з житла З не відрізняється від статуеток з інших жителів поселення Сабатинівка II. Важливим, проте, є той факт, що деякі фігурки вкриті білим ангобом і розписані червоною фарбою⁴⁹, причому цей малюнок ідентичний врізаному візерунку на вже згаданих статуетках з Луки-Врублівецької, Бернового та інших пам'яток Подністров'я.

Матеріали площадки З (а також, певно, інших площадок Сабатинівки II, що залишилися недослідженими) вказують напрямок розвитку цього поселення і, очевидно, усього раннього Трипілля в зазначеному мікрорайоні: фаза Сабатинівка II-1 змінюється фазою Сабатинівка II-2 без помітного хронологічного інтервалу. У Подністров'ї пам'ятки, які відповідають Сабатинівці II-2, поки що не виявлені.

Органічним продовженням накресленої лінії розвитку ранньотрипільських пам'яток у середній течії Південного Бугу є поселення типу

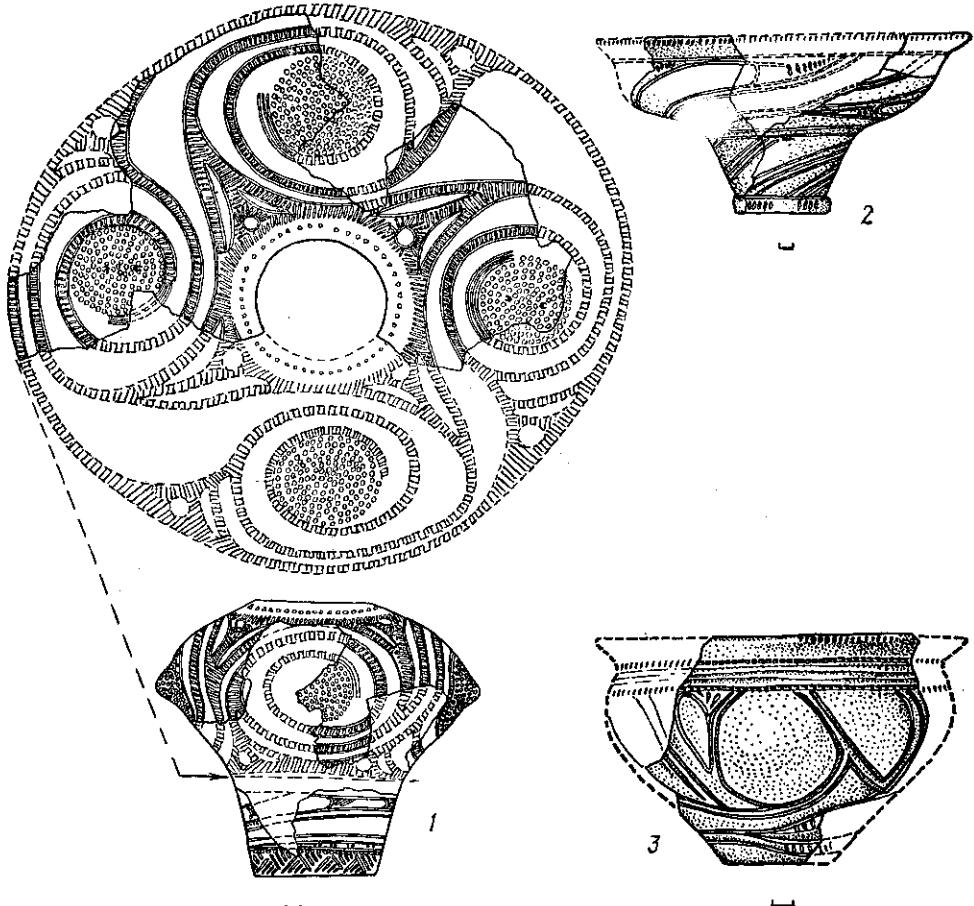

Рис. 12. Матеріали поселення Гренівка.

Гренівки. На епонімному поселенні 1948 р. М. Л. Макаревичем досліджено одну площадку⁴⁵; однотипною пам'яткою, очевидно, є і поселення Могильна⁴⁶.

У керамічному комплексі Гренівки посуд першої групи (45%) звичайно містить домішки дрібного шамоту і піску; поверхня посудин добре загладжена, вкрита брунатним і рожевуватим ангобом. Основна форма — широко відкритий горщик з нерозчленованим тулубом або слабо виділеними плічками. Защитний орнамент відсутній; його замінюють насічки, що в один ряд оперізують основу вінець або плічка горщика (рис. 11, 1, 2):

Посуд інших двох груп у технологічному відношенні не розрізняється (у глині — пісок, дуже рідко — дрібний шамот; посуд тонкостінний, з добре згладженою поверхнею, вкритою брунатним ангобом). Основні форми: опуклотілі та біконічні горщики (іноді з невисокою циліндричною шийкою), які подекуди досягають значних розмірів (рис. 11, 4, 7; 12, 3); опуклотілі глибокі, суцільно орнаментовані вази (рис. 11, 6); такі самі вази на циліндричних піддонах, іноді з антропоморфними ознаками (рис. 11, 11); грушовидні посудини з вузьким горлом і ледь намі-

⁴⁵ Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція..., с. 89—91. Колекція складається з 20 цілих посудин і тих, що підлягають графічній реконструкції; 400 фрагментів кераміки, нечисленних знарядь праці і предметів пластики.

⁴⁶ Гасюк Н. С. Розведки раннетрипольських пам'ятників у с. Могильна.— КСИИМК, 1954, вып. 54, с. 173—175.

ченими вінцями (рис. 11, 5; 12, 1); конічні покришки (рис. 11, 9). Новою формою є ваза з вузькою видовженою придонною частиною (рис. 12, 2). Порівняно з попередньою фазою помітні деякі зміни в орнаментації посудин: канелюри стають вужчими (0,4—0,5 см) і неглибокими (рис. 11, 4, 7); стрічки з двох-трьох врізаних ліній вільно вкривають у спіральному або петлеподібному візерунку весь тулуб посудини, іноді заходячи і на денце (рис. 11, 10), причому ширина лінії нерідко досягає 0,4—0,5 см; звичайним стає доповнення орнаменту округлими ямками різної величини (рис. 11, 10, 11). Нарешті, стрічковий малюнок досить часто (4% усіх фрагментів) буває пофарбований червоною вохрою після випалу (рис. 11, 3). Спіральний орнамент на грушовидних посудинах, як і раніше, передає стилізоване зображення змія-дракона (рис. 11, 5, 9; 12, 1).

Велика масивна глиняна статуетка з Гренівки прикрашена врізаним спірально-геометричним орнаментом (рис. 11, 8), цілком аналогічна пластиці з Бернового та Луки-Брублівецької. Взагалі хронологічна близькість Гренівки і її аналогів з пам'ятниками типу Луки-Брублівецької на Дністрі не викликає сумніву.

Пам'ятки, які належать до найпізніших фаз розвитку раннього Трипілля у Побужжі, ще не можна впевнено назвати за відсутністю повноцінних археологічних джерел. В усякому разі між поселеннями типу Гренівки і Борисівки (перехідних до розвинутого етапу культури) існує певна хронологічна лакуна. Можливо, її заповнює деякою мірою поселення Тростянець⁴⁷, однак зачекаємо з кінцевими висновками.

Вивчення матеріалів Подністров'я та Побужжя — найкраще досліджених частин ранньотрипільського ареалу — дозволяє дійти висновку, що у своєму розвитку трипільська культура раннього етапу пройшла тут щонайменше чотири-п'ять послідовних хронологічних фаз. Відсутність у Побужжі кераміки з боянськими рисами свідчить про порівняно пізне заселення цієї території трипільцями. Очевидно, десь наприкінці другої фази розвитку дністровських пам'яток (типу Окопів), коли число поселень помітно зросло, частина ранньотрипільського населення Подністров'я перейшла на Південний Буг.

Спробу синхронізації описаних пам'яток з поселеннями інших районів поширення раннього Трипілля — культури Прекукутені (правобережжя Пруту, Пруто-Дністровське межиріччя) — відбиває наведена нижче схема.

Схема періодизації раннього Трипілля

Правобережжя Пруту	Межиріччя Пруту і Дністра	Подністров'я	Побужжя
?	Нові Русешти (нижній горизонт)	Ленківці	Тростянець (?)
Ізвоаре I, 2	Голеркани	Лука-Брублівецька	Гренівка
Тирпешти (верхній горизонт)	Путівешти		Сабатинівка II-2
Тирпешти (нижній горизонт)	Олександровка	Окопи	Сабатинівка II-1, Гайворон
Ларга — Кініж	Флорешти	Бернашівка	

⁴⁷ Малюховська Т. В. Раннетрипольський пам'ятник Тростянець на Южном Буге.— В кн.: 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тез. докл. юбил. конф. К., 1975, с. 53—54.

Ідеться, зрозуміло, лише про загальний хронологічний абрис, бо локальна специфіка пам'яток, прискорений чи, навпаки, уповільнений темп розвитку культури в різних районах повинні були впливати на археологічний матеріал, зменшуючи його можливості як джерела до з'ясування «тонкої» періодизації і хронології. І все ж близькість, а іноді повна ідентичність деяких категорій інвентаря, окремих предметів, форм посудин, орнаментальних мотивів вказує на тісні контакти ранньотрипільського населення усіх регіонів, взаємозагачення матеріальної і духовної культури, нарешті — на аналогічний в основних проявах процес розвитку раннього Трипілля — Прекукутені від прикарпатських районів Молдови до Побужжя.

Абсолютна хронологія. Визначаючи абсолютний вік ранньотрипільських пам'яток, дослідник цілком залежить від даних радіовуглецевого аналізу. На жаль, відомі лише дві дати, одержані для власне ранньотрипільських поселень (до того ж досить пізніх фаз) за методом С¹⁴. Отже, доводиться спиратися на дати, одержані для інших культур.

Нижню хронологічну межу, або *terminus post quem*, для найдавніших ранньотрипільських пам'яток (тип Флорешти — Бернашівка) допомагають визначити найпізніші пам'ятки неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки. На території Молдови вони безпосередньо передують нечисленним поселенням першої фази культури Прекукутені, які досить швидко змінюються пам'ятками другої фази — аналогами Бернашівки. Для шару культури лінійно-стрічкової кераміки на вже згадуваному поселенні Тирпешти одержано дві радіовуглецеві дати (4200 ± 100 ; 4295 ± 100)⁴⁸, що дозволяють датувати цей шар часом 4200 р. до н. е., а наступні пам'ятки першої та другої фаз культури Прекукутені на цій території — кінцем V тис. до н. е. Беручи до уваги швидкість просування на схід носіїв культури Прекукутені, про що свідчить тотожність поселень Ізвоаре I, 1, Ларга — Жіжія, Флорешти і Бернашівка, вважаємо можливим датувати найраніші трипільські пам'ятки Прото-Дністровського межиріччя самим початком IV тис. до н. е., тобто 4000—3900 рр. до н. е.*

Кінець раннього Трипілля визначає дата за методом С¹⁴, одержана для нижнього горизонту трипільського шару в Нових Русештах (3615 р. до н. е.)⁴⁹. З нею погано узгоджується дата 3580 ± 85 для поселення Тирпешти⁵⁰ (нижній горизонт) з типологічно більш ранніми матеріалами.

Нарешті, *terminus ante quem* для ранньотрипільських пам'яток може у загальних рисах бути визначений серією дат (3660 ± 55 ; 3535 ± 60 ; 3675 ± 50) для поселення етапу A₂ культури Кукутені (початок розвинутого Трипілля) в Мерджінені⁵¹.

Отже, кінець раннього Трипілля на території СРСР можна датувати 3700—3600 рр. до н. е., а весь період існування ранньотрипільських пам'яток відносимо до 4000—3600 рр. до н. е.

⁴⁸ Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni..., p. 140.

* Автор спирається на так звані традиційні радіовуглецеві дати. Із застосуванням дендрохронологічної корекції вони б поглибилися приблизно на 800 років. Саме до початку V тис. до н. е. деякі дослідники відносять виникнення трипільської культури.

⁴⁹ Quitta H., Kohl G. Neue Radiocarbondaten zum Neolithicum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas uns der Sowjetunion. — Zeitschrift für Archäologie, 1963, N 3, S. 249.

⁵⁰ Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni..., p. 140—141.

⁵¹ Monah D. Datarea prin C¹⁴ a etapei cucuteni A₂. — SCIVA, 1978, t. 29, N 1, p. 33—41.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Периодизация и хронология раннего Триполья

Резюме

Проанализировав материалы раннетрипольских поселений Поднестровья и Побужья, автор разработал схему периодизации этих памятников. Начало развития трипольской культуры на Днестре ознаменовано появлением памятников типа Бернашевки, которые вскоре сменяются памятниками типа Окопов. Между последними и более поздними поселениями типа Луки-Врублевецкой существует хронологический разрыв. Наиболее поздними раннетрипольскими поселениями Поднестровья являются памятники типа Ленковцев, сменившие памятники типа Луки-Врублевецкой.

Переселение трипольцев на Южный Буг относится ко времени бытования на Днестре памятников типа Окопов. Древнейшая фаза Триполья здесь связана с поселениями Сабатиновка II (площадки 1,2 и землянка) и Гайворон. Далее друг друга последовательно сменяют памятники типа Сабатиновки II-2 (площадка 3). Грековки и, очевидно, Тростянца.

В периодизационную схему включены также раннетрипольские поселения Прото-Днестровского междуречья и памятники культуры Прекукутени на правобережье Прута.

Предлагаемая автором абсолютная датировка раннего Триполья (4000—3600 гг. до н. э.) основана на традиционных радиоуглеродных датах без учета дендрохронологической поправки.

М. В. СКРЖИНСЬКА

Опис Північного Причорномор'я в «Периплі ойкумени» псевдо-Скілака і «Періегесі» псевдо-Скімна

Кожний стародавній письменник, вдаючись до опису ойкумени, тобто відомого його сучасникам світу, не міг не включити до своєї праці відомості про північні береги Понта Евксінського, або просто Понта, як греки і римляни найчастіше називали Чорне море.

У фундаментальних географічних працях Страбона, Птоломея, Плінія Північному Причорномор'ю приділено досить уваги. Посилання цих та інших античних авторів показують, що звістки про південь нашої країни містилися у втрачених нині творах знаменитого Ератосфена, авторитетного в давнину географа Артемідора та багатьох інших. У той же час ні один з відомих географів античності (крім Геродота) не бував на північних берегах Чорного моря. Відомості, що цікавили їх, вченім доводилось брати насамперед з периплів і близьких до них за жанром перієгесів.

Колонізаційний рух, унаслідок якого на берегах Середземного і Чорного морів з'явилась безліч грецьких колоній, нерозривно пов'язаний з розвитком мореплавства у греків. Адже всі без винятку грецькі апойкії були засновані на морському узбережжі і, хоча їй ставали новими незалежними полісами, постійно підтримували найтісніші торгово-вельні, економічні, культурні та релігійні зв'язки з своєю метрополією та іншими її колоніями.

Море уявлялось грекам шляхом до інших земель. Навіть грецьке слово *λόγος* (море) має індоєвропейський корінь із значенням «путь» (пор. старослов'янське *пътъ*). Цим шляхом можна було привезти на батьківщину хліб, якого тут не вистачало, корисні копалини та інше в обмін на вино, маслинову олію, предмети ремесла, нарешті, й самим переселитись на більш родючі землі.

Отже, не дивно, що в грецькому письменстві сформувався окремий жанр творів, які допомагали мореплавцям орієнтуватись біля чужих берегів. Такі твори дістали назву периплів. Капітан корабля повинен був добре знати і берегову лінію протягом всього шляху судна, мілини і

течії, превалюючі вітри і якірні стоянки, прибережні міста й поселення, гирла рік, що впадали в море, а також характер народів, які жили на цих берегах.

Крім практичного досвіду підмогою для мореплавців були перипли. Спочатку вони, напевне, являли собою опис берегів, що складався тим чи іншим мореплавцем за власними спостереженнями. Далі з'явились зведені твори, де на підставі таких описів подавалась загальна характеристика узбережжя Середземного і Чорного морів, а також відомих давнім людям берегів Індійського та Атлантичного океанів.

Подібного типу книга з лоції містила лише стислий огляд. У периплі не було ні загального географічного нарису про ті чи інші місцевості, ні спостережень неба в межах країни, яку описували *. Там просто перелічувались назви приморських областей, міст, річок тощо у тому порядку, в якому їх бачив той, хто плив уздовж берегів. До цього додавались вказівки про відстані між названими пунктами. Звичайно до периплів включався перелік всіх грецьких колоній на узбережжі, тому що грецькому судну було найзручніше до них причалити. Варварські ж поселення і племена, особливо віддалені від моря, згадувались час від часу у зв'язку з кожним відтинком берега.

У цій статті ми зупинимось на характеристиці перипла псевдо-Скімана і перієсі псевдо-Скілака та їх повідомлень про Північне Причорномор'я. Якщо не рахувати незначних за обсягом фрагментів з книг інших авторів, це єдині зразки перипла і перієсі, які збереглись з усієї давньогрецької літератури, створеної до нашої ери.

«Перипл ойкумені» псевдо-Скілака. У середньовічних рукописах перипл з описом берегів відомих в давнину материків Європи, Азії та Африкій був названий як твір Скілака Каріандського. Ім'я цього знаменитого мореплавця VI ст. до н. е. згадується в «Історії» Геродота (IV, 44), а Страбон повідомляє про нього як про історика, що описав Віфінію (XII, 4, 8) і Еоліду (XIII, 1, 4). Є також короткі згадки, присвячені йому в творах пізніших авторів: Маркіана Гераклейського (*Epit. peripl. Menipp., 2*), схоліаста Аполлонія Родоського (I, 1177), Цела (*Chil., VII, 629*), Авіена (*Or. marit., 44, 372*) і деяких інших.

Геродот написав, що близько 515 р. до н. е. персидський цар Дарій, бажаючи дізнатись, де Інд впадає в море, послав з міста Каспатіра вниз до Інду корабель з людьми, «правдивості яких він довіряв». Серед них був Скілак з малоазійського міста Каріанди. Досягнувши океану, корабель повернув на захід, пройшов уздовж південної Аравії, увійшов до Червоного моря і прибув до його північних берегів через 13 місяців після того, як вирушив з Індії.

Більше ми нічого не знаємо про подорожі Скілака, а відомості, зібрани ним у плаванні Індійським океаном, ніяк не відбились у творі, який приписано йому в рукописах «Перипла ойкумені».

За свідченням античних авторів, Скілаку дійсно належить великий перипл (і, можливо, не один), що мав широку популярність у давнину. Однак твір, що зберігся, написаний на півтора століття пізніше. Це — найдавніша професійна географічна праця з тих, які дійшли до нашого часу, вона дає найбільш повне уявлення про особливий жанр античної літератури.

Б. Г. Нібур вперше серед учених показав, що «Перипл» не міг бути складений раніше правління Філліпа Македонського (359—336 рр. до н. е.). Вчений датував відому нам редакцію перипла часом між 362 і 348 рр. до н. е. Нижня межа — це дата зруйнування Олінфа, згаданого псевдо-Скілаком як існуюче місто¹. Аргументація Нібура була

* Пор. з цим зауваження Страбона (I, 1, 21) про те, що для географа свідчення периплів слід доповнити астрономічними і математичними даними.

¹ Niebuhr B. G. Kleine Schriften zur alten Geschichte, V. I. Leipzig, 1893, S. 122.

погиблена К. Мюллером. У «Передмові» до свого видання малих грецьких географів він навів численні факти, що свідчать на користь написання «Перипла» не раніше правління Філліпа, але до початку царювання його сина Олександра (336—323 рр. до н. е.)².

Ось деякі приклади доказів К. Мюллера. У «Периплі» названо багато грецьких колоній, що виникли набагато пізніше часу життя Склака. Це Фурі та Гераклея в Італії (перша заснована після 444 р. до н. е., друга — 433 р. до н. е.), Амфіполь (заселений афінянами в 437 р. до н. е.), Тавроменій у Сіцілії (виник близько 394 р. до н. е.), Ісса і Анкона (засновані Діонісіем близько 385 р. до н. е.). Особливо важливо для точного датування твору є, на думку дослідника, загадка в § 62 Навпакта як міста, що належало Локріді, а не Етолії. Адже за Філліпа Навпакт був переданий Етолії (Strab., IX, 4, 7), і це сталося, очевидно, у рік битви при Херонеї, а саме 338 р. до н. е. Отже, перипл написано не раніше цієї дати.

Далі К. Мюллер вказав на відсутність у периплі Олександриї Єгипетської і багатьох інших міст, заснованих Олександром та його наступниками. Таким чином була встановлена нижня хронологічна межа відомої нам редакції твору: останні роки правління Філліпа³.

Однак слід відзначити, що автор включив до свого опису міста, які вже не існували, зокрема Агрігент, зруйнований 405 р. до н. е., Накс, розорений 403 р. до н. е., Підна, загинула 355 р. до н. е., Ментона — 353 р. до н. е., Олінф — 348 р. до н. е. Включення цих міст — один з доказів компілятивного характеру всієї праці.

Дослідники вважають, що автором перипла був афінянин. Ще К. Мюллер звернув увагу на опис корінфського перешийка, де узбережжя біля Афін назване «нашим» на противагу корінфському. Він, а пізніше К. Мюлленгофф запропонували приписати авторство перипла Філею, єдиному відомому нам на ім'я афінському географу IV ст. до н. е.⁴ Але твердих аргументів на користь належності перипла до творів Філея немає, тому в науковій літературі продовжують іменувати його твором псевдо-Склака.

Отже, нам більш-менш точно відомі дата і місце написання перипла. Проте наведені вище аргументи не знімають припущення про включення до нього, поряд з відомостями середини IV ст. до н. е., свідченъ з творів більш ранніх географів, у тому числі і Склака. Недарма в «Історії стародавньої географії» Дж. Томсона перипл названо «компіляцією, часто дуже незграбною»⁵.

Досить вірогідною є думка А. Норденшельда, який гадав, що до цього популярного й поширеного в багатьох копіях твору відомого мореплавця Склака постійно робилися доповнення і залучались новопридбані знання. Сама ж праця, що давно вже втратила схожість з оригіналом, як і раніше, приписувалась перу її першого знаменитого автора. Як вважає А. Норденшельд, укладач редакції перипла, що зберігся, ознайомився не лише з працями греків, а й з фінікійськими джерелами, звідки взяті дані про відстань від Сіцілії до Лівії та деякі повідомлення про шляхи в Африці⁶.

Мета перипла суттєво практична: це посібник для мореплавців. Мова твору позбавлена будь-яких ознак літературної обробки, що дало

² Müller C. Geographi Graeci minores, v. I. Parisiis, 1855, p. XLIII—XLIV.

³ У наш час висловлено припущення про дещо ранішу дату появи на світ твору псевдо-Склака. П. Фабр, з статтею якого нам не пощастило ознайомитись, доводить, що перипл написано між 361 і 357 рр. до н. е.— Fabre P. La date de redaction du periple de Scylax.— Les Etudes Classiques, 1965, v. 33, p. 353—366.

⁴ Müller C. Op. cit., p. XLIII; Müllenhoff K. Deutsche Altertumskunde Berlin, 1892, Bd. 3, S. 32.

⁵ Токсон Дж. История древней географии. М., 1953, с. 135.

⁶ NordenSKIÖLD A. Periplus. Stockholm, 1897, p. 8.

підстави сучасним філологам сумніватись у належності його до IV ст. до н. е.— періоду розквіту грецької літератури⁷. Все ж, мабуть, це не так, оскільки аналіз мови псевдо-Скілака і фрагментів Гекатея привів учених до висновку про близькість мової техніки цих письменників, а також до думки, що перипл Скілака став джерелом для обох авторів⁸.

За твором псевдо-Скілака можна ознайомитись з виразами, прийнятими у античних мореплавців. Початок шляху або окремого його відтинку позначається словами ἐτεῖθεν — «звідсі» (пор. § 27, 41, 79), рідше εἶτα — «потім, далі» (§ 2, 48). Опис супроводжується зауваженнями типу «зліва (чи справа) від корабля, що впливає (чи випливає)» (§ 64, 68), відстані вимірюються днями і ночами морської подорожі (§ 67, 68 та ін.); іноді наводяться відомості і про піший шлях, наприклад про ширину перешайку Херсонеса Фракійського: «від моря до моря 40 стадій пішки» (§ 67).

У периплі перелічуються всі відомі грекам країни басейну Середземного моря, включаючи Чорне і Азовське моря. Опис починається від Стівпів Геракла (Гібралтарської протоки). Вздовж північного узбережжя Середземного моря автор огинає Іспанію, Італію, Грецію, потім входить через Босфор Фракійський до Понта і описує всі його береги, рухаючись за годинниковою стрілкою, потім переходить до берегів Малої Азії і вздовж африканського узбережжя Середземного моря повертається до вихідної точки оповідання. Крім того, тут є деякі свідчення про атлантичне узбережжя Африки до острова Кернє. Про західні ж береги Європи автор, певно, нічого не знає. У периплі подано сухий перелік назв приморських міст, областей, річок, а також народів, що живуть на цих землях, у тому порядку, в якому бачить їх мореплавець. До твору додано численні вказівки на дистанції між окремими пунктами. Відстані, як правило, вимірюються в стадіях, але поряд з ними нерідко наводиться стародавній спосіб вимірювання шляху корабля⁹ — за числом днів й ночей. В останньому випадку відстань часто відбивала не справжню дистанцію між певними пунктами, а саме час, який потрібно було витратити на рух між ними.

Вчені звернули увагу на свідчення псевдо-Скілака про подолання відстані між гирлом Істра і мисом Барабанчичий Лоб за три доби, а між цим мисом і Пантікапеєм — за одну добу. Перша дистанція дорівнює приблизно 390 км, друга — 250. Як видно, перша перевищує другу не в три, а приблизно лише в півтора рази. Це дало підставу В. Ф. Гайдукевичу припустити, що свідчення перипла взято з двох різних джерел¹⁰. У першому випадку швидкість плавання становила три вузли, в другому — шість¹¹.

Однак спостереження М. В. Агбунова над режимом чорноморської течії показали, що дані перипла відбивають реальну картину руху ан-

⁷ К. Мюллер, наприклад, вважав, що перед нами незgrabne скорочення перипла, зроблене якимось граматиком III—IV ст. н. е. (Op. cit., t. I, p. XLII).

⁸ Jacoby F. Νεκάταιος.— RE, Bd. 7, col. 2692—2693

⁹ Важко сказати, якій саме дистанції дорівнювали стадій псевдо-Скілака. Адже неможливо точно визначити місця і час складання окремих частин перипла. Нагадаємо, що існували різні за довжиною стадії: піфійські, олімпійські,alexandryiski тощо. А. Норденшельд (Op. cit., p. 8.) вважає, що десять стадій псевдо-Скілака повинні відповідати одному градусові.

¹⁰ Гайдукевич В. Ф. О путях прохождения греческих кораблей в Понте Эвксинском.— КСИА АН ССР, 1969, вып. 116, с. 13.

¹¹ За сучасними підрахунками середня швидкість давньогрецького торгового судна складала 4 вузли (7,408 км на годину). При добром попутному вітрі корабель міг розвинути швидкість до 6 вузлів і, отже, пройти за добу 267 км, тобто ту відстань, яка відділяла Барабанчичий Лоб від Пантікапая. Про швидкості грецьких кораблів див.: Michałowski K. Technika greca. Warszawa, 1939, s. 89; Labaree B. How the greeks sailed into the Black Sea.— AJA, 1957, N 1, p. 31.

тичних кораблів і немає жодних підстав вважати це повідомлення псевдо-Скілака запозиченим з різних джерел *.

Сучасна лоція Чорного моря відзначає існування недалеко від північно-західного узбережжя досить сильної смуги морської течії ширину в два-три десятки кілометрів ¹². Давньогрецькому кораблеві доводилося долати її у більшій частині переходу від Істрії до Баранячого Лоба, внаслідок чого істотно сповільнювався хід судна і збільшувався час його перебування в дорозі, іноді удвоє порівняно з іншими, більш сприятливими ділянками моря.

Інша гідрологічна картина спостерігається на відрізку Баранячий Лоб — Пантікапей. Тут є незначний і вузький струмінь течії з Азовського моря, який легко обійти стороною. При сильних і тривалих вітрах у Керченській протоці, незалежно від їхнього напрямку, виникає досить потужна зворотна течія з Чорного моря. Остання сприяла збільшенню швидкості корабля, що прямував до Панкіапея.

Опис Понта виділяється своєю повнотою і докладністю. Це стосується головним чином його східних і південних берегів, де збереглось багато назв дрібних племен, які, здається, зникли у пізніші часи або принаймні відомостей про них немає у інших античних географів. Набагато більш поверховим було знайомство автора з північним узбережжям Понта і, що зовсім дивно, майже повністю відсутня характеристика північно-західних його берегів від Дунаю до Кримського півострова. Там згаданий лише район впадіння Дністра: річка Тіріс, міста Ніконій і Офіуса. Цінність цього запису перипла визначається тим, що в ньому збереглась найдавніша з відомих у писемності згадка про названі міста. Правда, судити про якусь конкретну їх локалізацію у нижньому Подністров'ї за словами псевдо-Скілака неможливо.

Такий розподіл відомостей різко контрастує з найповнішою розповіддю про південь нашої країни в «Історії» Геродота. Адже останній сам побував у Ольвії, і тому опис північно-західного узбережжя Понта, відсутній у псевдо-Скілака, добре представлений у Геродота. І навпаки, досить бідним згадкам Геродота про східний берег Чорного моря пристоїть докладний перелік міст і племен цієї області у периплі.

З творів багатьох античних авторів відомо чимало грецьких колоній на узбережжі від гирла Дунаю до Кримського півострова (Еполій, Кремніски, Ордес, Тіра, Ольвія, Навар, Каркіна і деякі інші). Про них нічого не сказано в периплі, де позначенено лише розташовані тут поблизу один від одного Офіусу і Ніконій. Гідна подиву відсутність будь-яких даних про Ольвію, велике місто, що було тоді у розквіті, її про такі визначні ріки, як Гіпаніс і Борисфен. Останній вважався за античних часів найбільшою європейською річкою. Він викликає захоплення у багатьох давніх письменників, починаючи з Геродота.

Підбиваючи підсумки опису Європи, автор перипла назвав найбільші ріки цього материка (Танаїс, Істр і Родан) і знову не згадав про Борисфен, хоч Геродот вважав, що він за величиною поступається лише перед Іstrom, а за багатством тільки Нілу (IV, 53).

Прагнучи пояснити цей дивний для автора IV ст. до н. е. пропуск, М. І. Ростовцев припустив, що причина криється в афінській орієнтації автора перипла, який склав морський порадник для купців-співвітчизників. Афіни ж, на думку Ростовцева, у IV ст. до н. е. торгували головним чином з Босфором, а Ольвія і все північно-західне Причорномор'я перебували поза сферою їх інтересів ¹³. Недарма псевдо-Скілак (§ 68)

* Рукопис це не опублікованої статті «Про умови плавання давньогрецьких кораблів у північній частині Понта Евксінського» люб'язно надав мені його автор М. В. Агбунов.

¹² Лоція Чорного моря. Л., 1934, с. 18, 171.

¹³ Rostovtzeff M. Scythien und Bosporus. Berlin, 1931, S. 25.

вказав на два шляхи від гирла Істра до Тавріки: три дні і три нощі прямо морем, а вздовж берегів удвічі довше.

Така точка зору довгий час поділялась багатьма вченими. Однак археологічні дослідження Ольвії знов і знов засвідчують її безперервний торговельний зв'язок з Афінами починаючи з VI ст. до н. е. Керамічний матеріал дає змогу говорити навіть про розширення аттичного імпорту в IV ст. до н. е. порівняно з попередніми століттями¹⁴. Про торговельні контакти з Афінами свідчать також ольвійські написи: проксеничний декрет середини IV ст. до н. е. на честь двох афінських купців Ксантіппа і Філополіда¹⁵ і надгробок афінянина Сосія¹⁶.

Всі ці дані археології примушують сучасних дослідників відмовитись від версії Ростовцева щодо занепаду торгівлі Афін з Ольвією у IV ст. до н. е.¹⁷

І. Б. Брашинський спробував датувати периплі псевдо-Скілака частом облоги Ольвії Зопіріоном, полководцем Олександра Македонського¹⁸. Про напад Зопіріона на Ольвію збереглась коротка згадка у Марробія (Saturn., I, II, 33). Дійсно, археологічні дослідження відкрили сліди сильних руйнувань у місті на рубежі третьої і останньої четвертей IV ст. до н. е. Однак місто недовго перебувало у такому стані, оскільки археологи виявили, що на кінець IV ст. до н. е. там широко розгорнулась будівельна діяльність.

Гіпотеза І. Б. Брашинського про створення перипла у другій половині IV ст. до н. е., під час недовгого занепаду Ольвії, не може бути прийнятою. Адже, як зазначалось вище, аналіз перипла переконливо свідчить, що він був написаний перед правлінням Олександра.

Таким чином, виявились неспроможними всі існуючі досі пояснення, чому в досить докладному описі узбережжя Понта Евксінського немає згадки про Ольвію, Гіпаніс і Борисфен, названі у всіх більш-менш солідних античних творах з географії.

Не можна брати до уваги і таке міркування: якщо у периплі рекомендується навпростець долати море від гирла Істра до Херсонеса, то не варто описувати і береги, які залишаються поза полем зору мореплавців. Адже псевдо-Скілак знав про шлях уздовж берегів, який, за його словами, удвое довший від прямого. Саме на цьому шляху мали зустрітися згадані в периплі річки Тіра і міста Ніконій та Офіуса. В усякому разі, відсутність відомостей про Ольвію і Борисфен у творі псевдо-Скілака досі не з'ясована.

Взагалі початок § 68 до опису Кримського півострова, як слінно зауважує Ростовцев¹⁹, є немовби вступом до власне перипла північного узбережжя Понта. Береги Тавріки з ІІ пізденним мисом Кріу Метопою досить добре відомі псевдо-Скілаку. Тут уперше в античній літературі з'являється місто Херсонес, що виник, як гадають, у другій половині V ст. до н. е.²⁰ Правильно перераховані міста і відстані між ними на східному узбережжі Криму. Псевдо-Скілак назавв найвизначніші грецькі центри європейської частини Боспорського царства — Феодосію, Кітей, Німфей, Пантікапей та Мірмекій. Ця частина перипла була написана не раніше появи Херсонеса, тобто перед нами картина, близька за часом до періоду життя псевдо-Скілака. Опис складено не за особистим зна-

¹⁴ Брашинский И. Б. Ольвия и Афины IV в. до н.э.—ЗОАО, 1 (34), 1961, с. 320.

¹⁵ Леви Е. И. К истории торговли Ольвии в IV в. до н.э.—СА, 1958, 28, с. 235.

¹⁶ JPE, II, № 232.

¹⁷ Леви Е. И. Указ. соч., с. 238; Брашинский И. Б. Ольвия и Афины, с. 319 і далі;

Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье в VI—II вв. до н.э., с. 140—146.

¹⁸ Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье., с. 141.

¹⁹ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 24.

²⁰ На думку А. І. Тюменєва, що поділяється вині більшістю вчених, Херсонес засновано у 422—421 рр. до н. е.—Тюменев А. И. Херсонесские этюды.—ВДИ, 1938, № 2 (3), с. 245—264.

йомством з узбережжям, а за якимись, на жаль, не вказаними джерелами, про що свідчить слово лέγεται (говорять) при характеристиці величини Меотійського озера. Розміри його, певна річ, дуже перебільшені, як у майже всіх стародавніх письменників²¹. Особливо важливою є тут загадка про народ «сірмати» на правому березі Танаїсу. В античній літературі, що збереглась до нашого часу, це найдавніше свідчення про переселення на захід сарматських племен, які в середині V ст. до н. е., за Геродотом, жили виключно «по той бік Танаїсу», тобто на схід від Дону*.

Опис Азії в периплі починається від гирла Танаїса. На східному узбережжі Меотіди названі савромати і меоти, а далі йде розповідь про східне узбережжя Понта. Вона відрізняється від попередньої частини перипла незрівнянно докладнішим знайомством з народами і містами цих областей. Автор виявив добру обізнаність з прибережною частиною Колхіди. Ще детальніше він описав південно-східне Причорномор'я. Про останнє нам відомо також досить докладно з фрагментів Гекатея VI ст. до н. е. і за «Анабасисом» Ксенофона (рубіж V—IV ст. до н. е.). Дані псевдо-Скілака дуже близькі до свідчень Гекатея, але істотно відрізняються від того, що написав Ксенофонт, побувавши в 400 р. до н. е. на південно-східних берегах Понта. Ці спостереження дали підставу багатьом вченим вважати, що тут збереглась інформація про розселення племен у другій половині VI ст. до н. е., яка бере початок від перипла Скілака²².

Отже, розглянувши перипл псевдо-Скілака, можна у упевненню стверджувати, що він узагальнює досвід плавання грецьких мореходців уздовж північного узбережжя Чорного моря. Особливо яскраво про це свідчать дані щодо часу, який практично витрачався для проходження судна від гирла Істру до миса Кріу Метопон і потім уздовж берегів Таврійського півострова.

У периплі перелічені всі більш-менш значні північнопричорноморські колонії, крім Ольвії. Пояснення подібної прогалини не витримують серйозної критики, і питання поки що залишається відкритим.

«Землеопис» псевдо-Скімана. Уривки, що збереглися від «Землеопису», написаного ямбом,— слабого твору, некритично складено-го з праць різних письменників,— є частинами великого географічного трактату кінця II ст. до н. е. Для сучасної науки «Землеопис» все ж має певний інтерес, бо майже всі використані його автором джерела втрачені. Крім того, це найдавніший з існуючих зразків особливого жанру античної літератури, що звуться перегесою (звичайно перекладається як землеопис). Мета твору такого типу полягає в характеристиці всіх відомих давнім людям земель. Вона була набагато ширшою, ніж у близького за характером перипла, де розповідалось лише про береги морів та океанів.

Жанр перегеси в античній літературі існував уже в VI ст. до н. е. Тоді був створений знаменитий у давнину і багато разів згадуваний античними авторами «Землеопис» Гекатея Мілетського. Про нього тепер відомо з досить численних, але лаконічних цитат стародавніх письменників. Судити ж про цей жанр ми змушені за випадково збереженим, але далеко не кращим твором, що помилково приписується Скімну Хіоському.

²¹ Наприклад, Геродот (IV, 86) вважав Меотіду лише трохи меншою від Понта, а Мела (I, 113) — навіть майже рівною йому за величиною. Насправді площа Азовського моря не вдвічі, як сказано у псевдо-Скілака, а майже в 12 разів менша від площи Чорного моря.— Краткая географическая энциклопедия, т. I. М., 1960, с. 55.

* Про перехід сарматів через Танаїс писав також старший сучасник псевдо-Скілака Євдокс. Про це повідомляє коротка замітка Стефана Візантійського.

²² Ломоури Н. Ю. Греческая колонизация побережья Колхиды. Тбіліси, 1962, с. 6 (грузинською мовою); Инадзе М. П. Причерноморские города древней Колхиды. Тбіліси, 1968, с. 51.

Рукописний текст «Землеопису» існує в двох кодексах: Ватіканському і Паризькому (*Codex Vaticanus* 142; *Codex Parisinus* 443 Suppl.).

Там містяться його початок (742 вірші) з присвятою віфінському цареві Нікомеду, вступ і опис Європи, а також низка рядків з наступних, втрачених частин твору. В обох рукописах відсутній поділ на вірші.

У Ватіканському списку чиється рукою приписано до початку перієгеси ім'я Маркіана Гераклейського. Тому в перших виданнях (Д. Хешеля — Аугсбург, 1600 р., Ф. Мореля — Париж, 1606 р., Е. Віндіга — Копенгаген, 1662 р.) «Землеопис випущено під цим ім'ям.

Переписувач Паризького кодексу ставив імена авторів у кінці текстів їх творів. Ми не маємо кінця рукопису розглядуваної перієгеси і тому не знаємо імені її автора. Однак слова, що передують текстові перієгеси, — *εότυχος Μαρκιανός*, — ясно показують, що тут закінчився виклад Маркіана і що «Землеопис» не належить його руці.

Відомий французький філолог XVI ст. I. Казобон абсолютно справедливо вважав перієгесу твором невідомого автора. Проте пізніше Л. Гольштейн та I. Воссій, що видали «Землеопис» відповідно 1630 і 1639 рр., приписали її авторство Скімну Хіоському, згадка про географічний твір його збереглась у Стефана Візантійського і деяких інших пізньоантичних письменників. Л. Гольштейн виділив віршовані цитати перієгеси з «Перипла Понта Евксінського» невідомого автора V ст. н. е. У всіх наступних її виданнях ці вірші обов'язково наводяться.

Остаточний, прийнятий тепер поділ на вірші всієї перієгеси здійснений 1846 р. у виданні А. Майнеке²³. У вступній статті вчений довів, що фрагменти з прозаїчного твору Скімна і відповідні місця з ямбічного «Землеопису» належать різним авторам. З того часу в науковій літературі перієгесу називають твором псевдо-Скімна.

Безпосереднім зразком для неї був, напевне, твір олександристського вченого Аполлодора. У його праці, написаній ямбом в 40-х роках II ст. до н. е. і присвяченій пергамському цареві Атталу II (помер 138 р. до н. е.), систематично викладалась географія всіх трьох відомих тоді материків: Європи, Азії та Африки. Свідчення про твір Аполлодора збереглись у «Географії» Страбона (VII, 3, 6).

«Землеопис» псевдо-Скімна можна датувати, лише виходячи з його власного тексту. Згадка в 16—17 віршах про «славу померлих царів Пергами» показує, що він написаний не раніше 133 р. до н. е., коли після смерті останнього пергамського царя Атала III Рим приєднав його царство до своїх володінь.

Присвята віфінському царю Нікомедові здається прямою вказівкою для датування твору. Проте неясно, про якого Нікомеда йдеться. Адже у другій половині II ст.— на початку I ст. до н. е. у Віфінії правили підряд три Нікомеди: перший — з 149 до 127 р., другий — з 127 до 94 р., третій — з 94 по 74 р. до н. е.

Відомий видавець і коментатор перієгеси К. Мюллер вважав, що мається на увазі останній Нікомед²⁴. У наш час учені схиляються до більш раннього датування. До цього, зокрема, спричиняється натяк псевдо-Скімна на його відвідини Карфагена, що мали відбутися до 146 р. до н. е., коли римляни стерли з лиця землі це місто.

Періодом між 133 і 110 рр. датують написання перієгеси італійський учений Л. Паретті і Ф. Гізінгер, великий знавець стародавньої географії, автор багатьох статей у цій галузі у відомій античній енциклопедії Паулі-Віссова²⁵.

²³ Scymni Chii Periegesis et Dionysii Descriptio Graeciae. Ed. A. Meineke. Berlini, 1846.

²⁴ Müller C. Op. cit., p. LXXVII.

²⁵ Paret L. Quando fu composta la periegesi del Pseudo-Skimno.— Saggi di archeologia offerti a G. Beloch. Roma, 1919, p. 133; Gisinger Fr. Skymnos.— RE, Bd. 3 A, col. 675.

Псевдо-Скімн, здається, народився у Греції, а потім жив у Малій Азії. Крім цих країн він, за його власними словами, відвідав грецькі міста на берегах Адріатичного та Іонійського морів, а також Сіцілію і Північне узбережжя Африки. Однак подорожі не надали його розповіді про ці місця чогось істотно нового порівняно з повідомленнями його по-передників.

Автор «Періегеси» створив її не лише для присвячення віфінському цареві, але прагнув, щоб вона могла виконувати функції шкільного по-сібника (вірш 93). Тому для кращого запам'ятовування твір написано у віршованій формі.

У Вступі автор перелічив імена письменників, чиїми творами він скористався. На першому місці серед них поставлено Ератосфена, потім Ефора, Діонісія Халкідського, Деметрія Каллатійського, Клеона Сіракузького, Тімосфена Родоського, Каллісфена, Тімея з Тавроменія і Геродота. В рукопису частина віршів (119 і далі) з переліком джерел дуже пошкоджена. Однак у тексті періегеси є також посилання на стародавніх письменників, тому наведений вище перелік можна поповнити іменами Феопомпа і Гекатея Еретрійського.

Описуючи країни на північному узбережжі Понта, псевдо-Скімн на-вів відомості з праць Ефора (вірш 841—859 та 870), Гекатея Еретрій-ського (вірш 869) і Деметрія Каллатійського (вірш 879). Ця частина, на думку відомого історика античної географії Е. Банбарі, найбільш цінна (поряд з посиланнями на Ефора, Тімея та інших стародавніх письменників про заснування грецьких колоній)²⁶.

У періегесі псевдо-Скімна містяться дуже важливі свідчення про засновників і час виникнення Тіри, Ольвії та Херсонеса — трьох найбільших грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Писемні відомості про Тіру досить бідні. Вона взагалі не названа в «Історії» Геродота — найдокладніший з праць античних авторів, що описують південні європейські території нашої країни. З великою на-тажкою деякі коментатори знаходять глуху згадку про Тіру в «Географії» Страбона, другому після геродотової «Історії» значному творі про Північне Причорномор'я²⁷. Тим більш варті уваги будь-які навіть уривчасті повідомлення про це місто.

В античній літературі, що збереглась, Тіра вперше згадується саме у псевдо-Скімна: «Річка Тіра — глибока і багата на пасовиська, уможливлює купцям торгівлю рибою і безпечно плавання для вантажних кораблів. Тут лежить однайменне річчі місто Тіра, що виникло як колонія мілетеян» (вірші 798—803). За власним визнанням, автор періегеси взяв свої відомості з твору Деметрія Каллатійського, який жив у III ст. до н. е. Таким чином, дізнаємося, що Тіра, подібно до більшості грецьких колоній північно-західного Причорномор'я, була заснована мілетеянами.

Це сталося в VI ст. до н. е.²⁸, тобто задовго до того, як написав про її заснування Деметрій Каллатійський. Та спочатку поселення на місці сучасного Білгорода-Дністровського називалось Офіусою²⁹, як зазна-чають Пліній і Стефан Візантійський, посилаючись на Олександра

²⁶ Зібрані твори Е. Н. A History of ancient geography. London, 1888, p. 71.

²⁷ Історія підмуркованих тексту Страбона про міста в гирлі Дністра наведена у стат-ті П. О. Кащенко *«К вопросу о древнем названии Роксоланского городища»* (МАСП, 1960, вип. 3, с. 157).

²⁸ Федоринський А. І., Гадін В. В. Тіра.— Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971, с. 312.

²⁹ Деякі дослідники вважають, що Офіуса і Тіра були різними поселеннями. Археологічні доказиї такої думки поки що не існують, інтерпретація ж текстів античних авторів у цьому плані юридично показав П. І. Кащенко (Вказ. праця, с. 157—158), ви-глядає малопереконливою.

Полігістора (с. v. Тіра). А назва Тіра надійно засвідчена монетами цього міста, що випускались з другої половини IV ст. до н. е.³⁰

Не менш цікаві повідомлення псевдо-Скімна про річку Тіру, яка за часів античності була глибокою і судноплавною. Значить, ця річка поряд з Дніпром являла собою важливий шлях у глиб Скіфії. Достаток риби також високо цінувався греками, для яких риба становила головний компонент їхнього харчування як у метрополії, так і в колоніях.

Ольвія характеризується псевдо-Скімном докладніше, ніж Тіра: «При злитті двох річок Гіпаніса і Борисфена збудовано місто, яке спочатку називалось Ольвією, після чого елліни знову назвали його Борисфеном. Це місто засновують мілетяни у часи мідійського володарювання. До міста від моря плавання угору рікою Борисфеном 240 стадій».

Тут поряд з плутаними даними щодо перейменування міста і недосить точною його локалізацією збереглись вірогідні вказівки про заснування Ольвії та унікальні свідчення про час виникнення цієї колонії. Насправді Ольвія лежала на Гіпанісі (Південному Бузі) за 11 км від його злиття з Борисфеном (Дніпром). Однак нагадаємо, що багато античних авторів взагалі не згадували про Гіпаніс у зв'язку з Ольвією, а розміщували її на Борисфені (Strab., VII, 3, 17; Plin. NH, IV, 82; Arr. PPE, § 31; Amm. Mag., XII, 8, 40). Тому можна вважати відомості перієсі про місцеположення Ольвії не такими вже й далекими від істини, хоч вони і поступались перед описами Геродота і Діона Христостома, які особисто відвідали це місто.

Псевдо-Скімн помилково говорить про перейменування Ольвії на Борисфен. Така думка зумовлена книжковими знаннями про місто, яке в античній літературі називали обома іменами (Hdt., IV, 18; Strab., VII, 3, 17; Plin. NH., IV, 82; St. Byz, с. v. Βορυσφένης). Епіграфічні та нумізматичні джерела свідчать, що мілетська колонія на Гіпанісі завжди називалась Ольвією. Однак у письмовій традиції, починаючи з Геродота (IV, 78), місто постійно виступає як Борисфен, хоча нерідко згадується і його справжнє найменування — Ольвія. Досі не з'ясовано остаточно, чому назва Борисфен закріпилася за містом, що стояло на Гіпанісі. Античні автори були схильні вважати, що це сталося внаслідок враження від краси і величини цієї річки (Dio Chrys., XXXVI) ³¹.

Широко підтримали сучасні дослідники вже давно висловлене припущення про те, що Борисфеном називалось поселення на Березані, яке виникло раніше від Ольвії ³². Після її заснування і перенесення туди основного центру і гавані Ольвійської держави греки-іноземці (і лише вони, а не самі ольвіополіти) продовжували називати ольвійський по-ліс — місто та його емпорій — Березань-Борисфеном, тобто ім'ям поселення, добре ім'я знайомого з давніх часів. Це й знайшло відбиття у писемних пам'ятках, де згадувалась Ольвія.

В перієсі міститься два важливих повідомлення про те, хто і коли заснував Ольвію. Те, що вона була колонією мілетян, підтверджують і інші античні автори. Геродот писав навіть, що в його час ольвіополіти називали себе мілетянами (IV, 78).

До відомостей про дату виникнення Ольвії звичайно залучали записи псевдо-Скімна і Евсевія. Останній відносив заснування Борисфена

³⁰ Зограф А. Н. Античные монеты.— МИА, 1961, № 16, с. 112.

³¹ З новочасних дослідників до такої думки приєднався С. О. Жебельов (Северное Причерноморье. М.—Л., 1953, с. 295).

³² Пападимитриу С. Древние сведения об острове Березани.— ЗООИД, 1910, № 28. Протоколы, с. 104; Нудельман Д. И. Древнегреческое поселение на Северном Причерноморье.— Ученые записки Московского педагогического института, 1946, 37, вып. 3, с. 24; Болтенко М. Ф. Про название острова Березань.— Вісник Одеського університету, 1949, № 3, с. 35—38; Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии.— В кн.: Художественная культура и идеология античного мира. М., 1976, с. 82.

до 654 або 645 р. до н. е. (розвіжність у датах залежить від різного читань у різних рукописах Евсевія)³³.

Археологічні матеріали, однак, не підтверджують факту існування міста у другій половині VII ст. до н. е. Нині дату Евсевія пов'язують з часом започаткування поселення на о-ві Березань, що, як було сказано вище, певно, називалось Борисфеном. Тут археологи виявили матеріали VII ст. до н. е.³⁴

Таким чином, псевдо-Скімн залишається єдиним автором, який повідомив про час заснування Ольвії «у часи мідійського володарювання». Розквіт могутності мідійського царства припадає на кінець VII — першу половину VI ст. до н. е. 550 р. до н. е. Мідія була підкорена персидським царем Кіром і увійшла до складу Персії.

Точнішу дату заснування Ольвії спробував встановити М. Ф. Болтенко. На його думку, вона виникла не раніше 540 р. до н. е., коли перси захопили Сарди, і не пізніше 526 р.— часу походу Камбіса на Єгипет, тобто у 30-ті роки VI ст. до н. е. Тоді під подвійним гнітом «персидського режиму і натиску Полікрата посилилась еміграційна хвиля з малоазійської вітчизни до старих іонійських поселень Північного Причорномор'я»³⁵.

Археологічні матеріали з розкопок Ольвії дають все ж таки підставу датувати її виникнення початком VI ст. до н. е.³⁶, тобто більш раннім часом, ніж припускає М. Ф. Болтенко, зате повністю відповідним тому хронологічному відрізу, який припадає на період розквіту могутності мідян. Однак слова псевдо-Скімна про «мідійське володарювання» мають, на наш погляд, інше, вірогідніше тлумачення.

Грецькі історики, звичайно, розрізняли мідян і персів. У цьому пепреконує, зокрема, «Історія» Геродота, який докладніше від інших описав обидва народи, їх племінний поділ, звичаї, озброєння (I, 96—140; VII, 61—62). Проте в уявленнях греків на межі VI і V ст. до н. е. перси і мідяни злились в одне ціле, яке визначалось словом «мідяни». Про це свідчать збережені у творах античних авторів оракули, народні вірші, написи (Hdt., I, 55; IV, 43; VII, 228; Thuc., I, 132, 2). У записаних Геродотом новелах, які відбивають усну мову його сучасників, перси часто називаються мідянами. Наприклад, спартанський глашатай звертається до персидського царя Ксеркса як до царя мідян (VII, 1, 4); так само про нього говорять цариця массагетів (I, 206) і афінські послі у Спарті (IX, 7). Поети постійно називали персів мідянами (Theogn., 764, 775; Хенопр., 65, 2; 83, 1 та ін.). Греко-персидські війни звичайно окреслювались словом Μῆδικά, тобто «мідійські»³⁷.

Викладені міркування схиляють до думки, що в джерелі псевдо-Скімна малоєсть на увазі володарювання персів, а не мідян. Недарма відомий знавець грецької мови С. О. Жебельєв, цитуючи цей уривок, переклав саме так: «персидське володарювання»³⁸.

Отже, заснування Ольвії можна відносити до другої половини VI ст. до н. е. Поселення на її місці, як показують археологічні дослідження,

³³ Müller C. Op. cit., p. 230. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Спб., 1887, с. 38—39.

³⁴ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в архаический период в связи с ходом колонизационного процесса.— Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного Причерноморья. Тез. докл. Цхалтубо, 1977, с. 34—35.

³⁵ Болтенко М. Ф. До питання про час виникнення та назву давнішньої іонійської оселі над Борисфеном.— Вісник Одеської комісії краєзнавства. Секція археол., 1930, № 4/5, с. 36.

³⁶ Копейкина Л. В. Некоторые итоги исследования архангельской Ольвии.— В кн.: Художественная культура и археология античного мира, с. 131—142.

³⁷ Усі приклади і аналіз вживання етнонімів «перси» і «мідяни» у давньогрецькій мові запозичені з книги А. И. Доватура «Повествовательный и научный стиль Геродота» (Л., 1957, с. 80—81).

³⁸ Жебелев С. А. Северное Причерноморье, с. 296.

існували набагато раніше. Проте політичний і економічний центр поліса було перенесено до Ольвії з Березані саме в той час, який зазначений у перегесі псевдо-Скімна.

У розглядуваному творі містяться надзвичайно важливі свідчення про заснування Херсонеса Таврійського, які більше ніде не збереглися: «На ньому (Таврійському півострові.—М. С.) грецьке місто, яке заснували гераклеоти і делосці, тому що був певний оракул гераклеотам, що живуть у Азії по цей бік Кіаней, разом з делосцями заселити півострів» (вірші 822—827).

Аналіз повідомлення псевдо-Скімна допоміг сучасним дослідникам визначити дату виникнення цієї грецької колонії. Відповідно з широко відомим у наш час твердженням О. І. Тюменєва жителі островів Делоса і Гераклеї Понтійської (останніх псевдо-Скімн називає «гераклеотами, що живуть у Азії по цей бік Кіаней») у 422—421 рр. до н. е. заснували колонії на Таврійському півострові³⁹.

Всі античні джерела, крім псевдо-Скімна, називають метрополією Херсонеса лише Гераклею. Про острів же Делос відомо, що він ніколи не виводив колоній. Однак, як пише О. І. Тюменев, у історії Делоса був момент, коли його жителі шукали зближення з ворогами Афін, що відібрали у острова право бути охоронцем союзної скарбниці і втручались у його релігійне життя. Делосці, ймовірно, на початку Пелопонеської війни уклали тайну угоду зі Спартою. У відповідь на це Афіни вигнали жителів з острова. Тоді на пропозицію дельфійського оракула вигнанці разом з гераклеотами заснували Херсонес. Через рік, 420 р., Афіни, уклавши мир із Спартою, дозволили делосцям повернутись на батьківщину. Тому їх участь у заснуванні Херсонеса була майже номінальною і давні джерела про неї, як правило, не згадували.

Картина розселення племен у Північному Причорномор'ї представлена у псевдо-Скімна дуже узагальнено і мало що додає до наших знань порівняно з даними інших античних авторів. На серйозну увагу заслуговують два моменти. Це записи про савроматів і язаматів: «По Танаїсу, що є межею Азії і поділяє сушу на два материки, першими живуть савромати, займаючи 2 000 стадій. Потім за ними плем'я меотів, яке іменується язаматами, як говорить письменник Деметрій. За словами ж Ефора, вони називаються племенами савроматів».

Повідомлення Ефора, наведене псевдо-Скімном, поряд із записом у трактаті псевдо-Гіппократа (De aeg., 24) — перше свідчення про перехід Танаїса савроматами на межі V і IV ст. до н. е. Протяжність же території, яку вони займали, — на 2 000 стадій по Танаїсу — виявилась єдиною відомою нам вказівкою писемних джерел про межі розселення цього племені.

Значний інтерес становлять записи псевдо-Скімна про місця проживання і етнічну належність язаматів з посиланнями на Ефора і Деметрія. Останній так само, як і Псіліен (Strateg., VII, 55), вважав їх меотами, а перший — савроматами. І в науковій літературі дослідники поділяються на прихильників тієї й другої думки.

Е. Міннз, В. Ф. Гайдукевич, К. Ф. Смирнов, Л. А. Єльницький зараховують язаматів до савроматів⁴⁰, звернувшись увагу на опис війовничості язаматських жінок і порівнюючи їх з подібним явищем у савроматів. Крім того, вони приєднуються до думки К. Мюлленгоффа про тотожність етнонімів «язамати» і «язиги», а останній, як відомо, стосується виключно савроматів.

³⁹ Тюменев А. И. Херсонесские этюды.—ВЭИ. 1938, № 2/3, с. 245—264.

⁴⁰ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л. 1949, с. 60; Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 298; Єльницький Л. А. Східні Евразийських степей. Новосибирск, 1977, с. 113.

Завдяки розкопкам останнього часу з'ясувалась велика своєрідність культури меотів, яких раніше вважали складовою частиною «сармато-меотського світу»⁴¹.

У статті І. С. Каменецького «Про язаматів»⁴² висловлено припущення, що вони були меотами і що з культурою язаматів слід пов'язувати городища скіфського часу на р. Кірпілі. Вивчивши свідчення давніх авторів і археологічні джерела, І. С. Каменецький дійшов висновку, що язамати двічі міняли місце свого мешкання.

Перша згадка про них міститься у фрагменті Гекатея, збереженому Стефаном Візантійським (с. v. 'ἰερά' ται): «Іксібати — народ біля Понта, сусідній з Сіндікою». Отже, вони жили на узбережжі Чорного моря біля сучасного Новоросійська і на північ від нього. Там же локалізувались язамати згідно з легендою про Тіргатао, що датується рубежем V—IV ст. до н. е.

Ефор (IV ст. до н. е.) і Деметрій (III—II ст. до н. е.), як свідчить псевдо-Скімн, уміщували їх поблизу східного берега Азовського моря. Мела (I, 114) і Птоломей (Georg., V, 8, 16—25), автори римського часу, локалізують язаматів на узбережжі Азовського моря від гирла Дону і на південь від нього. Таким чином, чим пізнішим є джерело, тим далі на північ воно поширює територію цього племені.

Причини двох переселень язаматів І. С. Каменецький пов'язує, з одного боку, з активізацією діяльності Боспору в V—IV ст. до н. е. на Таманському півострові, що закінчилася підкоренням майже всіх меотських племен, з другого — з воєнними діями Полемона, в результаті яких Танаїс остаточно увійшов до складу Боспорського царства.

На закінчення відзначимо, що певний інтерес викликає згадка псевдо-Скімна про Анахарсіса: «Ефор говорить також, що мудрець Анахарсіс походив з дуже благочестивих кочових племен» (вірш 858).

Близько 70 античних авторів згадують Анахарсіса, мудрого скіфа з царського роду, що здійснив у VI ст. до н. е. подорож до Еллади. Найбільш ранні та вірогідні відомості про нього збереглись у «Історії» Геродота (IV, 46, 76—77), де наведено розповідь про Анахарсіса як приклад того, наскільки непримиренно ставляться скіфи до запозичення чужих, зокрема еллінських, звичаїв. Побачивши, що Анахарсіс здійснює обряд на честь Матері богів так, як це він спостерігав у Кізіку, скіфський цар Савлій застрелив відступника з лука.

Наступне за часом після Геродота повідомлення про Анахарсіса належить Ефору, але його свідчення відомі лише за деякими цитатами з втрачених праць цього історика, наведеними, зокрема, у псевдо-Скімна, Миколи Дамаського (Paradox., 3) і Страбона (VIII, 3, 9). Вони дають уявлення про ідеалізований опис скіфів Північного Причорномор'я. Анахарсіс був їхнім гідним представником, виразником мудрих поглядів на життя незіпсованого, як здавалось грецьким філософам, народу. Є підстави гадати, що в грецькій літературі ще до Ефора Анахарсіс залучений до кола семи мудреців. Про це писали всі античні автори починаючи з IV ст. до н. е. Таким чином, Анахарсіс Ефора був явно ідеалізованою фігурою, що мала небагато спільногого з реальною особою, описаною Геродотом⁴³.

У цілому «Землеопис» не дає зведення географічних знань свого часу, у ньому нерозбірливо скомпоновані нові й старі відомості. Наприклад, вчення Ератосфена про кулястість Землі не відбилось у

⁴¹ Гайдукевич В. Ф. Боспор и Танаис в доримский период.— В кн.: Проблемы соціально-економической истории древнего мира. М.—Л., 1963, с. 298; Смирнов К. Ф. Въезд греков с 267; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон. Автореф. докт. дис. М., 1968, с. 18.

⁴² Каменецкий И. С. О язаматах.— Проблемы скіфской археологии. М., 1971, с. 165—171.

⁴³ Кутузов И. В. Анахарсис.— ВДИ, 1971, № 3, с. 113—125.

перієгесі, хоч Ератосфен і названий першим серед авторів, чиї праці були використані псевдо-Скімном. Дані Ефора записані без вилучення їх відповідно з рівнем знань II ст. до н. е. Тому степи Північного Причорномор'я населені у псевдо-Скімна скіфами, а не сарматами, як було в роки його життя.

Водночас у перієгесі збереглись окремі важливі свідчення. Для тих, хто досліджує стародавню історію нашої країни, такими повідомленнями слід вважати записи псевдо-Скімна про великих грецьких міста Північного Причорномор'я і про їхніх сусідів, що населяли східноєвропейські степи.

М. В. СКРЖИНСКАЯ

**Описание Северного Причерноморья
в «Перипле ойкумены» псевдо-Скилака
и «Периэгесе» псевдо-Скимна**

Резюме

В статье рассматриваются единственные сохранившиеся из всей греческой литературы, существовавшей до нашей эры, образцы перипла и периэгесы с описанием берегов Черного моря. Разбираются вопросы о времени появления этих произведений и об их авторах. Анализируются важные свидетельства о датах возникновения и основателях крупнейших греческих колоний Тире, Ольвии и Херсонеса, а также данные о движении варварских племен в восточноевропейских степях.

А. І. ПУЗІКОВА

**Вуздечкові набори
з Воронезьких курганів**

На початку ХХ ст. (1905, 1906, 1908 рр.) А. О. Спічин, М. Є. Макаренко проводили розкопки воронезьких могильників у Мастюгино. У 1910—1915 рр. Воронезька вчена архівна комісія, а 1927 р. В. А. Городцов¹ вивчали Часті кургани. З 1954 р. широкі дослідження пам'яток Середнього Дону здійснює Воронезька лісостепова скіфська експедиція. 1956 р. закінчені розкопки Частих курганів, 1962 р.—могильника поблизу с. Мастюгино². У 1959 і 1964 рр. розпочалися роботи на могильниках поблизу сіл Руська Тростянка і Дуровка³. В результаті дослідження понад 100 курганів скіфського часу, в інвентарі багатьох з них є деталі кінських вуздечок.

Цілих, добре збережених кінських поховань у пам'ятках Середнього Дону не виявлено, лише в двох курганах знайдено кінські скелети, але свідчення про них не досить вірогідні. В кургані № 3 Частих курганів відкрито в могильній ямі кінське поховання, за даними А. І. Мартиновича, знайдено довгі кістки кінцівок і кілька ребер та зубів, а на крес-

¹ ОАК, 1905—1906. Спб., 1908, с. 82—84; 96—97; Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг.—ИАК, 1911, 43, с. 47—78; Манцевич А. П. Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа.—АСГЭ, 1973, вып. 15; Замятин С. Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем.—СА, 1946, № 8, с. 9—50; Городцов В. А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г.—СА, 1947, № 9, с. 14—27.

² Ліберов П. Д. Памятники скіфского времена на Среднем Дону.—САИ, 1965, ДІ-31.

³ Пузиков A. И. Курганный могильник скіфского времена у с. Русская Тростянка.—СА, 1962, № 4, с. 219—224; Пузиков A. И. Два кургана из могильника скіфского времена у с. Русская Тростянка.—КСИА АН СССР, 1964, вып. 202, с. 24—33; Пузиков A. И. Новые курганы скіфского времена в Белгородской области.—КСИА АН СССР, 1966, вып. 107, с. 80—91; Пузиков A. И. Раскопки могильника скіфского времена у с. Дуровка в 1965 г.—МИА, 1969, № 151, с. 82—95.

ленні В. Д. Язикова позначено лише кілька ребер в анатомічному порядку. Очевидно, С. Н. Замятнін, який опублікував ці матеріали, мав рацію, вважаючи, що в даному випадку йдеться тільки про залишки напутньої іжі⁴.

Н. Е. Макаренко, що досліджував Мастюгінський могильник 1908 р., на плані кургану № 2 вказує поховання лошати, тоді як в описі матеріалів дані про анатомічну належність кістяка беруться під сумнів.

Звичай класти в могилу замість коней предмети кінської вуздечки, що ніби символізують цих тварин, поширеній у населення Подоння. В 15 поховальних комплексах виявлено 27 пар вудил з псаліями і без них. Якщо ж врахувати знахідки окремих псаліїв, розрізнених бляшок і низок, то кількість комплексів з цими речами зростає до 36.

Найбільшу кількість вудил (по чотири пари) знайдено в трьох курганах — № 1, 7, 31 групи Частих, три пари — в кургані № 9 у Дуровці, по дві — в курганах № 2 (1906 р.) в Мастюгіно та № 1, 13 і 14 — в Тростянці⁵.

Всі вудила залізні і належать до одного типу, широко відомого з кінця VI ст. до н. е.⁶ Вони складаються з двох круглих або прямокутних в перетині залізних стержнів, кінці яких загнуті в кільця. Довжина ланок 10—14 см, одна з них, як правило, на 1—1,5 см коротша другої. Кілька пар вудил мали гвинтоподібно перекрученій стержень, вони виявлені в кургані № 11 групи Частих (рис. 2, 3); дві пари (1906 р.) — в Мастюгіно; № 14 — в Тростянці; № 9 — у Дуровці. Для більшої ефективності на деяких з них приварювали спеціальні шипи (курган

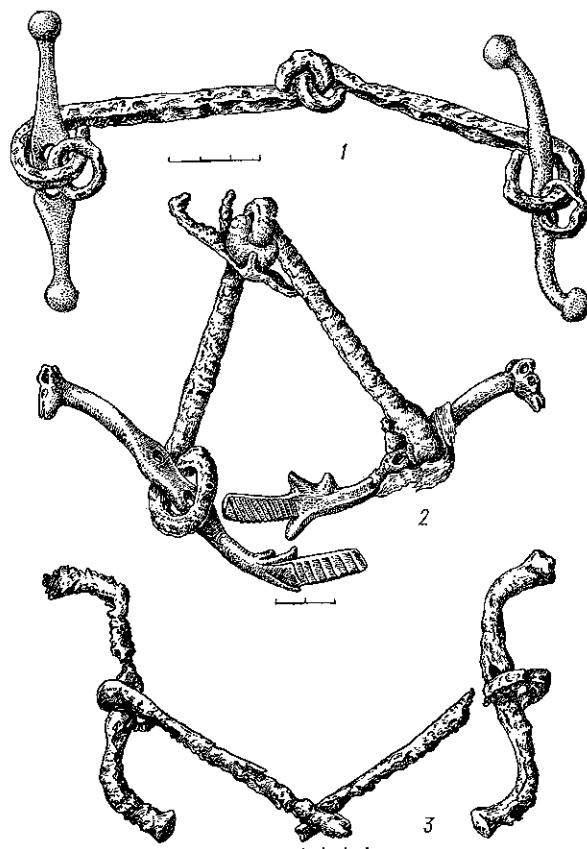

Рис. 1. Залізні вудила з псаліями першого і другого типів:

1 — курган № 2, Мастюгино (розкопки А. А. Спіцина). Псалії срібні, вудила залізні; 2 — курган № 13, Руська Тростяніца (розкопки автора). Вудила залізні, псалії бронзові; 3 — курган № 7, Часті кургані (розкопки ВУАК).

⁴ Замятнін С. Н. Указ. соч., с. 23.

⁵ Замятнін С. Н. Указ. соч., с. 15, 31; Ліберов П. Д. Отчет о раскопках «Частых курганов» Воронежской археологической экспедиции в 1954 г.— Архив ИА АН СССР, № 1124; Пузикова А. И. Раскопки могильника.., рис. 4, 1—5, 7; ОАК 1905—1906, с. 102—112; Пузикова А. И. Курганный могильник.., с. 220, рис. 1, 9; Пузикова А. И. Две курганы с 31, рис. 10, 13, 21, 23.

⁶ Бронзові ізомільчасті вудила більш раннього типу знайдені на території Середнього Дністру (ще один раз поблизу с. Єздоцького (колишнього — Коротоякського, тепер Острогозького р-ну Воронезької обл.), на оранці поза комплексом. Див.: Несец А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР — СЛ 1953, № 18, с. 66; Смирнов К. Ф. Вооружение сарматов.— МИА, 1961, № 10, с. 75. Ліберов П. Д. Указ. соч., рис. 2, 229.

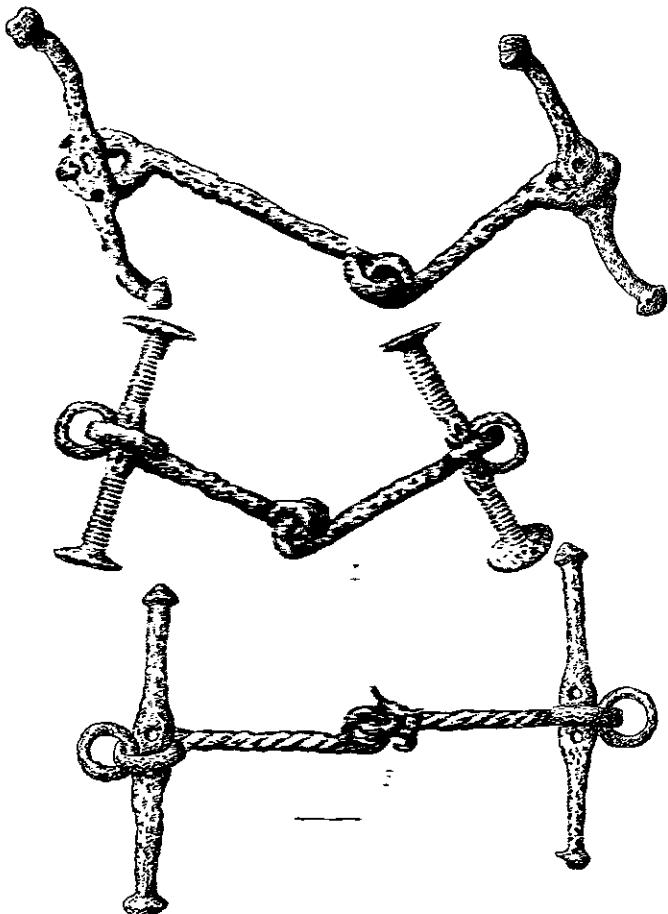

Рис. 2. Залізні вудила з пасалів ^{з елементами} другого типу:

1 — курган № 1, часті кургани розкопки 1910; 2 — курган № 13, Руська Тростянка (розкопки автора); 3 — курган № 11, часті кургани (розкопки Н. Д. Ліберова).

№ 9, Дуровка), зокрема в місці з'єднання ланок (кургани № 13 в Тростянці та № 11 в групі Частих) (рис. 1, 2, 2, 3).

П с а л і й. Кількість їх у зв'язку з масивним пограбуванням курганів не завжди відповідає кількості вуликів. Більшість пасалів виготовлено з заліза (23); деякі з бронзи (3) і срібла (3). За формою і оздобленням кінців вони поділяються на кілька типів.

Перший тип — це пасалі 8-подібної форми, найпоширенішої в усіх областях. Кінці їх — переважно у вигляді конічних шищечок (кургани № 2, 1906 р.; № 2/23 — Мастюгино; № 1, 1910 р.— група Частих; рис. 1, 1; 2, 2). Більшість пасалів залізні, одна ж є і з срібні (курган № 2, 1906 р., в Мастюгино; рис. 1, 1). У кургані № 9 Дуровського могильника знайдено екземпляр, виготовлений з двох металів, кінці його покриті гвинтовою наризкою і завершуються шищечками з бронзи, а середина (в місці 8-подібного розширення) залізна¹.

Варіантом першого типу є пасалі у вигляді прямих стержнів з кінцями, відгинутими під прямим кутом в протилежні боки і оформленими як шищечки або розплащені розширення (рис. 1, 3). Їх, очевидно, слід вважати переходною ланкою від більш ранньої Г-подібної форми до

¹ Пузикова А. И. Раскопки могильника, рис. 117.

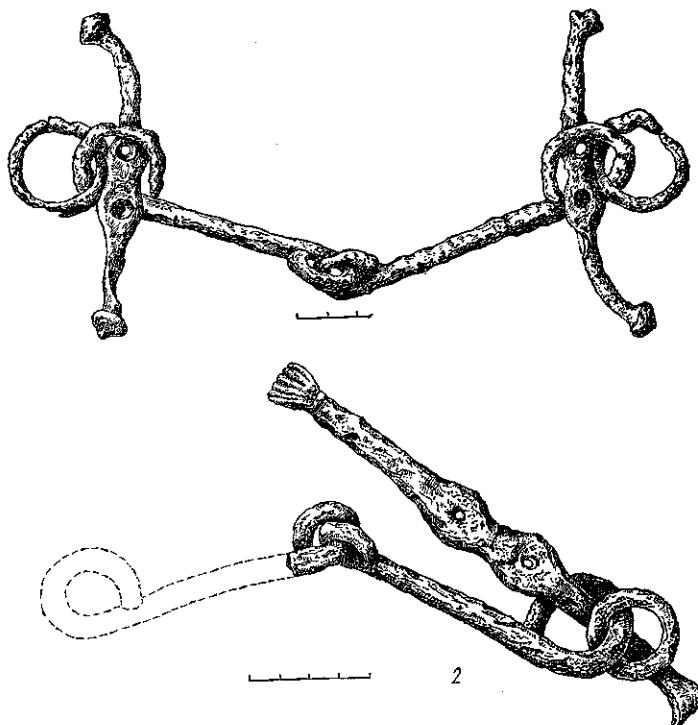

Рис. 3. Залізні вудила з псаліями третього типу (Руська Тростянка):

1 — курган № 14; 2 — курган № 7.

S-подібної. Вудила з такими псаліями трапились в комплексі кургану № 7 (група Частих), датованого V ст. до н. е.⁸

Другий тип представлений бронзовими псаліями з кургану № 13 в Руській Тростянці⁹. Вони прикрашені в звіриному стилі. Один кінець — у вигляді голівки коня, другий — стилізованого конита (рис. 1, 2). Псалії цього типу не характерні для середньодонських пам'яток, але вони досить часто бувають у курганах Лісостепового Придніпров'я. Найближчими аналогіями є знахідки з курганів № 1, 2 поблизу с. Аксютинці (V ст. до н. е.) і псалії з Роменських курганів, виявлених поза комплексом¹⁰. Псалії першого типу були поширені протягом всього часу існування могильників — з V до III ст. до н. е.

Другий тип характеризується прямими псаліями, що закінчуються конічними шишечками або широкими плоскими і напівсферичними шляпками (рис. 2, 2, 3), стержні деяких з них оздоблені прямою нарізкою (кургани: № 9 в Дуровці; № 13, 17 в Тростянці; рис. 2, 2). Виготовлені вони з заліза. Найбільш ранні виявлені у комплексах середини V і рубежу V—IV ст. до н. е. (кургани № 2, 1906 р., в Мастюгіно; № 13 в Руській Тростянці). Псалії цього типу побутують аж до IV—III ст. до н. е. (кургани № 17 в Руській Тростянці; № 11, 1954 р., в групі Частих; № 9 в Дуровці).

Третій тип. Псалії S-подібної форми трапились у двох комплексах могильника (кургани № 7, 14). Кожна пара відрізняється одна від одної оформленням кінців і матеріалом, з якого її виготовлено. Псалії з кургану № 14 залізні. Кінці їх, оформлені у вигляді конічних шишечок,

⁸ Захистка С. Н. Указ. соч., с. 31.

⁹ Денисова А. И. Два кургана.., рис. 10, 13.

¹⁰ Красногор В. А. Скифи дніпровського Лесостепного Левобережжя. К., 1968, табл. XVIII, 2.

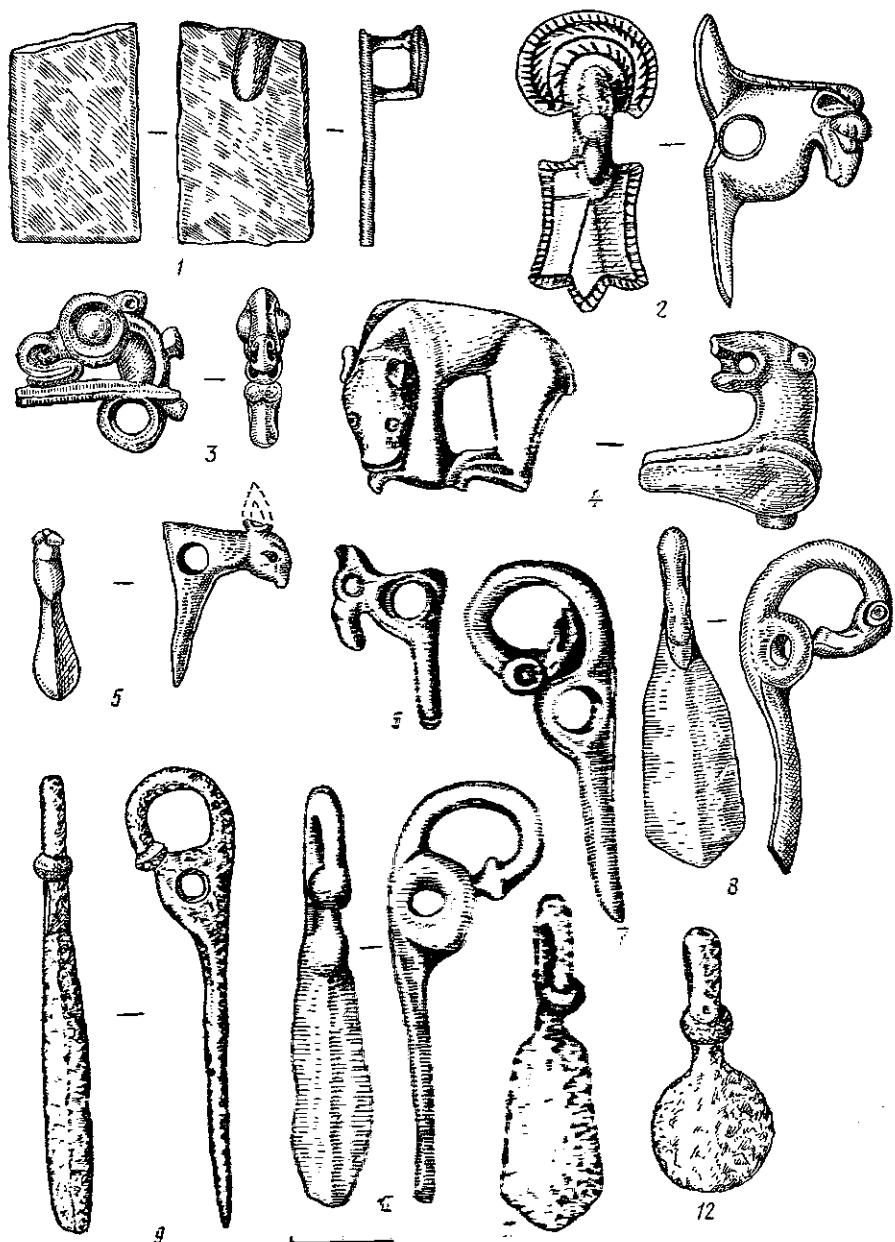

Рис. 4. Типи налобників:

1 — пластинчастий налобник першого типу, курган № 38, часті кургани (розкопки П. Д. Ліберова); 2—6 — налобники другого типу з металевими пластичними голівками тварин: 2, 4, 5 — кургани № 11, 8, 6, часті кургани (розкопки ЗІІІ); 2, 5 — кургани № 14, 18, Руська Тростянка (розкопки автора); 2 — курган № 17, Руська Тростянка (розкопки ВУАК); 9 — курган № 17, Руська Тростянка (розкопки автора); 10, 11 — курган № 13.

повернуто в площині, перпендикулярної одна одній (рис. 3, 1). Подібний прийом відзначений К. Ф. Смирновим у сарматських пам'ятках¹¹. Уламок псалія від другої пари зустріл з того ж кургану срібний. Досить незвичайним є псалій з кургану № 7: кінці його плоско розковані і на зовнішньому боці нанесені поздовжні насічки, що утворюють

¹¹ Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 85, рис. 46, 4.

розв'язану шестипалу лапу (рис. 3, 2). Всі три екземпляри виявлені в комплексах IV ст. до н. е.

В уздечка. Для кінського спорядження застосовувалась ремінна вуздечка. Цілих у середньодонських пам'ятках не знайдено, але уявлення про їх влаштування дають численні знахідки в похованнях суміжних областей Лівобережжя Лісостепового Дніпра, а також серед пам'яток синхронних культур на території гірськоалтайських племен¹². Вуздечка складалась з налобного, наносного, потиличного і нашічних ременів. Останні в місцях з'єднання з писаліями розділялися на два кінці.

Налобники. До складу кожного вуздечкового набору, як правило, входила бляха, що прикрашала лоб і передню частину морди коня. Пластинчасті налобники, широко розповсюджені на Лівобережжі й Правобережжі Дніпра¹³, на Середньому Дону не трапились. Можливо, до них належить прямокутна бляха (верх обламано) з петлею на звороті, виявена в кургані № 38 групи Частих, комплекс якого датується амфорою фасоського типу V—IV ст. до н. е. (рис. 4, 1).

Нечисленну групу налобників другого типу подано у звіриному стилі зі скульптурно оформленою голівкою, що виступає вперед, або частиною тулуба якої-небудь тварини: коня, ведмедя, зайця, так званого вухастого грифончика. Зображення останнього набуло значного поширення в інших областях (рис. 4, 2—6)¹⁴.

Найбільшу групу становлять налобники характерної для Середнього Дону форми, виготовлені з бронзи і заліза. Вони являють собою голівку птаха з довгою, зігнуту в петлю шию, яка є продовженням овального щитка (кургани № 1 з групи Частих, № 1 — з Дуровки; рис. 4, 7—12). Подібні налобники трапляються майже при кожному вуздечковому наборі і відрізняються один від одного лише формою щитка. Він може бути видовжено-овальним у вигляді листка верби, витягнутого шестикутника або зовсім круглий.

Перехід до схематичних зображень припадає на час, більш ранній, ніж V ст. до н. е., що підтверджується знахідкою в кургані № 29/21, який датується серединою V ст. до н. е., залізного налобника описаної вище спрощеної форми. Однак бронзові налобники у вигляді голівки птаха продовжують існувати і пізніше, про що свідчать матеріали комплексів, датованих V—IV і IV—III ст. до н. е. (кургани № 1, 1910 р., група Частих і № 1 в Дуровці). В останньому випадку бронзовий налобник трапився одночасно із залізним (рис. 4, 7, 12).

Для закріплення ремінного наголовача використовувалась досить складна система різних вузлів¹⁵, які зверху покривались металевими бляхами, часто виконаними в звіриному стилі. Бронзові й срібні бляшки, що входили до складу прикрас кінських вуздечок, відрізняються великою різноманітністю мотивів.

Чотири бляшки у вигляді згорнутого в кільце хижака трапились в курганах № 1, 9 групи Частих і № 10 в Тростянці (рис. 5, 1—4). Подібний мотив широко відомий і неодноразово описаний¹⁶. Зображені на середньодонських бляшках тварин важко визначити. Відсутність ознак хижака котячої породи і наявність таких особливостей, як

¹² Ильинская В. А. Указ. соч., рис. 28, 30, 34, 36, 37, Грязнов М. П. Первый Пазырыкский курган. Л., 1950, рис. 20, 6—9, 11, 15.

¹³ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, 1967, Д1-4, табл. 28, 9—11; Ильинская В. А. Указ. соч., рис. 33.

¹⁴ Ильинская В. А. Указ. соч., табл. V, 5, 17; XVI, 7, 9; Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 29, 8, 12, 22.

¹⁵ Ильинская В. А. Указ. соч., рис. 31, 32.

¹⁶ Ильинская В. А. Указ. соч., с. 134, табл. XXVIII, 3—5; Смирнов К. Ф. Вооружение..., с. 92; Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 223; Яковенко Э. В. Уздечный набор V в. из Восточного Крыма.—КСИА АН ССР, 1970, вып. 124, с. 58, рис. 24, 3; Ліберов П. Д. Кургани у с. Константиновка.—КСИИМК, 1951, вып. 37, с. 137—143; Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 31, 6.

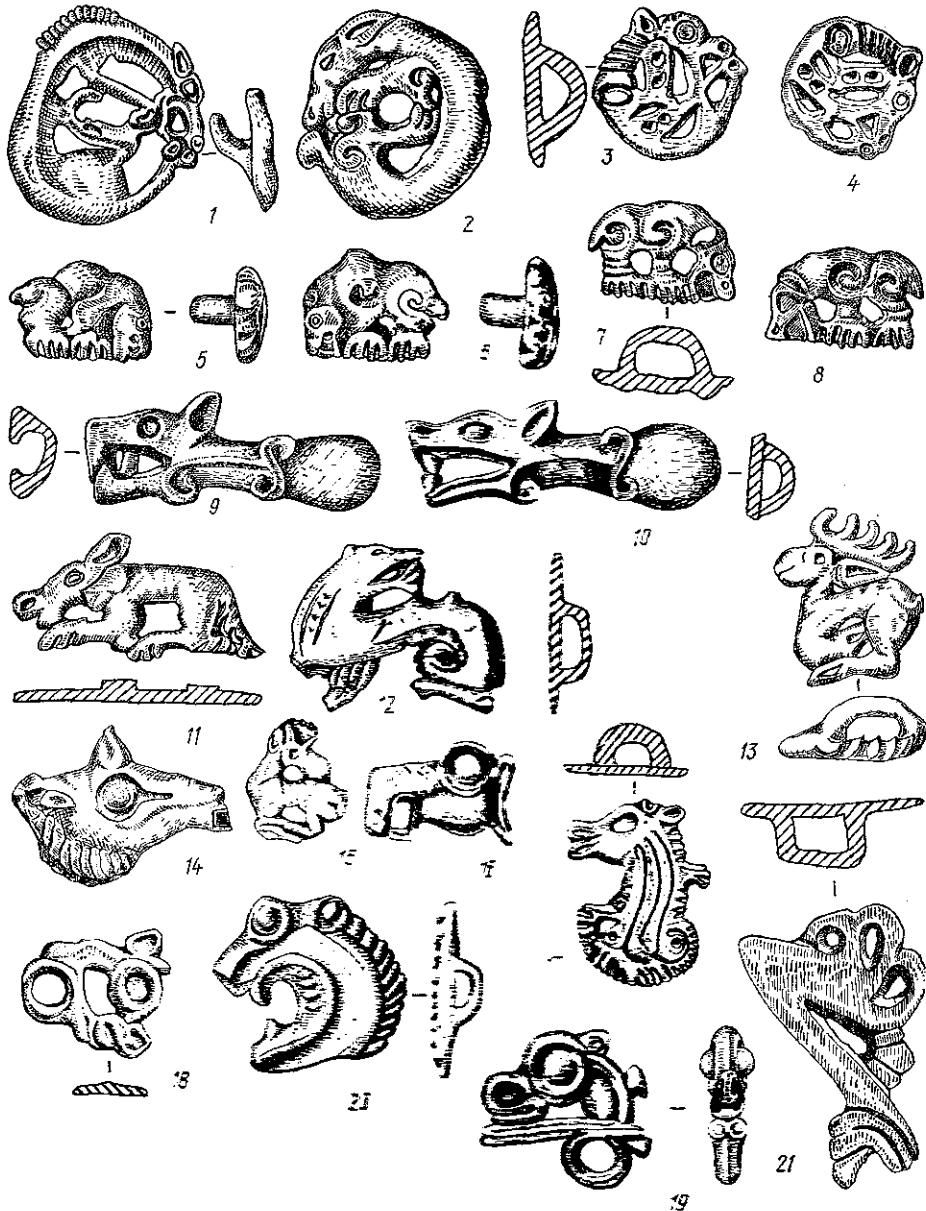

Рис. 5. Прикраси кінських булавок.

1, 2, 11-16, 20 — Части курганов (разкопки ЗУГХ Т. Д. Ліберова); 3, 4, 19 — Руська Тростянка; 7, 8, 10, 17 — Журівка (розкопки автора); 5, 6, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 21 — Чертківо (розкопки Н. Е. Макаренка і Т. П. Д. Ліберова).

притиснуте вухо трикутної форми, пальчасті лапи, розкрита паща, дають підставу вважати, що тут зображені звірів зовнішої породи. Цей мотив виник, імовірно, на основі більш раннього образу згорнутої в кільце тварини з котячими ознаками.

Найбільш ранній екземпляр подібних блях, знайдений в кургані № 8 з групи Частих (рис. 5, 1), майже повністю аналогічний бляшці з кургану № 398 поблизу с. Журівки¹⁷, який датується першою половиною V ст. до н. е. Дві бляшки виявлено в кургані № 10 у Руській

¹⁷ Смирнов К. Ф. Савроматы, рис. 79, 2—5; 80, 5, 8.

Тростяниці (рис. 5, 3, 4), одна — в кургані № 1 (1910 р.) групи Частих, датованому IV—III ст. до н. е. (рис. 5, 2). Таким чином, описаний мотив звіриного стилю побутував на Середньому Дону протягом кількох століть.

Зображення ведмедя — найпопулярніший сюжет середньодонського звіриного стилю — є на чотирьох вуздечкових бляшках і налобниках. Композиція одноманітна: голова звіра опущена вниз, у розкритій пащі — вищирені ікла, лапи ластоподібні, м'язи ніг підкреслені волютами (рис. 5, 5—8). Знахідки речей з подібним зображенням ведмедя в інших областях поодинокі (поясний гачок, виявлений поблизу с. Бажиган), тому їх, очевидно, слід вважати запозиченнями з території Південної. Ці бляшки виявлено в курганах середини V ст. (№ 29 в Мастюгіно) і IV—III ст. до н. е. (№ 9 в Дуровці).

Бляшки у вигляді голови собаки або вовка, виявлені в курганах № 40/26 в Мастюгіно і № 9 в Дуровці, майже ідентичні, створюється враження, що вони виготовлялись одним майстром або в одній майстерні. Тварини зображені з витягнутою вперед мордою, розкритою пащею, гострими іклами, вухом, що стирчить, і S-подібною закруткою, яка обмежувала шию (рис. 5, 9, 10). Найближчою аналогією їм є зображення вовків на поясних гачках з тих же середньодонських курганів, а також на бронзових прикрасах, що імітують ікла кабана, якими оздоблено кінські вуздечки у савроматських курганах могильника П'ятимари I¹⁸. Знайдено бляшки в добре датованих комплексах IV—III ст. до н. е.

Зображення вовка у вигляді порожнистих фігурок простежено двічі — в курганах № 11, 1915 р., і № 11, 1954 р., з групи Частих. В першому випадку поза незвичайна для хижака: підігнуті під живіт пальчасті лапи і повернута назад голова. У відкритій пащі виступають ікла, ними звір шматує хвіст, що сягає морди (рис. 4, 5, 12). В другому випадку зображення більш реалістичне: морда і ноги витягнуті вперед, вухо притиснute до спини, пухнастий хвіст торкається землі. Тварина немовби крадеться, припавши до землі (рис. 5, 11). Назвати хоча б скільки-небудь близькі аналогії досить важко. Очевидно, ці бляшки — локальний варіант звіриного стилю. Датуються обидві вони IV—III ст. до н. е.

Леви з відкритою пащею і вищиреними іклами зображені на чотирьох бляшках, які прикрашали ремінні перехрестя вуздечки з кургану № 7 групи Частих¹⁹ (рис. 5, 20). Такі бляшки могли бути кінцевими пряжками в набірних поясах²⁰, але найчастіше вони зустрічаються серед предметів кінської збрui. Аналогії численні: в курганах поблизу с. Аксютинці, с. Журовки (№ 400 і 401), в кургані № 32 Німфейського некрополя та ін. Дати усіх названих комплексів не виходять за межі V ст. до н. е. Ливарні форми для відливки подібних бляшок, знайдені в грецьких містах-колоніях (в районі Ольвії), свідчать про їх причорноморське виробництво²¹.

Олень зображеній на восьми бронзових бляшках від чотирьох вуздечок з кургану № 1 групи Частих. Він лежить з підігнутими ногами, роги у вигляді віяла розпростані над спиною. Голови чотирьох оленів повернуті вправо, чотирьох — вліво, що свідчить про їх парність (рис. 5, 13). Бляшки прикривали місця перехрещення нащічних ременів з налобними або наносними по обидва боки морди коня.

¹⁸ Замятнин С. Н. Указ. соч., рис. 18; 19, 1.

¹⁹ Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 37, 17; Черненко Е. В. Скифский досліх. К., 1968, рис. 36, 1—2.

²⁰ Ільїнська В. А. Указ. соч., с. 132, табл. XXVI, 6.

²¹ Ільїнська В. А. Указ. соч., с. 131, табл. X, 7; XXVIII, 11; XXXI, 11.

Бронзові бляхи у вигляді голівок лося виявлені в курганах № 4, 1910 р., і № 10, 1955 р. Фігурка лося знайдена в кургані № 8, 1912 р., могильника Часті кургани.

Найбільш ранньою за часом (V ст. до н. е.) і лаконічною за манерою зображення слід вважати бляшку з кургану № 10 (рис. 5, 16), аналогічну знахідкам з курганів № 499 поблизу с. Басівка і № 12 в уроч. Стайкін Верх. Бляшка з кургану № 4 (рис. 5, 14) близька за манерою виконання до прикрас з кургану № 2 поблизу с. Борзна і з пам'яток Правобережжя²², але відрізняється від них більшим реалізмом, відсутністю декоративності, численних волют і пальметок на місці вуха, носа і ший.

На цілій блящі лось зображеній лежачим, ноги підігнуті, голова повернута назад, морда з'єднана зі спиною (рис. 5, 15). Аналогічно оформлені бляшки з курганів Лівобережного і Правобережного²³ Дніпра, датованих VI—V ст. до н. е. Незначна кількість зображень лося поряд з численними мотивами оленя свідчить, певно, про те, що на Середньому Дону цей образ не знайшов великого поширення.

Голови коней зображені на трьох бляшках з курганів № 1, 1908 р., в Мастюгино, № 9 в Дуровці, № 14 в Руській Тростянці. На двох (з Мастюгино і Руської Тростянки) рисунок досить близький (рис. 4, 3, 5, 19); характерним є величезне опукле око; ніс і губи передано у вигляді S-подібного завитка, маленькі вуха підкреслені кружальцями, на ший — великий виступ і грива. Під голівкою коня на блящі з Руської Тростянки проходить планка з петлею. Цю бляшку знайдено серед набірних обоймочок, нанизаних на залишки ременів, вона являла собою, імовірно, налобник (рис. 5, 19). На мастюгинській блящі голова з частиною ший утворює петлю, що закінчується внизу кільцем для прикріплення. Як показує площинний характер зображення, бляшка мала прикривати ремінні перехрестя (рис. 5, 18).

Бляшка з Дуровки зображує голову коня, повернуту вліво. Вигин ший підкреслений трьома опуклими лініями, дві з яких закінчуються внизу боковими волютами. Грива, передана неглибокими насічками, переходить у віялоподібну прикрасу внизу бляшки. На звороті — горизонтальна петля (рис. 5, 17). Всі бляшки з кінськими голівками датуються IV і IV—III ст. до н. е.

Аналогічні, але дуже стилізовані зображення виявлені в курганних комплексах Лівобережного Дніпра і на території степової Скіфії²⁴. Крім того, невна подібність спостерігається на кістяних псаліях з кургану № 2 поблизу с. Аксютинці²⁵.

У складі прикрас кінської вузлечки є дві бляшки із зображенням задньої ноги тварини. Перша походить з кургану № 2 23 в Мастюгино²⁶. Стегно оформлене тут за допомогою закруток, а нижня частина має вигляд сильно стилізованої звіринецької лапи. Між зігнутим стегном і лапою вставлена трипелюсткова пальметка (рис. 6, 21). На другій блящі (з Руської Тростянки) стегно і нижня частина ніг також оформлені у вигляді закруток, зверху півколом йде ряд опуклих півкульок (рис. 6, 1).

Зображення задньої частини тварини є досить частими серед виробів у звіриному стилі. Спочатку вони зосередилися реалістичні, але з часом схематизм рисунку збільшується. Якщо за початку типологічного ряду поставити бляшку з кургану № 3 в уроч. Галущино, що датується V ст. до н. е., і дуже близьку до неї мастюгинську, а в кінці його — схематизовану бляшку IV—III ст. до н. е. з бургану № 66 Бобрицького мо-

²² Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 31, 5, 9, 12, 19.

²³ Ильинская В. А. Указ. соч., табл. XIX; 2; Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 29, 21.

²⁴ Лёсков А. М. Новые сокровища курганов Украины. Л., 1972, рис. 42.

²⁵ Ильинская В. А. Указ. соч., табл. XX.

²⁶ Башилов В. А. Курганы с трупосожжениями у с. Мастюгино.—СА, 1963, № 2, рис. 5, 2.

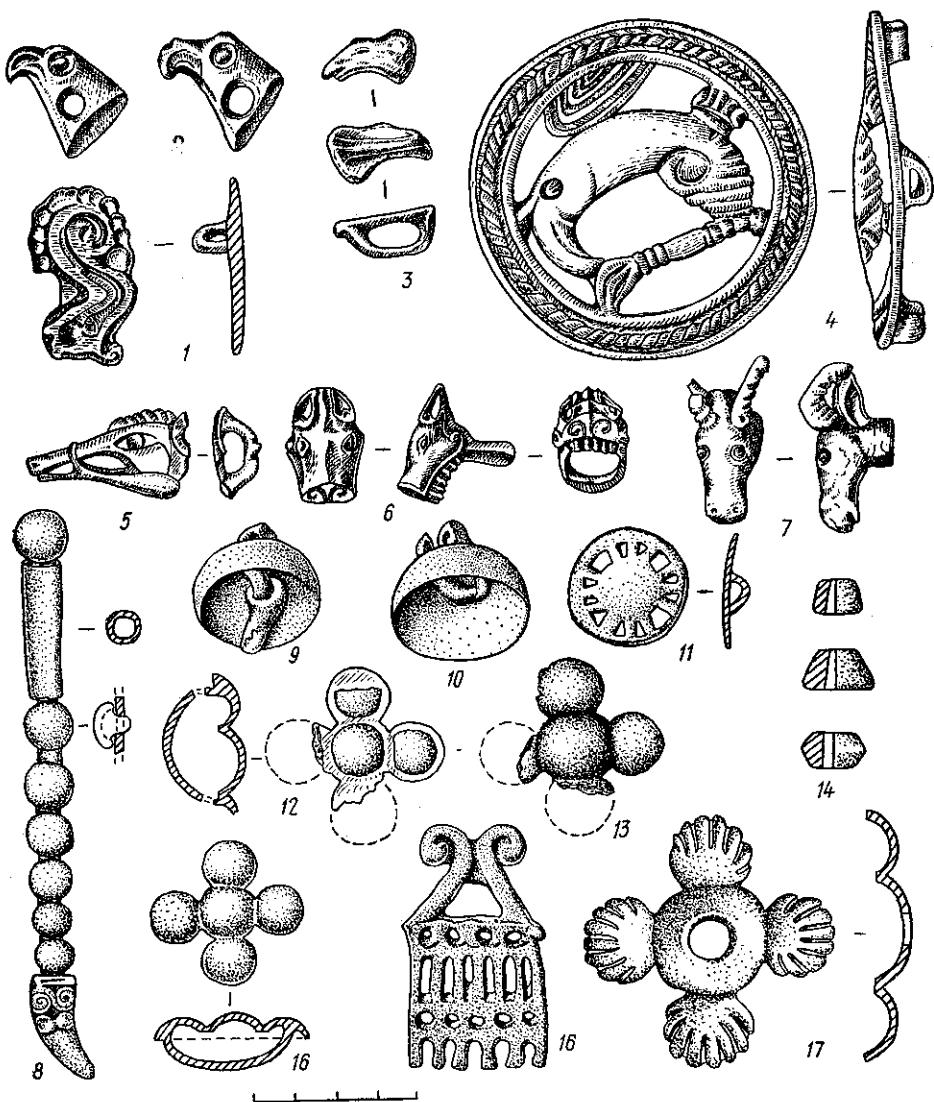

Рис. 6. Прикраси кінських вуздечок:
1, 8, 11, 14—16 — Руська Тростянка; 2, 5, 7, 9, 10, 12, 17 — Часті кургани (розкопки ВУАК і П. Д. Ліберова); 6 — Мастюгино (розкопки Н. Е. Макаренка і П. Д. Ліберова).

гильника, то описані зразки повинні були б стояти в середині цього ряду, як і бляшки з кургану Солоха²⁷.

Зображення птахів у вигляді цілих фігур і схематичних голівок наявні в чотирьох комплексах могильника Часті кургани: поховання № 1, 8 (розкопки ВУАК), № 37, 38 (розкопки П. Д. Ліберова)²⁸. На одних бляшках зображений птах, який клює їжу (курган № 8), на інших — зігнутий в кільце так, що його дзьоб торкається лап (№ 1). В останньому випадку він оточений колом, яке складається з двох гладких ободів і розташованого між ними мотузяного (рис. 6, 4).

²⁷ ДП, т. 2, табл. XIX, 320б; Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 30, 20; Смела, III, с. 130, рис. 68; Веселовский Н. И. Расследование кургана Солоха.—ОАК за 1913—1915 гг., с. 127—130, рис. 206, 209, 211.

²⁸ Замятнин С. Н. Указ соч., рис. 6, 1, 2; 14, 7; Ліберов П. Д. Памятники.., табл. 24, 51; рис. 2, 133, 134.

Чотири бляшки з кургану № 38 являють собою порожністі конуси з отвором для ременя на одному кінці, загнутим дзьобом і круглим оком — на другому (рис. 6, 2). На бляшці з кургану № 37 зображена дуже схематизована пташина голівка (рис. 6, 3). Незважаючи на те що мотив птаха-хижака був одним з найулюбленіших і відзначався різноманітністю, важко назвати близькі аналогії округлих бляшок з кургану № 1. Прикраси у вигляді скульптурної голівки птаха мали велике поширення. Датуються середньодонські бляшки з птахами в значному діапазоні: від рубежу VI—V до V—III ст. до н. е.

Крім описаних мотивів можна назвати поодинокі знахідки бляшок із зображенням голівок кабана (курган № 7, група Частих), барана (курган № 11, 1915 р., група Частих) і двох фігурок невідомої тварини, схожої на бичка із зубастою пащею (Мастюгинський курган № 2, 1906 р., або 29/21, за нумерацією П. Д. Ліберова)²⁹. Зображення кабана в пам'ятках Середнього Дону трапляються досить часто на поясних пряжках, прикрасах, золотих бляшках. Вуздечкова бляшка (рис. 6, 5) відрізняється від них реалізмом виконання. Баран зображений на бляшці і налобнику з кургану № 11, 1915 р. (рис. 2, 2, 6, 7), а також на протомі ритона грецької роботи з кургану № 1 в Дуровці³⁰.

Поряд з прикрасами, виконаними в звіриному стилі, цікаву є оригінальну групу становлять бляшки геометричних обрисів. До них передусім належать знахідки, виявлені в курганах № 1, 1910 р., групи Частих, № 8, 13 в Руській Тростянці (рис. 6, 16)³¹. А. І. Мартинович вважав їх зображенням китиць, а С. Н. Замятнин трактував як обриси кочової кібітки або чума³². Яке з припущенень найбільш вірогідне — скажати важко. В даному випадку необхідно відзначити, що подібні зображення суттєво локальні і трапляються лише на Середньому Дону, в інших районах аналогії їм невідомі.

Невелику групу прикрас вуздечки складають хрестоподібні бляшки, які утворені з п'яти напівсфер і мають петлю на звороті (курган № 11, 1954 р., групи Частих³³; № 17 в Руській Тростянці; рис. 6, 12, 13, 15, 18), а також прорізні ажурні бляшки у вигляді двох ободів, з'єднаних між собою 12 перемичками, скомпонованими по три (кургани № 17, 18 в Руській Тростянці; рис. 6, 11)³⁴.

Незважаючи на зовнішню відмінність, бляшки близькі за своїм значенням: вони, очевидно, втілювали солярну символіку, а за походженням пов'язані з подібними виробами з кістки і бронзи ще передскіфського часу³⁵. Форма і контури таких бляшок досить різноманітні. Середньодонські прикраси вуздечки є, мабуть, найпізнішими виробами цього типу, бо комплекси курганів, в яких вони виявлені, не можуть датуватись часом більш раннім, ніж IV ст. до н. е.

Дзвіночки. Також застосовувались для оздоблення кінської вуздечки. За весь час робіт у могильнику Часті кургани їх було виявлено 31 екз. З них — 29 бронзові (кургани № 1, 4, 11; розкопки ВУАК і В. А. Городцова), два срібні (курган № 13, 1915 р.)³⁶. Чотири дзвіночки з кургану № 1 півсферичні, з круглими вушком і залишено дужкою всередині для підвішування залишного язичка, який зберігся в одному з них (рис. 6, 9). Форма трьох екземплярів з курганів № 11, 13 близька

²⁹ Замятнин С. Н. Указ. соч., рис. 19, 2; рис. 27, 5, 6; Ліберов П. Д. Памятники..., рис. 2, 164.

³⁰ Пузикова А. И. Новые курганные... рис. 30, а, 5.

³¹ Замятнин С. Н. Указ. соч., рис. 6, 7; Пузикова А. И. Два кургана..., рис. 10, 9.

³² Замятнин С. Н. Указ. соч., с. 17 та ін.

³³ Ліберов П. Д. Памятники..., табл. 23, 23, 37; 38, 39.

³⁴ Там же, табл. 23, 10.

³⁵ Іллінська В. А. Скіфська вузда VI ст. до н. е.— Археологія, 1961, т. 13, с. 55—59, рис. 14.

³⁶ Замятнин С. Н. Указ. соч., рис. 6, 6; рис. 30, 1—3; Городцов В. Н. Раскопки «Частых курганов»..., рис. 14, 1.

до конічної, незвичайний вигляд мають дзвіночки з кургану № 4 (роздкопки В. А. Городцова), що являють собою конус з трикутними прорізами у нижній частині³⁷. У кургані № 1 вони знайдені серед речей кінського спорядження, що підтверджує їх зв'язок з вуздечками. Досить імовірна належність до вуздечкового набору і дзвіночка з кургану № 11. В курганах № 13, 4 вони знайдені разом з предметами, розкиданими в могилі після її пограбування, але в цьому похованні не збереглося інших деталей від кінської вуздечки, тому досить важко з'ясувати призначення дзвіночків у даних комплексах.

В о р в а р к и . Ці предмети із золота, срібла, бронзи, заліза і кістки нерідко трапляються у вуздечкових наборах Придоння. Кількість їх може коливатися від 1 до 12. Форми досить різноманітні: конічні, біконічні, ввігнуто-конічні, грановані, півсферичні; поверхня гладка або рубчаста, нижня частина прикрашена мотузковим або суцільним пунсонним орнаментом (рис. 6, 14) *.

В. А. Іллінська вважає, що вони найчастіше застосовувались для закріплення кінцевих вузлів різного роду ременів³⁸. Безсумнівно, їх використовували також і для закріплення китиць, що прикрашали кінський убір. Декоративними були золоті ворварки великих розмірів, виявлені, зокрема, в курганах № 7, 8, 23 групи Частих і № 1 в Руській Тростянці.

Розглянувши окремі частини вуздечки та її прикраси, спробуємо реконструювати деякі з них в хронологічній послідовності.

Чотири найбільш ранніх вуздечкових набори з кургану № 7 групи Частих збереглися не повністю. У їх складі були: чотири пари залізних вудил із залізними псаліями, кінці яких відігнуті в різні боки під прямим кутом; два кільця овальної і круглої форми та два ремені, закріплені на кожному кільці трьома конічними бронзовими бляшками; п'ять бронзових бляшок з щитком у формі півциліндра і масивною дужкою та 98 півсферичних з петлею на звороті; чотири бронзових бляхи у вигляді лев'ячих голів з розкритою пащою; дві масивні гладкі золоті ворварки діаметром 4 і 2,4 см та золота півсферична бляшка.

Важливо відзначити, що в комплексі збереглись залишки ременів наголовача з нанизаними на них бляшками. І хоча за цими незначними фрагментами важко відтворити повну форму вуздечки, однак приблизно можна намітити схему розташування бляшок на морді коня. Бляшки, на яких зображені голови лева і кабана, очевидно, закривали перехресть налобних і начосних ременів з нащічними. Конічні, півциліндричні і півсферичні бляшки прикрашали поверхню і закріплювали згорнуті ремені, а золоті ворварки стягували ремінні вузли й китиці. Складніше визначити місце чотирьох залізних і бронзових кілець. Залишки двох ременів на бронзових кільцях, можливо, свідчать про використання їх для кріплення повода з вудилами, тим більше що додаткових кілець на вудилах цього комплексу не виявлено.

Дві вуздечки з кургану № 2, 1906 р., Мастюгино, № 29/21 — за нумерацією П. Д. Ліберова — датуються серединою V ст. до н. е. Вудила, виготовлені з круглого і чотиригранного перекрученого залізного дроту, мали додаткові кільця для повода. Одна пара вудил супроводжувалася S-подібними срібними псаліями (перший тип, рис. 1, 1); друга — залізними у вигляді прямих стержнів з круглими плоскими головками (другий тип).

³⁷ Дзвіночки аналогічних форм знайдені в курганих комплексах Правобережжя Лісостепового Дніпра. Див.: Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 32, 32—34, 40.

* Ворварки застосовувалися не тільки для кінської вузди. Знахідки їх у деяких комплексах на поясі кістяка (курган № 10 в Дуровці) разом з панцирними пластинками (курган № 11/16 в Мастюгино і № 9 в Дуровці), наявність відбитків якогось виробу типу сумочки (курган № 9 в Дуровці) свідчать про широке використання ворварок у побуті як гудзиків для застібок.

³⁸ Ільїнська В. А. Указ. соч., с. 136.

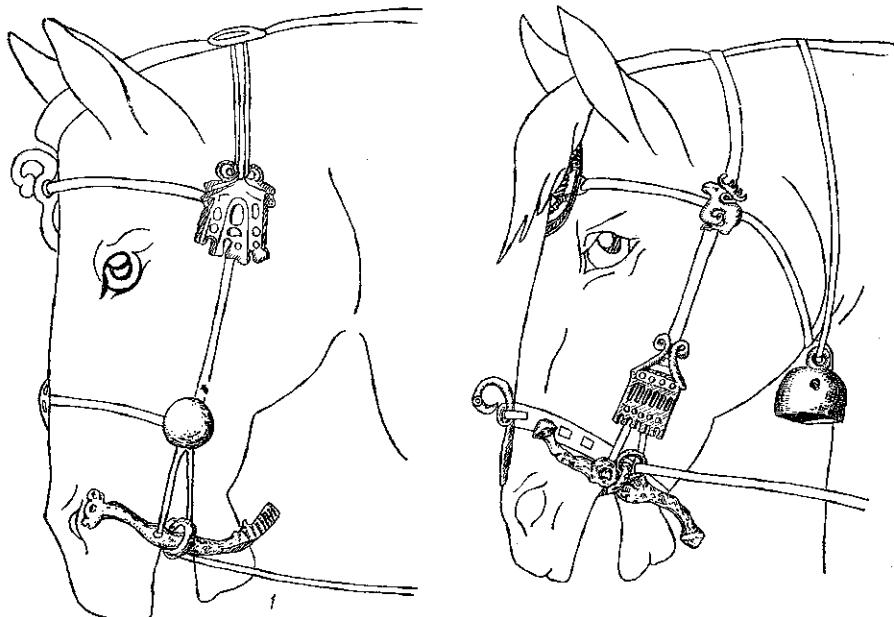

Рис. 7. Реконструкція вуздечок V—IV і IV—III ст. до н. е.:

1 — курган № 13, Руська Тростянка; 2 — курган № 14, Руська Тростянка.

Вуздечкові прикраси, що збереглися, представлені двома парними фігурками ведмедів, зображеніх у позі, звичайній для середньодонських пам'яток, та двома срібними фігурками зубастих тварин; крім того, є дві гладкі бронзові бляшки з петлею на звороті, залишний налобник і кілька залишних ворварок. Оскільки зображення ведмедів звернуті праворуч і ліворуч, можна вважати, що ці бляшки прикрашали перехрестя нащічних ременів. Скульптурні бляшки у вигляді голівок зубастих тварин, імовірно, були наносниками. Налобник з плоским краплеподібним щитком, загнутим петлею верхнім кінцем (обламаним) і отвором для прикріплення до ременя — найбільш типовий для вуздечкових наборів Середнього Дону і побутує до IV—III ст. до н. е.

До рубежу V—IV ст. до н. е. належать вуздечки з курганів № 1 в Дуровці і № 13 в Руській Тростянці. Від двох наборів у кургані № 1 збереглися: залишні вудила, два налобники, два залишних кільця, три масивні півсферичні бляшки з петлею на звороті (дві з них мають рубчасту поверхню), 12 залишних і одна бронзова конічна ворварка. Найбільш цікавими предметами є залишні і бронзовий налобники у вигляді пташиних голів (рис. 4, 7, 10).

Вуздечкові набори з кургану № 13 також збереглися не повністю. Крім двох пар вудил і двох налобників знайдено чотири бронзові круглі бляхи з петлею на звороті: два залишні кільця з виступом — штирем з одного боку; десять залишних і бронзових конічних ворварок, бронзову двочленну пряжку і бронзову бляшку у вигляді китиць чи обрисів чума. Приблизне розташування прикрас дано на рис. 7, 1.

Що ж до призначення пряжок, які складаються з кільця і з'єднаного з ним трикутника, то вони могли використовуватись по-різному: для прикріплення повода до вудил (тоді їх повинно бути по дві в кожному наборі)³⁹; для застібування підборідних ременів на зразок чумбурного блока. У савроматів пряжки подібних форм застосовувались також для застібки підпружніх ременів сідла⁴⁰.

³⁹ Ильинская В. А. Указ. соч., с. 116. рис. 28, 30, 34.

⁴⁰ Смирнов К. Ф. Вооружение., с. 88.

До IV ст. до н. е. належать деякі вудила і вуздечкові набори з курганів № 1, 7, 14, 17, 18 у Руській Тростянці, № 2/23 в Мастюгіно. Більшість вудил цього часу має додаткові кільця (кургани № 7, 14, 17). Наявні псалії першого (№ 2/23), другого (№ 17) і третього типів (№ 7, 14). У наборі прикрас вуздечки виявлено бляшки у звіриному стилі із зображенням голівок коней і задньої ноги тварини (№ 1, 1908 р., № 2/23 в Мастюгіно; № 14 в Руській Тростянці); велики плоскі півсферичні і хрестоподібні бляхи (№ 14, 17, 18 в Руській Тростянці); круглі прорізні бляшки (№ 17, 18 в Руській Тростянці), які були, безсумнівно, відображенням солярного культу.

Налобники найчастіше залізні, з подовженим щитком (№ 7, 17, 18), рідше бронзові у вигляді голівки коня або вухастого грифончика (№ 14, 18). Ремені вуздечок були суцільно унізані бронзовими обоймочками і бляшками, що вдалось простежити документально в курганах № 14 і 18. У першому випадку (№ 14) залишки ременів, просунутих крізь обоймочки, являли собою, імовірно, перехрестя налобників і нашічних ременів з налобником у вигляді голівки коня. В кургані № 18 вдалось з'ясувати розташування і черговість нанизування прикрас, а також оформлення кінців ременів. Бляшки розташовувались так: півсферична порожниста трубочка, щість півсферичних, кінець ременя закривала бляшка у вигляді язичка, прикрашеного зверху чотирма циркульними кружками (рис. 6, 8).

Реконструкція вуздечки IV ст. до н. е. дана на підставі добре датованіх знахідок з кургану № 14 в Руській Тростянці (рис. 7, 2). У IV—III ст. до н. е. форма вудил не змінюється: на деяких екземплярах, як уже згадувалось, є спеціальні шипи (курган № 2, 1954 р., група Частих), траяляться перекручені стержні (кургани № 11, 1954, група Частих, № 9 в Дуровці); майже на всіх вудилах — кільця для повода.

Вудила супроводжуються залізними і бронзовими (рідко) псаліями першого і другого типів (кургани № 11, 1954 р., групи Частих, № 9, Дуровка), що закінчуються головками і шишечками. Стержні у деяких з них мають пряму і косу нарізку (курган № 9, Дуровка).

Прикраси вуздечки цього часу відзначаються найбільшим багатством і різноманітністю мотивів. Велика кількість бронзових бляшок і обоймочок (до 100 в одному комплексі) свідчать про те, що ремені були суцільно унізані ними. Перехрестя ременів прикрашають фігурки й голівки собаки, барана, коня, ведмедів, оленів, птаха тощо, а також бляшки хрестоподібні і багатопелюсткові, бляхи у вигляді китиць або хаток, бронзові та срібні дзвіночки (рис. 5, 7—9, 10, 13, 18; рис. 6, 4, 9, 10, 12, 13, 17; кургани № 1, 1910 р., і № 11, 1954 р., групи Частих, № 9 в Дуровці).

Налобники цього часу також різноманітні за своїми мотивами. Це голівка барана (курган № 11, 1915 р., рис. 4, 2); голівка птаха з вигнутою шию або птах, вміщений в коло (курган № 1, 1910 р., групи Частих; рис. 5, 3), звичайний залізний налобник зі щитком і загнутим в петлю кінцем (курган № 11, 1954 р., групи Частих).

Дещо незвичайний за своїми прикрасами вуздечковий набір з кургану № 11 (розкопки ВУАК). Крім звичайних вудил, півсферичних залізних, обтягнутих золотом і срібніх бляшок, конічних срібних ворварок і бронзового дзвіночка, в нього входили срібні налобники і два нашічники досить оригінальної форми. На поверхні останніх нанесено на різьбою складні візерунки. Так само орнаментовані налобник у вигляді шапки з голівкою барана і бляшка, на якій зображене фігурку собаки або вовка. Подібний прийом орнаментації не характерний для середньо-кінських пам'яток, і наявність його на деяких речах кінського уборту слід мабуть, пояснювати запозиченням із Степової Скіфії (кургани Отуз, Краснокутський), де він, в свою чергу, пов'язаний з фракійським візантієм.

У поховальних комплексах III ст. до н. е. знахідки кінської вуздечки відсутні та й поховання цього часу на Середньому Дону поодинокі.

Отже, починаючи з V ст. до н. е. вудила і псалії у племен Середнього Дону, як і скрізь, не зазнають значних змін.

Різні варіанти в оформленні вудил, наприклад застосування шипів і перекручених стержнів, додаткові кільця для повода на зовнішніх кінцях, досить поширені в комплексах Середнього Дону, не змінюють конструкції вуздечки в цілому. Основний принцип залишається той самий: ковані залізні вудила з круглими нерухомими кільцями і псалії з двома отворами. У кінському уборі необхідно відзначити велику схожість багатьох бляшок, виготовлених у звіриному стилі, з подібними прикрасами, виявленими в суміжних областях поширення скіфоїдних культур, і передусім в Лівобережжі і Правобережжі Лісостепового Дніпра.

Культура середньодонських племен, які розселилися на східній околиці скіфського світу по сусіству з савроматськими племенами, також залишила свій слід, що виявилося у подібності окремих предметів кінського спорядження. Крім того, слід зазначити, що племена Середнього Дону створюють ряд локальних, невідомих в інших районах форм вуздечкових прикрас, які свідчать про їх місцеві корені і місцеве виробництво (особлива форма налобників; бляшки у вигляді фігурок ведмедів, вовків, голів собак, коней, а також згорнутих в кільце птахів, голівок бичка; прикраси, що мають обриси китиць або чума; наявність солярної символіки).

А. И. ПУЗИКОВА

**Уздечные наборы
Воронежских курганов**

Резюме

Настоящая статья посвящена характеристике важной категории находок — предметам конского снаряжения, обнаруженным в Воронежских курганных группах как в результате дореволюционных раскопок, так и в процессе работы советских археологов. Автором даны классификация и типология удил, псаляев, налобников; определяются хронологические рамки их бытования. По мотивам изображений характеризуются бляшки, входившие в состав украшений уздечек. Отмечено большое сходство мотивов многих бляшек, изготовленных в зверином стиле, с подобными украшениями уздечек, обнаруженных в смежных областях распространения скіфоидных культур, и прежде всего в Левобережье и Правобережье Лесостепного Днепра. Вместе с тем констатируется, что племена Среднего Дона создают ряд локальных форм, неизвестных в других районах. Это свидетельствует об их местных корнях и местном производстве. В заключение дается реконструкция уздечных наборов в хронологической последовательности: из комплексов V—IV; IV и IV—III вв. до н. э.

Р. Т. ГРИБОВИЧ

Мезолітична стоянка Нобель I на Волині

Однією з найважливіших проблем археології у вивчені первісного суспільства на сучасному етапі є дослідження мезолітичної епохи. Нині ще не досить чітко розроблені та вивчені теоретичні проблеми мезоліту, його хронологія, геологічне датування, характерні особливості порівняно з попередньою добою тощо. Наприклад, визначаючи хронологічне місце свідерської культури, одні дослідники вважають її пізньопалеолітичною, а інші — мезолітичною.

Цікавим і поки що не з'ясованим є питання культурно-хронологічного поділу мезолітичних пам'яток. Для території СРСР воно вперше було поставлене П. П. Єфименком, а для території УРСР — М. Я. Рудинським¹. Детальніше його розробляли М. В. Воєводський та А. А. Формозов². У результаті подальших досліджень культурно-хронологічний поділ був доповнений і деталізований виділенням нових груп: донецької і надпорізької, приазовсько-кримської, причорноморської³. За останній час виділено і дністрианську групу⁴.

Волинська група мезолітичних пам'яток довгий час залишалась слабо дослідженою, хоча в археологічній літературі неодноразово підкреслювалось велике значення мезоліту цієї території для вивчення процесу розвитку мезолітичної культури Європейської частини СРСР. Навіть у найновіших вітчизняних археологічних виданнях згадувалися лише окремі стоянки (Корост, Тутовичі)⁵. Такий стан не відображає дійсної картини розвитку мезолітичної культури на вказаній території, де відомо чимало пам'яток цієї доби.

Перші дані про стоянки кам'яного віку на Волині з'явились ще на початку ХХ ст. Пізніше, у 20—30-х роках, у цьому районі розвідувальні роботи проводили археологи Я. Брик, С. Круковський, А. Цинкаловський, М. Я. Рудинський, Л. І. Левицький. Вони відкрили мезолітичні місцезнаходження поблизу сіл Гай Лев'янські, Сапанів, Рубче, Нобель, Люб'язь, Ветли, Невір, Шепетин та ін.⁶ У 50—60-х роках В. І. Қанівець

¹ Єфименко П. П. Мелкие кремневые орудия геометрических форм и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннепалеолитического возраста.—РАЖ, 1924, т. 13, вып. 3-4; Рудинський М. Я. До питання про культури «мезолітичної доби» на Вкраїні.—Антропологія, 1928, т. 1.

² Воєводський М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы.—КСИИМК, 1950, вып. 31; Формозов А. А. Локальные варианты культуры эпохи мезолита Европейской части СССР. Автореф. канд. дис. М., 1954.

³ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959; Телегин Д. Я. Мезолит левобережной Украины и его место в сложении днепровско-донецкой неолитической культуры.—МИА, 1966, № 126; Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962—1964 гг.).—СА, 1966, № 2.

⁴ Черниш А. П. Хронология мезолитических памятников Поднестровья.—СА, 1970, № 1; Черниш О. П. Стоянка Атаки VI і деякі питання мезоліту Подністров'я.—Археологія, 1973, № 12.

⁵ Археологія УРСР, т. 1. К., 1971, с. 76.

⁶ Bryk J. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia. Lwów, 1925; Krukowski S. Paleolit Polski. Kraków, 1935; Cymkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961; Рудинський М. Я. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція.—АП, 1952, т. 4.

та С. С. Березанська виявили ще кілька місцезнаходжень цього часу — Корост, Оржів, Тутовичі, Птиче⁷.

З 1971 р. дослідження мезолітичних пам'яток Волині почав проводити автор. У процесі польових робіт зібрано матеріали на ряді раніше відомих пунктів та відкрито нові: Нобель II, Красносілля, Котера, Пере-волока, Малі Бережі II, Люботин, Дідівка⁸. Нині зібрано дані про

Рис. 1. Загальний вигляд мезолітичної стоянки Нобель I.

38 стоянок мезолітичного часу. Це свідчить про значне заселення території Волині в епоху мезоліту.

Однією з цінних мезолітичних пам'яток на Волині є стоянка Нобель I поблизу с. Нобель Зарічнянського р-ну Ровенської обл. Стоянка відкрита і досліджена 1938 р. С. Круковським. На жаль, матеріали цих досліджень не опубліковані. В польській літературі їх віднесено до плудської індустрії мазовшанського циклу⁹.

В 1972—1973 рр. Волинська мезолітична експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом автора¹⁰ проводила стаціонарні розкопки цієї пам'ятки в уроч. Заборок на залишках дюн, що тягнуться з півночі на південь на 300 м. У межах досліджені площині (380 м²) відкрито два культурні шари, де виявлено комплекси виробів з кременю, залишки вогнищ. Faуни не простежено (рис. 1).

Під час розкопок зафіксовано таку стратиграфію (рис. 2): 0—0,1 м — дерев; 0,1—0,4 м — світло-сірий дрібнозернистий пісок; 0,4—0,5 м — сіруватий пісок (верхній культурний шар); 0,5—0,8 м — світлий пісок; 0,8—0,95 м — темно-сірий гумусований пісок (нижній культурний шар); 0,95—1 м — викопний ґрунт; 1—1,4 м — темно-жовтуватий пісок з прошарками бурого ортштейну; 1,4—1,85 м — білий грубозернистий пісок; 1,8—2,2 м — підложка дюни.

⁷ Канивець В. И. Отчет об археологической разведке в Западной Украине 1952 г.— НА ІА АН УРСР, ф. 1952/16 б, с. 52; Березанская С. С. Разведки в северных районах Украины.— АИУ, 1967, с. 30.

⁸ Грибович Р. Т., Ярошинский Б. Х. Разведки в Прикарпатье и Волыни.— АО 1917 г. М., 1972.

⁹ Schild R. Paleolit końcowy i schylkowy.— Materiały do prehistorii ziem polskich. Warszawa, 1964.

¹⁰ Грибович Р. Т. Исследование мезолитической стоянки Нобель I на Волыни.— АО 1973 г. М., 1974, с. 264—265; Грибович Р. Т. Исследование многослойной стоянки Нобель I на Волыни.— АО 1974 г. М., 1975, с. 271.

Верхній і нижній культурні шари стоянки виділялись у перетині і відокремлювались один від одного стерильним прошарком білого піску.

На дослідженні ділянці верхнього шару, який залягав на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні, виявлено залишки шести вогнищ та крем'яні вироби. Чотири вогнища розташовані по кутах скупчення пря-мокутної форми, всередині якого знайдено значну кількість нуклеусів, пластин, відщепів та виробів із вторинною обробкою. Три вогнища роз-міром 60×100 см мали неправильно овальну форму, а четверте — майже округлу ($2 \times 2,3$ м). П'яте і шосте, віддалені на 3—3,5 м на пів-ніч від скупчення, мали овальну і напівовальную форму (60×40 см). Лінзи вогнищ тонкі, що вказує на їх недовговічність.

Крем'яний матеріал концентрувався здебільшого поблизу вогнищ. Він представлений нуклеусами (322 екз.), сколами жовен і нуклеусів

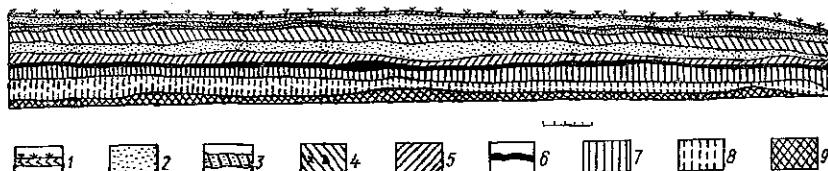

Рис. 2. Стоянка Нобель 1. Розріз ділянки розкопу 1972 р.:

1 — дерев; 2 — білий дрібнозернистий пісок; 3 — світло-сірий пісок; 4 — сірий пісок; 5 — світло-сірий пісок; 6 — темно-сірий гумусований пісок; 7 — темно-жовтий пісок; 8 — білий крупнозернистий пісок; 9 — піломожжя ліан.

(20), пластинами та уламками пластин (1400), виробами з вторинною обробкою (380) та залишками виробництва. Як сировина використовувався місцевий темно-сірий та сірий кремінь.

Колекція нуклеусів становить 5,4% всіх крем'яних знахідок. Вони виготовлялись переважно з кременю в жовнах, який, судячи з негативів та нуклеусів, добре розщеплювався. У колекції є екземпляри в різних стадіях обробки, але більшість має добре огранену поверхню, одну-две ударні площини, причому переважають двоплощинні. За формою нуклеуси належать до призматичних, неправильно призматичних, плоских, конусоподібних, амфорних, підтрикутних (рис. 3, 1—8).

Найбільшу групу складають плоскі нуклеуси розміром 40—75 мм. Частина з них має по дві ударні площини, однак більше одноплощинних. Серед площин є скошені й прямі. Деякі нуклеуси з бічною односторонньою підправкою (рис. 3, 3, 6, 7; 4, 4).

Призматичні форми становлять близько 32% загальної кількості нуклеусів (рис. 3, 1; 4, 1). Більшість їх має скошені ударні площини. У деяких збоку нанесена підправка (однобічна, зрідка двобічна). Цікавою є група нуклеусів підтрикутної форми, розміром 65—70 мм (рис. 3, 2, 5). На поверхні збереглися залишки сірої вапнякової кірки, є також бічна підправка. Конусоподібні нуклеуси нечисленні. Всі вони одноплощинні, добре підправлені. Середні розміри 55—75 мм. Негативи від сколотих пластинок мають чітку форму (рис. 3, 8; 4, 3). Характерною для нуклеусів усіх груп є наявність бічної підправки, типової для даної стоянки. Аналогії можна вказати в матеріалах пам'яток на території Польщі (Станковичі I і IV), Білорусії, Литви (Якштоніс, Драсей-кай¹¹). Пластини та їх уламки здебільшого короткі, добре огранені. Виявлено невелику кількість широких та грубих пластин. Деякі мають сліди від використання їх в роботі.

¹¹ Krukowski S. Paleolit Polski. Kraków, 1935, s. 103; Будько В. А. Памятники свидеро-гренской культуры на территории Белоруссии.— МИА, 1966, № 126, с. 44; Яблонските-Риманентене Р. К. Периодизация мезолитических памятников Литвы.— МИА, 1966, № 126, с. 80; Яблонските-Риманентене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс, 1971, с. 108—109.

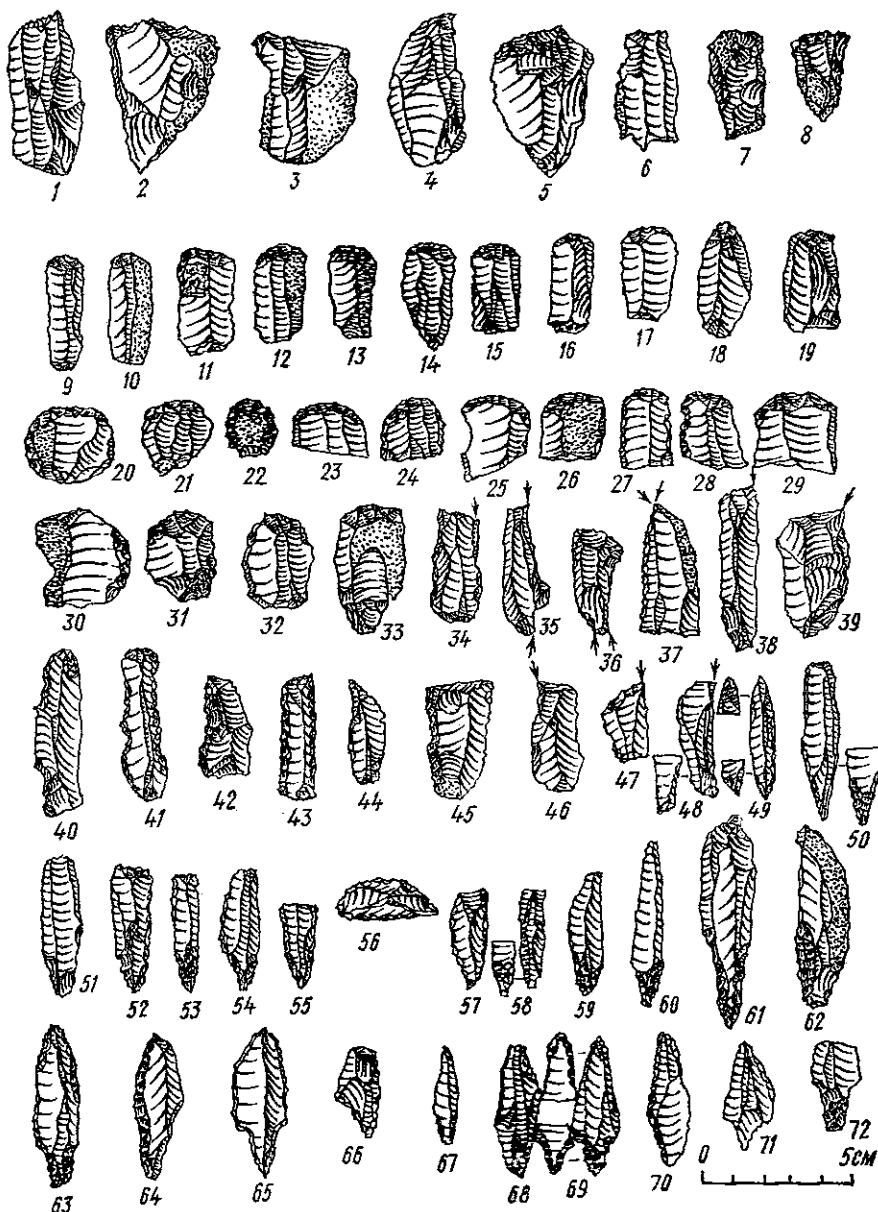

Рис. 3. Стоянка Нобель 1. Крем'яний вироби верхнього шару:

1—8 — нуклеуси; 9—33 — скребки; 34—39 — різці; 40—42 — пластинки з виймками; 43 — пластинка з притуленим ретушю краєм; 44 — кінцева проколка; 45 — пластинка з крайовою ретушшю; 46—48 — різці; 49—62 — листоподібні наконечники; 63—72 — черешкові наконечники.

У верхньому шарі простежено також велику колекцію виробів з вторинною обробкою, що становить 6,6%. Вони виготовлялись на пластинах та уламках пластин, відщепах, використаних нуклеусах, сколах. Переважають вироби на пластинах (70,5%).

Ця колекція складається зі скребків (130), різців (75), наконечників свідзерського типу (68%); різного типу пластин з крайовою ретушшю (30), з виймками (15), з підгісовуванням на кінці (10); наявні також проколи і вістря (10), пластинки зі скосіним ретушю краєм (5), пластинки з притуленим краєм (10), скobelі (10), скреблоподібні (7), сокироподібні знаряддя (6) та трапеції високого типу (4).

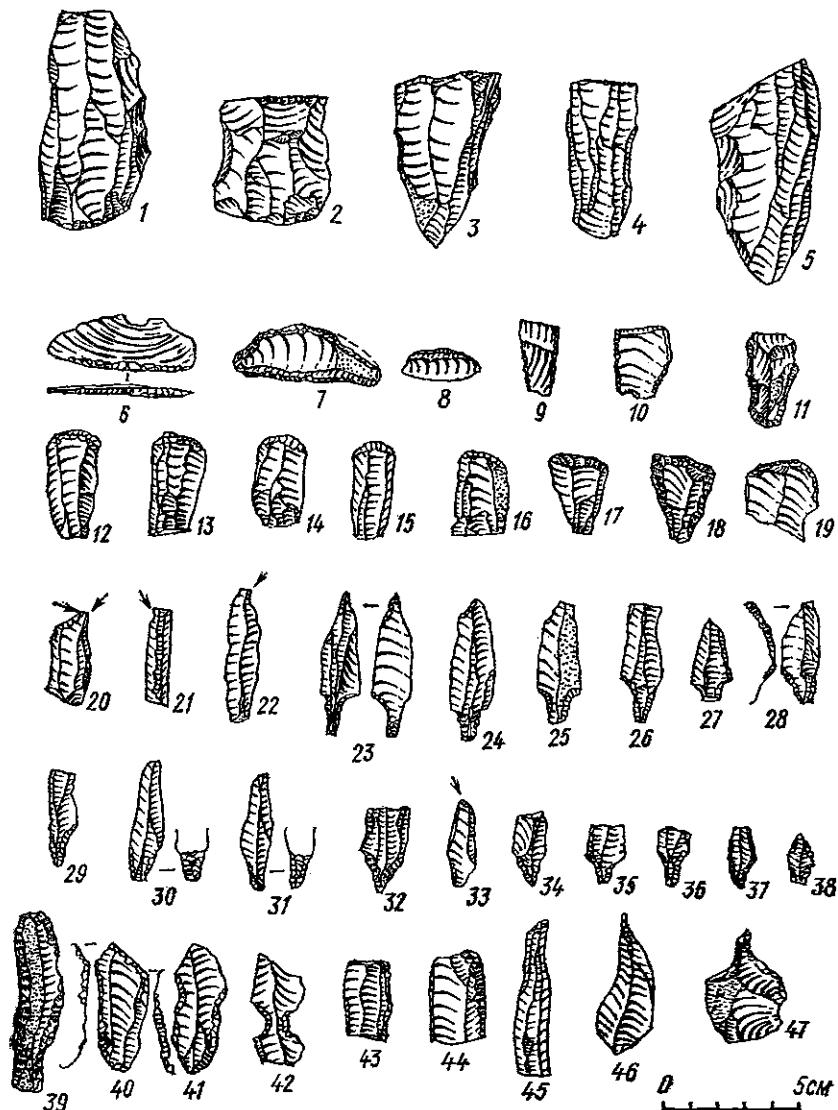

Рис. 4. Стоянка Нобель I. Крем'яні вироби верхнього шару:

1—5 — нуклеуси; 6—8 — сегментовидні знаряддя; 9—11 — транспіти; 12—19 — скребки; 20—22 — різці; 23—29 — черешкові наконечники; 30—32 — листомолібні наконечники; 33—35 — мікрорізці; 36—38 — черешкові наконечники; 39—42 — пластинки з увімкненнями; 43—44 — пластинки з крайовою ретушшю; 45—47 — проколки.

Найбільша група знарядь — це скребки. Вони виготовлені на пластинках, їх уламках, на сколах та відщепах. За формою робочого краю скребки поділяються на кінцеві, округлі, подвійні, напівкруглі, скребки-різці (рис. 3, 9—33).

Переважну більшість становлять кінцеві скребки, виготовлені в основному на пластинках та уламках пластин довжиною 25—45 мм. Значна кількість (60%) цих виробів має рівномірно заокруглений робочий край, а решта (40%) — скошений вліво або вправо. Є скребки з крайовою ретушшю на одному боці пластин, нанесеною з черевця або спинки. Робочу частину підправляла дрібна скошена ретуш. Характерні для верхнього шару округлі скребки на округлих відщепах. Робочий край оброблений дрібною ретушшю.

Скребки-різці (5) виготовлялись на пластинках довжиною 30—40 мм. Вони рівномірно заокруглені, а на протилежних кінцях розміщено робочі краї серединних різців.

Наступною великою групою знарядь верхнього шару є різці. За типом робочого краю вони належать до серединних, кутових дзьобоподібних, серединно-кутових, подвійних і конусоподібних. Найчисленніші (68%) серединні та кутові різці. У колекції наявні також чотири кутові мікрорізці (рис. 3, 34—39, 46—48; 4, 20—22).

Цікавою і характерною категорією виробничого інвентаря верхнього шару є наконечники свідерського типу (рис. 3, 40—72; 4, 23—38). Всі вони виготовлені на пластинках розміром 30—65 мм. Ця група знарядь поділяється на дві підгрупи — листоподібні та наконечники з черешком. Цікаво відзначити, що перші в цьому комплексі переважають (57 екз.). Вони виготовлені на добре огранених, витягнутих пластинках. Черешкова частина має плоску ретуш з боку черевця та по краях. Верхню частину п'яти екземплярів також оброблено, решта її обламана. Ці наконечники мають аналогії у мезолітичних комплексах Білорусії, Литви, Польщі та Криму¹². Підгрупа наконечників з черешком налічує 11 екз. Черешок здебільшого оброблений крутою крайовою ретушшю. У кількох екземплярах ретуш нанесено біля вістря по краю.

Серед наконечників виділяється ромбоподібний, який виготовлено на пластинці розміром 43 мм. Обидва кінці пластинки, скошені крутою ретушшю, утворюють на одному кінці вістря.

Серед пластинок з крайовою ретушшю переважають короткі (25—35 мм). Ретуш здебільшого нанесена з черевця (рис. 3, 43—45; 4, 39—40, 43—44). Деякі екземпляри мають відполірований робочий край, що свідчить про їх використання як ножів. Пластин з віймками у колекції 15 екз. Віймки невеликі, підправлені дрібною ретушшю (рис. 3, 40—42; 4, 41, 42). На поселенні верхнього шару виявлено пластинки зі скошеним за допомогою ретушування кінцем (5 екз.), а також кінцеві проколки (рис. 3, 44; 4, 45—47). Тут є і сокироподібні знаряддя, виготовлені на масивних відщепах розміром 80 × 90 мм, із слідами сірої кірки на одному боці. Посередині знаряддя з двох боків наявні віймки, які призначались, очевидно, для тримання рукою або для дерев'яного держака. Віймки оброблено притуплюючою ретушшю, нанесеною по всій стороні. Робочі краї знаряддя оформлені високою крутою ретушшю (рис. 5, 7—9). Аналогії цим знаряддям відомі на пам'ятках ступеня Дювензее у ФРН, в Білорусії, серед матеріалів стоянки Кормань на Дністрі¹³, на Донеччині та Подесенні.

До комплексу знарядь верхнього шару входять і чотири екземпляри геометричних форм. Вони являють собою трапеції високої форми (рис. 4, 6, 9—11), аналогічні виробам з мезолітичних стоянок Десни, Волині¹⁴. Враховуючи стратиграфічне положення та крем'яний матеріал поселення верхнього шару, його можна віднести до середнього етапу розвитку мезолітичної культури.

Поселення нижнього шару стоянки Нобель I залягало на глибині 0,7—0,9 м від поверхні в прошарку темно-сірого піску (хоча крем'яні знахідки траплялись і нижче). Товщина культурного шару 10—15 см.

¹² Будько В. Д. Вказ. праця, с. 45; Яблонските-Риманентене Р. К. Вказ. праця, с. 85; Schild R. Paleolit..., с. 239; Векилова Е. А. К вопросу о свидерской культуре в Крыму (стоянка Сюренъ II). — КСИА АН СССР, 1961, вып. 82, с. 148.

¹³ Крижевская Л. Я. Новые данные о хронологии позднепалеолитических и мезолитических памятников севера ГДР и ФРГ.— МИА, 1966, № 126, с. 58; Исаенюк В. Ф. Каменный век Белоруссии в свете нового исследования Полесья.— Древности Белоруссии. Минск, 1966, с. 40; Черніц О. П. Багатошарова стоянка Кормань IV та її стратиграфічне значення.— Археологія, 1973, 9, с. 46.

¹⁴ Левенок В. П. Мезолит среднерусского Дніпровско-Донського междуренччя и его роль в сложении местной неолитической культуры.— МИА, 1966, № 126, с. 95.

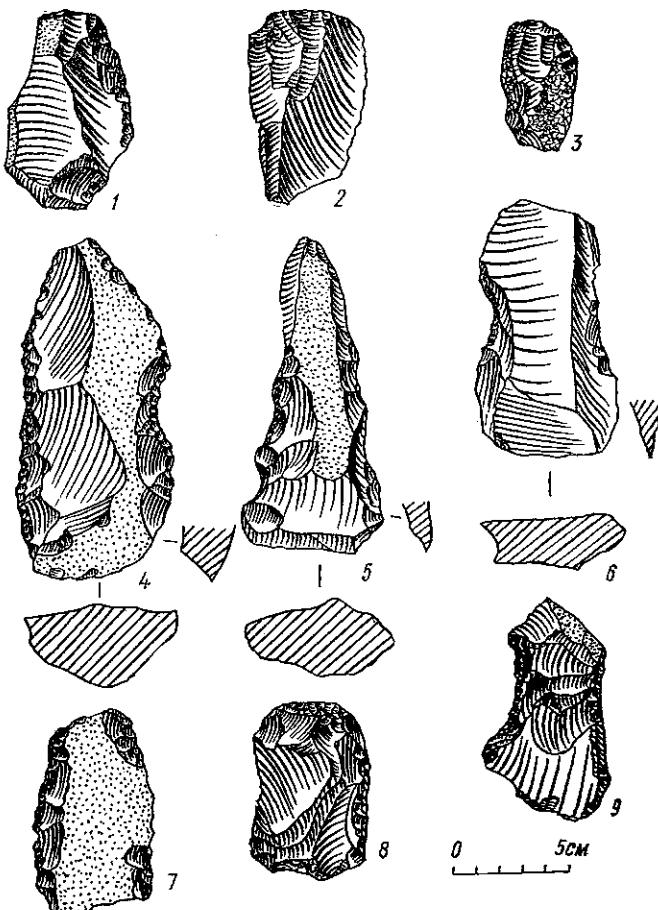

Рис. 5. Стоянка Нобель 1. Крем'яні вироби:

1—2 — нуклеуси; 3 — відбійник; 4—6 — сокироподібні вироби нижнього шару; 7—9 — сокироподібні вироби верхнього шару.

Культурні залишки поселення представлені п'ятьма вогнищами та крем'яними виробами. Вогнища мали неправильно овальну форму, розміри в середньому 40—60 см. Вогнищева лінза товщиною 2—5 см була заповнена чорною масою, в якій виявлено вуглинки від перепаленого дерева.

Крем'яний інвентар концентрувався в основному біля вогнищ. У його складі — нуклеуси, різці, скребки, відбійники, сокироподібні знаряддя, скобелі, пластини та їх уламки, пластини з крайовою ретушшю, з притупленім краєм, вістря, наконечники свідерського типу тощо.

Нуклеуси (218 екз.) за формою належать до плоских, призматичних, неправильно призматичних, конічних, аморфних і початкової стадії обробки (рис. 6, 1—5, 7). Найбільшу групу становлять плоскі. Ударна площаина скощена й пряма. Здебільшого нуклеуси цієї групи одноплощинні, один бік у них добре огранений негативами пластинок, протилежний вкритий сірою кіркою. Розміри їх 75—90 мм. Призматичні та неправильно призматичні нуклеуси переважно двоплощинні, хоч є і одноплощинні. Ударні площаини прямі і скощені, з підправкою. Поверхня цих нуклеусів добре ограzenа негативами від пластинок. Конічні представлені десятьма екземплярами. Всі вони одноплощинні, з прямою ударною площеиною; середні розміри їх 40—60 мм.

В окрему групу виділено нуклеуси з бічною підправкою. Вони за формою неправильно призматичні, в основному невеликих розмірів

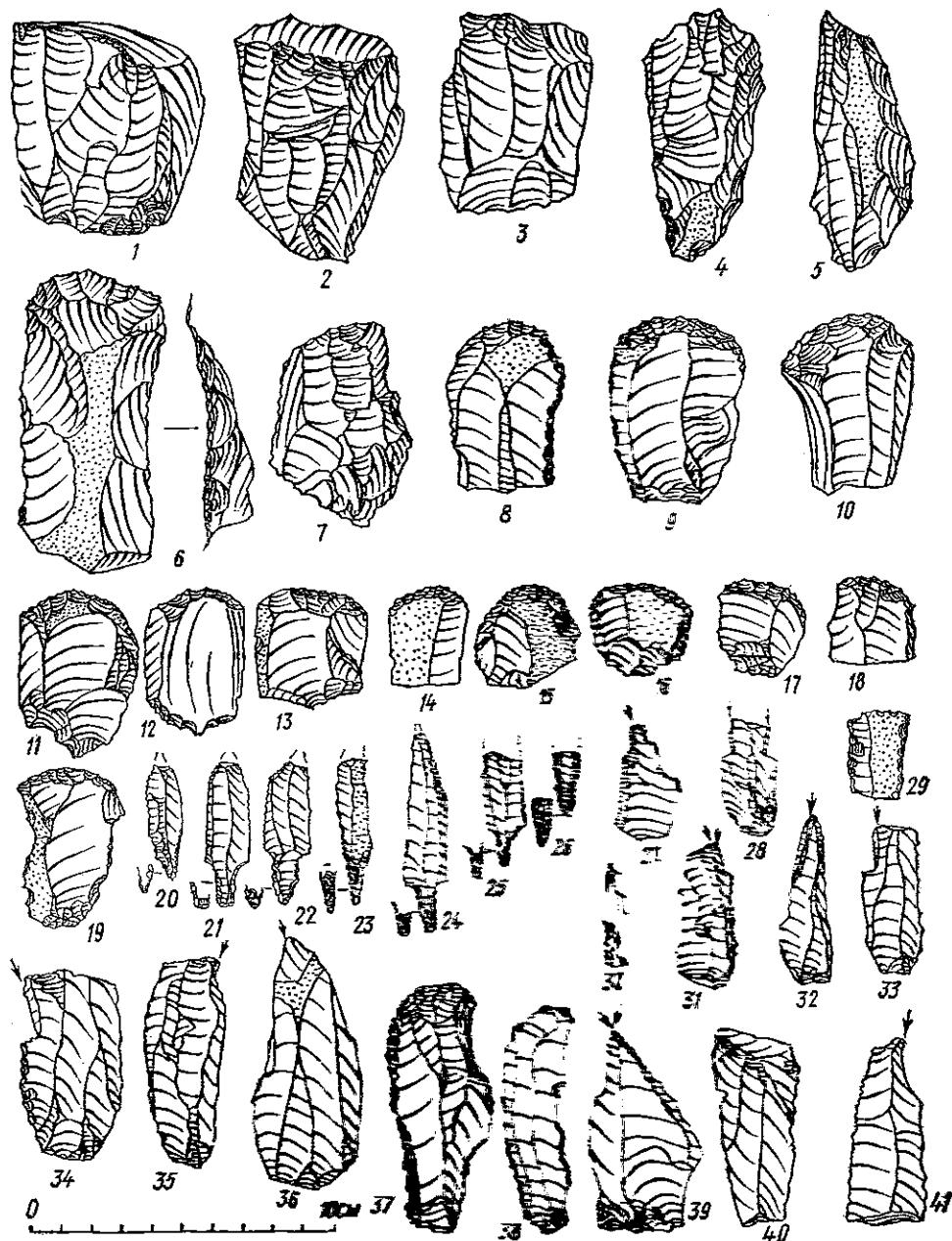

Рис. 6. Стоянка Нобель 1. Крем'яні вироби епохи пізнього палеоліту.

1—5, 7 — нуклеуси; 6 — скреблюподібне заготовлення; 8—10 — скребці; 11—18 — черешкові ваконечники; 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 — різці; 26 — ваконечник з краєвим ретушем; 29 — проколка; 37, 38, 40 — пластинки з краєвовою ретушшю.

(30—40 мм). Аналогії є серед матеріалів з мезолітичних стоянок Литви (наприклад, Помяркіне, оз. Глінас), Білорусій — нижній шар Гренської стоянки¹⁵.

¹⁵ Яблонские-Риманентене Р. К. Первопланенные мезолитических стоянок Литвы.— МИА, 1966, № 126, с. 81; Яблонские-Риманентене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс, 1972, с. 102; Будько В. Д. Памятники свидеро-гренской культуры на территории Белоруссии.— МИА, 1966, № 126, с. 44.

До колекції крем'яного інвентаря належать ребристі сколи. З одного боку вони мають підправку, а на протилежному нанесено круту ретуш. На таких сколах виготовлені скобелі. Робочі краї цих знарядь переважно дугасті, оброблені крутою високою ретушшю. Деякі з них по краю мають невеликі виймки.

Великою групою крем'яних знаряддя є пластинки і уламки пластинок. Середні розміри їх 60—80 мм, хоча в колекції присутні й мікро-пластинки. Основна кількість виробів виготовлена на пластинах, але є також знаряддя на відщепах. Серед крем'яних виробів з вторинною обробкою в першу чергу треба зазначити серію наконечників свідерського типу, яких налічується 55 екз. (рис. 6, 20—26). Наконечники представлени черешковими та листоподібними типами. Для поселення нижнього шару характерні перші (33 екз.), які мають чітко виділені черешки, оброблені плоскою ретушшю з черевця та боків. В шести екземплярах прекрасно збереглися вістря з крутою дрібною ретушшю, інші наконечники з обламаними вістрями. Ця колекція має аналогії серед матеріалів стоянок Станковичі I, IV в Польщі, Пінберг в ФРН, Самантоніс в Литві, Скауне в Румунії¹⁶ тощо.

Група листоподібних наконечників складається з 12 екз. Черешкова частина оброблена плоскою ретушшю. Два екземпляри мають стірано оброблені дрібною ретушшю вістря, в решти вони відламані. Листоподібні наконечники продовжують існувати і на поселенні верхнього шару, витісняючи черешкові. Аналогії їм трапляються в колекціях стоянок Свідре II в Польщі, Гренськ (нижній шар) у Білорусії, оз. Глінас в Литві та ін.¹⁷

Найчисленніші знаряддя, виявлені в нижньому шарі, це скребки (109 екз.). За типом робочого краю вони належать до кінцевих, подвійних, бокових, віялоподібних. Знайдено також один екземпляр скоченого скребка типу Карене. У колекції переважають кінцеві скребки з напівкруглим робочим краєм. Виявлено й окремі округлі скребки на відщепах (рис. 6, 8—19).

Невелику колекцію становлять скреблоподібні знаряддя. Виготовлені вони на відщепах, один з боків вкрито сірою вапняковою кіркою, а робочі частини підправлені дрібною ретушшю.

Різців налічується 80, серед них — кутові серединні, дзьобоподібні, подвійні, нуклеусоподібні (рис. 6, 27, 28, 31—36, 39, 41). Характерними для нижнього культурного шару є кутові та серединні, які становлять 70% всієї колекції різців.

Пластинок з крайовою ретушшю, нанесеною як з черевця, так і зі спинки, 14 екз. Пластинок з притупленим ретушшю краєм чотири. Один екземпляр оброблений лише з одного боку, три інших мають притуплюючу ретуш з двох боків (рис. 6, 2, 9).

Колекція пластинок з виймками налічує 15 екз. Виймки невеликі, дрібно підретушовані. На деякі з цих пластинок занесено крайову ретуш або підретушовано кінець. У нижньому шарі трапилось 10 кінцевих проколок (рис. 6, 30).

Сокироподібні знаряддя, виявлені у нижньому культурному шарі (рис. 5, 4—6), виготовлено на масивних витягнутих сколах та нуклеусах. У п'ятьох екземплярах є виймки по боках для перехвату цих знарядь рукою чи для прив'язування до дерев'яного руків'я. Робочий

¹⁶ Siedl R. Paleofl., s. 239; Rust A. Die Funde von Pinenberg.—Offa-Bucher, 1958, N 14; Яблонските-Риманентене Р. К. Периодизация мезолитических стоянок Литвы.—МИА, 1966, № 126; с. 85; Яблонските-Риманентене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы, с. 111; Балогчевская Л. И. Вопросы мезолита Чехословакии и Румынии.—МИА, 1966, № 126, с. 135.

¹⁷ Szczęsny L. Przyczepy swiderskie i stanowiska wydnowego Swidry Wielki I. Poznań, 1935, s. 27; Балогчевская В. И. Вказ. праця, с. 41; Яблонските-Риманентене Р. К. Вказ. праця, с. 73; Яблонските-Риманентене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы, с. 102.

кінець оформлено поперечним сколом переважно з боку черевця. Тільки один екземпляр невеликого розміру (65 мм). З двох боків на ньому зроблено виїмки. З черевця нанесена плоска груба ретуш, а зі спинки — дрібна. Аналогічні знаряддя відомі на пам'ятках ФРН і НДР, а на території СРСР — за матеріалами стоянок Минівський Яр, Сміяча XVI, Білорусії, Литви¹⁸.

Порівнюючи колекцію сокироподібних знарядь з верхнього і нижнього культурних шарів, можна помітити досить чітку різницю між ними. Екземпляри з нижнього шару більш архаїчних форм, робочий край їх здебільшого оформленій поперечним сколом. Знаряддя верхнього шару представлені траншевидними сокирками з обробленим ретушшю робочим краєм і нагадують траншевидні вироби з ранньонеолітичних стоянок Прибалтики, а на території України — з стоянки Сапанів. Ця риса дає можливість точніше датувати комплекси обох шарів.

Таким чином, за даними стратиграфії та за комплексом матеріалів поселення нижнього культурного шару датується ранньою порою мезоліту. Крем'янний інвентар з нижнього і верхнього шарів свідчить про генетичний зв'язок між ними.

Розкопки стоянки Нобель I сприяли відтворенню більш чіткої картини розвитку мезолітичної культури на Волині. Комплекси матеріалів цієї пам'ятки та інших мезолітичних стоянок Західної Волині дають змогу виділити тут окремий локальний варіант мезолітичної культури, що входив у свідерську культурну область.

На підставі вивчення мезоліту цієї території на даному етапі можна визначити два хронологічні етапи — ранній (нобельський) і пізній (сапанівський). Ранній характеризується матеріалами стоянок Нобель I (нижній шар), Дідівка, Котера, зокрема великими нуклеусами, різновідтіпними скребками, черешковими наконечниками, грубими сокироподібними знаряддями.

На другому етапі помітна мікролітизація крем'яного інвентаря, поява нових категорій виробів — трапецій, ромбовидних знарядь, мікрорізців. Сапанівський етап представлений матеріалами стоянок Сапанів, Гай Лев'янинські, Нобель I (верхній шар). Зрозуміло, що даний висновок потребує дальшої аргументації.

В процесі майбутніх досліджень необхідно зібрати нові дані для висвітлення характеру мезолітичної культури Волині та вирішення ряду питань історії стародавнього населення цього району.

Р. Т. ГРИБОВИЧ

Мезолітическая стоянка Нобель I на Волыни

Резюме

Территория Западной Волыни — один из интереснейших районов Восточной Европы в плане изучения мезолита. Статья посвящена публикации материалов трехлетних исследований многослойной стоянки Нобель I на Ровенщине. В результате проведенных раскопок в 1972—1974 гг. изучены два слоя мезолитического времени на площади 480 м². Верхний культурный слой представлен четырьмя костищами и кремневыми изделиями, среди которых имеются резцы, скребки, черешковые и листовидные наконечники свидерского типа, трапеции высокой формы, топоровидные орудия. В нижнем слое стоянки обнаружено пять костищ и кремневый инвентарь (скребки, резцы, грубые топоровидные орудия и др.). Анализ кремневых комплексов и стратиграфические наблюдения позволяют датировать поселение верхнего слоя средним мезолитом, а нижнего — ранним мезолитом.

¹⁸ Крижевська Л. Я. Вказ. праця, с. 56; Левицький І. Ф., Телегін Д. Я. Дослідження стоянки в уроч. Минівський Яр на Сіверському Дніпрі.— АП, 1956, т. 6, с. 185; Кричевський Є. Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури.— Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1941, с. 338; Ісаєнко В. Ф. Неоліт Прип'ятського Полісся. Мінськ, 1976, с. 35—37; Яблонските-Риманентене Р. К. Палеоліт и мезоліт Литвы, с. 122.

Исследование материалов стоянки Нобель I и других памятников этой территории дает возможность выделить два этапа мезолитической культуры — ранний (нобельский) и более поздний (сапановский). Несмотря на проведенные в последние годы значительные полевые работы, окончательное решение многих вопросов мезолита этой территории требует дальнейших всесторонних исследований.

В. Г. БОРОДУЛІН

Скарб крем'яних знарядь з с. Коропове на Харківщині

В результаті археологічних досліджень, проведених останнім часом в басейні Сіверського Дніця, колекція старанно виготовлених крем'яних знарядь праці та виробів значно збільшилася новими матеріалами. Поширення подібних знахідок, як поодиноких, так і у вигляді окремих скарбів, пояснюється насамперед зміщенням міжплемінних зв'язків, розвитком обміну. В цьому плані привертає увагу чергова знахідка скарбу крем'яних виробів, що надійшов до Харківського історичного музею¹. Його виявив краєзнавець А. Обухов в літку 1976 р. поблизу с. Коропове Готвальдівського р-ну Харківської обл. На жаль, до музею потрапила лише частина цього скарбу, вигорнутого екскаватором під час проведення земляних робіт на території Коропівського лісництва. За повідомленням А. Обухова, скарб був заритий на глибині близько 3 м. Значна глибина його залягання пояснюється тим, що яма-схованка розташувалася біля самої підошви досить крутого схилу балки, яка з часом була занесена товстим шаром мулу та піску. Всі знахідки, що збереглися, розміщувались у певному порядку: сокири-різаки та великі ножевидні пластини поставлені на ребро, а вироби малих розмірів щільно покладені зверху.

Під час огляду автором місця залягання скарбу вдалося знайти ще три сокири-різаки та ножевидну пластину. Шурф, закладений на місці знахідки, та характер вигорнутого з ями піску не показали будь-яких ознак наявності культурного шару, тому з певністю можна стверджувати, що знайдені речі являють собою частину скарбу. До його складу входять такі знаряддя праці та вироби.

1. Чотири сокири-різаки підтрикутної форми з широким лезом (до 6 см) та звуженою верхівкою. Вони виготовлені з темно-сірого непрозорого кременю з жовтуватими плямами. Поверхня сокирок оброблена методом двобічної великофасеткової ретуші. Лише на одному знарядді місцями залишився ледве помітний шар жовняної кірки. Заокруглене лезо та край потоншені стисуючою ретушшю (рис. 1).

2. Три великі ножевидні пластини довжиною 16—20 см. По лінії леза кожної з них зроблено дуже дрібні скоти з метою затуплювання гострого краю (рис. 2).

3. Чотири скребки, виготовлені на відщепах ложкоподібної форми та широких ножевидних пластинах. Характерно, що на ложкоподібних скребках оброблено не тільки робочу ділянку, але й один або обидва бічні краї (рис. 3).

4. Наконечники списів (5), підтрикутних за формує та двобічно ретушованих (рис. 4).

Крім того, є кілька заготовок. Всі знаряддя виготовлені з крейдяного кременю темно-сірого кольору, поклади якого поширені в середній течії Сіверського Дніця. Серед найближчих аналогій коропівського скарбу можна назвати відомі знахідки, виявлені поблизу сіл

¹ Фонди ХІМ, інв. № 26 730.

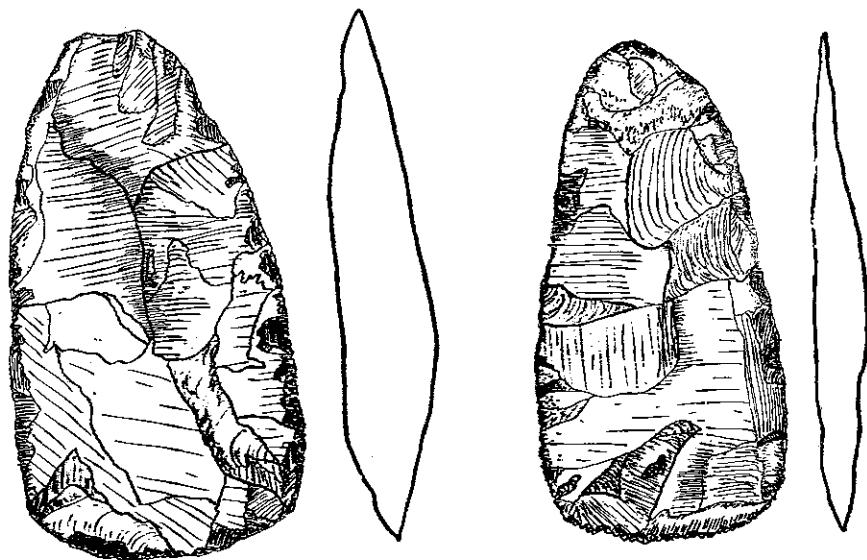

Рис. 1. Сокирки-різаки з коропівського скару.

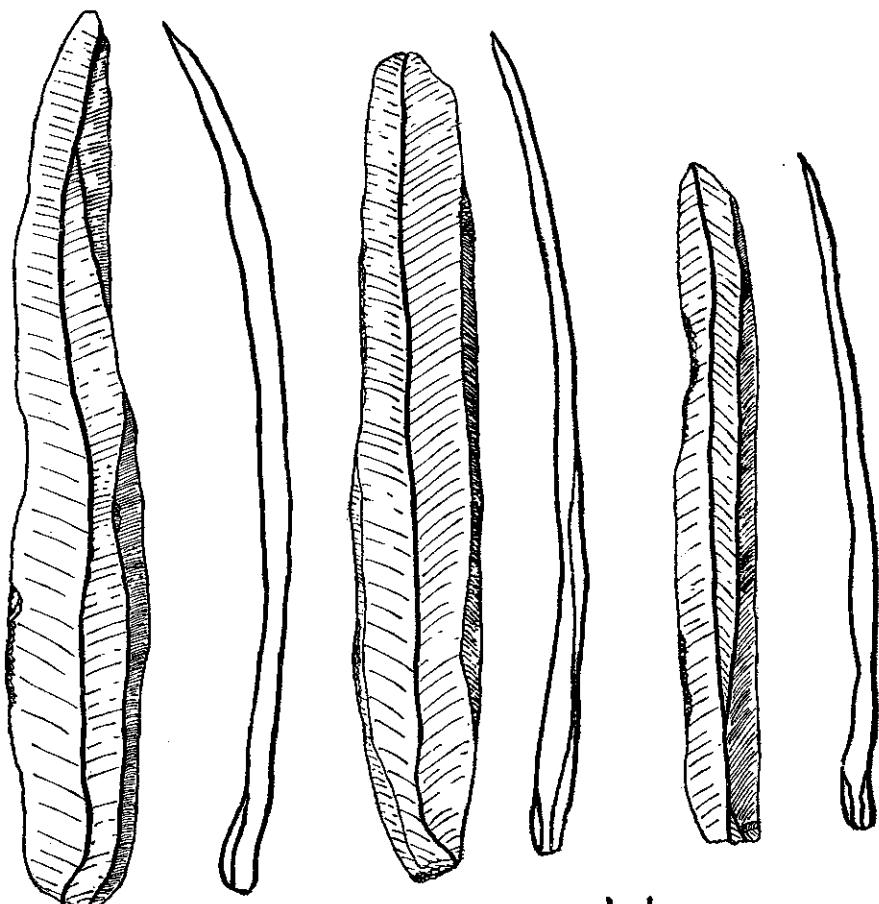

Рис. 2. Ножевидні пластини.

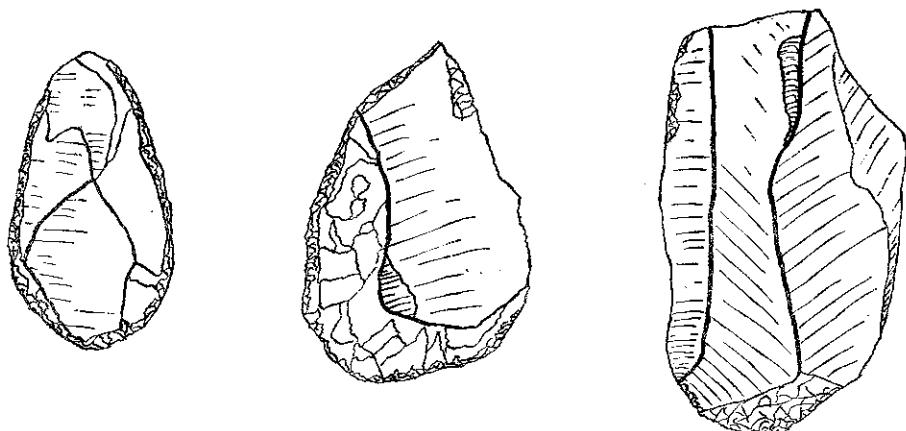

Рис. 3. Скребки.

Старий Орлик, Гончарівка, Вільхівець, на околиці Дніпропетровська, у складі яких є сокирки-різаки, підтрикутні наконечники списів та великі ножевидні пластини, а також окремі поодинокі знаряддя з багатьох пізньонеолітичних стоянок середньої течії Сіверського Дінця². Ретельно оброблені крем'яні вироби траплялися під час проведених В. А. Городцовым³ розкопок курганів у колишньому Ізюмському повіті. За останні роки багато знарядь підтрикутної форми, скребків, ножевидних пластин тощо, аналогічних матеріалам з коропівського скарбу, надійшло у фонди Харківського історичного музею⁴.

За формою, розмірами і технікою виготовлення описані речі тотожні матеріалам пізньонеолітичних і ранньонеолітичних поселень та могильників. Такому датуванню не суперечать наведені аналогії, а сам факт появи скарбів крем'яних знарядь, як відомо, характерний для пізнього неоліту. Отже, скарб-схованку з Коропова можна датувати пізньонеолітично-енеолітичним часом. Він має значну наукову цінність не тільки з точки зору різноманітності знарядь та техніки їх виготовлення, а й передусім у зв'язку з новими даними про розвиток обмінних контактів пізньонеолітичного населення басейну Сіверського Дінця.

Рис. 4. Наконечник списа.

² Рудинський М. Я. Старо-Орлицький клад неолітичної доби.—Антропологія, т. 2. К., 1928, с. 226; Одінцова С. Н. Клади кремневих изделий из с. Гончаровки.—КСИА АН УССР, 1956, вып. 6, с. 43; Телегін Д. Я., Брайченко М. С. Знахідки енеолітичного і скіфського часу в с. Вільхівець на Звенигородщині.—Археологія, 1973, 12, с. 72; Ковалева І. Ф. Клад кремневых орудий из окрестностей г. Днепропетровска.—СА, 1961, № 4, с. 245.

³ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде.—Труды XII АС, т. I. М., 1905, табл. VII, 1—4; табл. II, 3—5.

⁴ Фонди ХІМ, інв. № 20 830, 20 895.

В. Г. БОРОДУЛИН

Клад кремневых орудий из с. Коропово на Харьковщине

Резюме

Поступивший в фонды Харьковского исторического музея клад кремневых изделий, обнаруженный у с. Коропово Готвальдовского р-на Харьковской обл., представляет значительный научный интерес, так как свидетельствует о развитии обменных связей поздненеолитического населения в бассейне Северского Донца.

В состав найденной части клада входят топорики-резаки подтреугольной формы, наконечники копий, скребки, длинные ножевидные пластинки и несколько заготовок. По форме, размерам и технике изготовления эти материалы тождественны ранее известным кладам кремневых орудий и одиночным находкам из поздненеолитико-раннеэнеолитических поселений и могильников.

О. Г. ДЯЧЕНКО

Пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця

Ареал черняхівських пам'яток басейну Сіверського Дінця в загальних рисах був окреслений у 1960—1962 рр. І. І. Ляпушкіним, Є. В. Махно та Б. А. Шрамком, які картографували на даній території понад 30 пунктів¹. За минулий період здобуто багато нових матеріалів, що дає можливість доповнити існуючу карту і разом з тим з'ясувати межі й закономірності поширення черняхівської культури на частині її північно-східної околиці.

Пропонована карта (рис. 1) враховує 90 пам'яток, розміщених у верхній течії Сіверського Дінця, переважно по берегах його правих приток — рік Уди, Лопань, Харков і Мож. Крайніми пунктами є такі поселення: на півночі — селище на р. Топлинка, поблизу Білгорода, на сході — пункт на р. Нежеголь, на півдні — Черкаський Бишкін II. Південна межа черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця наближається до пограниччя Лісостепу й Степу в ранньому залізному віці. На сході посе-

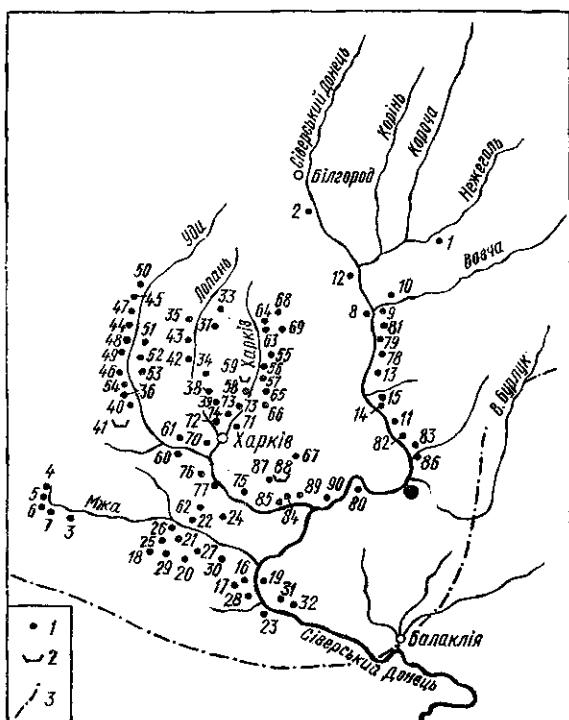

Рис. 1. Карта поширення пам'яток черняхівської культури у басейні Сіверського Дінця:

1 — поселення; 2 — могильник; 3 — межа Лісостепу в ранньому залізному віці.

¹ Ляпушкін І. І. Дніпровське лесостепне Левобереж'я в епоху заліза.— МІА, 1961, № 104, рис. 81; Махно Є. В. Пам'ятники черняхівської культури на території УССР (матеріали к складенню археологічної карти).— МІА, 1960, № 82, с. 10, рис. 1; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, рис. 67.

лення тягнуться вузькою смugoю вздовж лівого берега Дінця, виходячи іноді на його притоки — ріки Нежеголь, Вовча і Гнилиця, однак не досягають межі Лісостепу. На заході черняхівські пам'ятки регіону через басейни рік Мерля і Коломак щільно зливаються з поворсклінським масивом цієї культури. Додаткового уточнення потребує лише північна околиця, тобто район вододілу між Сеймом і Дінцем, де до цього часу виявлено незначну кількість об'єктів.

Зіставлення археологічної карти з картою ґрунтового покриву сіверсько-донецького Лісостепу (рис. 2) свідчить, що черняхівські племена розселювались в басейні Дінця не хаотично, а компактними групами, займаючи найсприятливіші для землеробства місця. На Правобережжі чітко виділяються два особливо великих скupчення пам'яток в межах Уди-Харківського та Мозько-Донецького (відповідно 41 і 25 пунктів) мікрорайонів. Територіально вони цілком збігаються з масивами відносно легких, але достатньо ефективних темно-сірих та чорноземних опідзолених ґрунтів першої надзаплавної тераси², які оброблялись місцевим землеробським населенням, ще в епоху бронзи і в скіфський час. Зазначені скupчення відокремлені одне від одного незаселеною смugoю сірих опідзолених ґрунтів. На Лівобережжі Дінця 16 селищ розташовані на піщаних ґрунтах низької борової тераси та в заплавах, що дає підстави об'єднати їх за цією топографічною рисою в третій (Лівобережний) мікрорайон. Кілька поселень в аналогічних ландшафтних умовах виявлено в пониззях Уди і Мжі (Шмарівка, Кравцове та ін.).

Як правило, селища Уди-Харківського і Мозько-Донецького мікрорайонів мають ознаки тривалого існування у вигляді потужних культурних нашарувань. Розміри їх значні — в середньому 0,3—0,4 га. Нерідко вони розміщуються гніздами по 3—4 пам'ятки. На Правобережжі виявлено шість особливо великих селищ площею близько 3 га (Лляне, Пересічна, Орішанка, Курортне, Прелесне, Соколове).

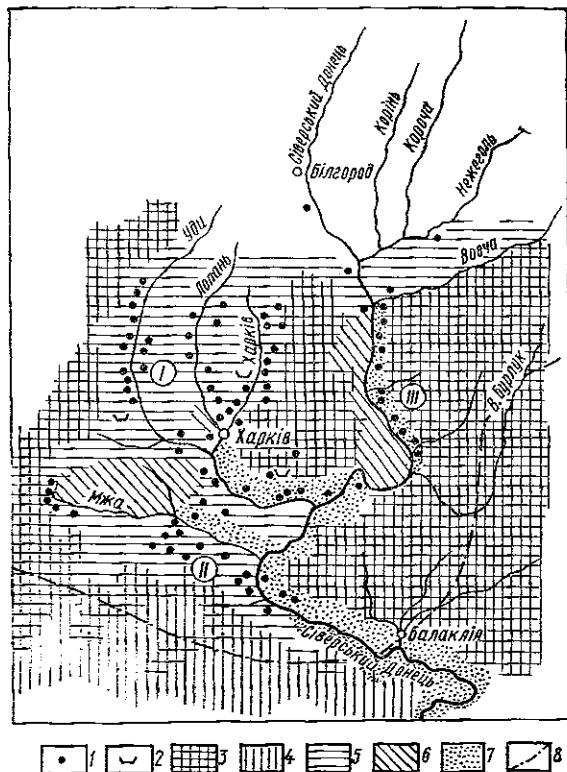

Рис. 2. Внутрішня структура сіверсько-донецької групи пам'яток черняхівської культури на фоні ґрунтових масивів:

I — Уди-Харківський мікрорайон; II — Мозько-Донецький мікрорайон; III — Лівобережний мікрорайон; 1 — поселення; 2 — мотильник; 3 — чорноземи звичайні, переходні до потужних; 4 — звичайні чорноземи; 5 — опідзолені темно-сірі ґрунти та опідзолені чорноземи; 6 — опідзолені сірі й світло-сірі ґрунти; 7 — дерново-підзолисті та дерново-піщані ґрунти; 8 — межа Лісостепу в ріниному заливному віці.

² Карта ґрунтів схематизована автором за картою: Бобошко В. Н. Методы изучения почв и почвенный покров Харьковской области.—Харьковская область. Природа и хозяйство. Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. Харьков, 1971, вып. 8, с. 71—79.

На відміну від правобережних лівобережні поселення за площею не перевищують 0,03—0,05 га і мають малопотужні культурні відклади. Відзначенні особливості, безумовно, вказують на їх тимчасовий характер. Вони, мабуть, виникли у зв'язку з сезонним використанням під пасовиська широких заплавних лук Дінця. Приселищене землеробство, враховуючи низьку продуктивність піщаних ґрунтів, тут навряд чи могло задовольнити потреби високорозвинutoї черняхівської економіки. На думку Е. О. Симоновича, сусідні з сіверсько-донецькими північні черняхівські племена взагалі не обробляли малоefективні ґрунти, вважаючи їх, очевидно, нерентабельними.³

Отже, основною територією поширення пам'яток черняхівської культури була лісостепова частина басейну Сіверського Дінця. У степових районах Харківщини вони відсутні. Там виявлено лише кілька невирізних поселень, на яких кружальний черняхівський посуд становить мізерну частку в масі ліпного.⁴ Незважаючи на розгалужену водну систему, немає слідів черняхівської осіlostі і в зоні важких звичайних та перехідних до потужних лісостепових чорноземів (рис. 2). Обробіток їх стримувався якимись ще не з'ясованими факторами.

Таким чином, місцева група племен черняхівської культури II—VI ст. заселяла в основному саме правобережні лісостепові райони староорніх темно-сірих та чорноземних опідзолених ґрунтів у верхів'ях Сіверського Дінця.

Серед зафікованих на карті старожитностей домінують поселення (86). Могильників виявлено чотири. З них Пересічанський, Старопокровський та Прелесенський, розташовані в типових черняхівських топографічних умовах, певною мірою вивчені, і культурна належність їх не викликає сумніву. Додатково слід уточнити характеристику Велико-Данилівського могильника, розміщеного на піщаних дюнах у заплаві р. Харків. У підйомному матеріалі, що походить з нього, є пізня датуюча річ — фрагмент широкопластинчастої фібули VI ст.⁵ Такими ж рисами топографії відзначається пов'язане з цим могильником поселення, де, крім того, знайдено частину пальчастої фібули VI ст.⁶ Не виключено, що при ґрунтовному дослідженні поселення і могильник можуть виявитися пеньківськими пам'ятками, пов'язаними з черняхівською культурою. Це зауваження стосується також пунктів Петрівське, Писарівка II і Черкаський Бишкін II, на яких поряд з черняхівськими є виразні матеріали пеньківського типу.

Текстова частина карти побудована відповідно до тексту основної карти пам'яток черняхівської культури на території УРСР, складеної Є. В. Махно⁷. Вона містить короткі дані про пам'ятки, культурна належність яких, крім обумовлених випадків, безсумнівна і може бути перевірена за літературою, архівними документами та матеріалами фондів ІА АН УРСР, Археологічного музею Харківського державного університету та Харківського історичного музею. Назви населених пунктів і районування відповідають адміністративно-територіальному поділу Харківської області на 1 липня 1971 р.⁸, враховано також пізніші зміни. Кожна пам'ятка в тексті має свій номер, що відповідає номеру на карті (рис. 1).

³ Симонович Э. А. Северная граница памятников черняховской культуры.— МИА, 1964, № 116, с. 43.

⁴ Андрієнко В. П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. Харьков, 1971, с. 12; Дьяченко А. Г. Работы Славянского отряда.— АО 1976 г. М., 1977, с. 292.

⁵ Зайцев Б. П. Новые материалы черняховской культуры бассейнов Северского Донца и Псла.— МИА, 1964, № 116, с. 49, рис. 2, 9.

⁶ Там же, с. 49—50, рис. 2, 4.

⁷ Махно Е. В. Указ. соч., с. 15.

⁸ Харківська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1971 року. Харків, 1972.

Російська РСФСР. Білгородська область.

1. с. Нежеголь, Шебекинський район (Нежеголь — Сіверський Донець). Поселення⁹.

2. р. Топлинка, Шебекинський район (Топлинка — Сіверський Донець). Поселення¹⁰.

Українська РСР. Харківська область.

Валківський район

3. с. Заміське (Мож). Поселення (?)¹¹.

4—7. с. Сніжків (Мож). Чотири поселення¹².

Вовчанський район

8. с. Бугруватка, Гатищенська сільрада (Сіверський Донець). Поселення¹³.

9. с. Верхня Писарівка, Жовтнева сільрада (Сіверський Донець). Поселення¹⁴.

10. м. Вовчанськ (Вовча — Сіверський Донець). Поселення¹⁵.

11. с. Новодонівка (Сіверський Донець). Поселення в уроч. Кошарне¹⁶.

12. с. Огірцеве, Гатищенська сільрада (Сіверський Донець). Поселення¹⁷.

13. с. Петрівське, Старосалтівська сільрада (Сіверський Донець). Поселення на правому березі струмка, що протікає через село до Дінця. Виявлене 1959 р. В. К. Міхеєвим. Зібрано уламки кружальної і ліпної черняхівської кераміки, пеньківської (в тому числі амфор VI—VII ст.) та салтівської культур¹⁸.

14, 15. с. Писарівка (Сіверський Донець). Поселення I розташоване поблизу сільради на другій надзаплавній терасі Дінця¹⁹. Поселення II — на схилі борової тераси лівого берега Дінця в уроч. Прогон на городах А. Н. Якименка та ін. Виявлене 1959 р. В. К. Міхеєвим. На площі 100 × 50 м зібрано фрагменти кружального посуду черняхівської і салтівської культур, а також ліпну кераміку пеньківського типу²⁰.

Готвальдівський район

16, 17. м. Готвальд (Сіверський Донець). Два поселення²¹.

18. с. Джун, Бірківська сільрада (Мож). Поселення²².

19. с. Задінське (Сіверський Донець). Поселення²³.

20. с. Западня, Великогомільшанська сільрада (Сіверський Донець). Поселення²⁴.

21. с. Колісники, Острoverхівська сільрада (Мож). Поселення²⁵.

22. с. Кравцове, Бірківська сільрада (Мож). Поселення на краю борової тераси лівого берега р. Мож. на південний захід від села.

⁹ Зайцев Б. П. Указ. соч., с. 50.

¹⁰ Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 173.

¹¹ Луцкевич І. Н. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області. — Археологія, 1948, т. 2, с. 169.

¹² Там же.

¹³ Шрамко Б. А. Указ. соч., рис. 67, 71.

¹⁴ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 169.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Митрофанова В. І. Пам'ятки зарубинецького часу на Дінці. — Археологія, 1965, т. 18, с. 194, 195; Дяченко О. Г. З історії вивчення слов'янських пам'яток у басейні Сіверського Дінця. — ВХДУ, історія, 1978, № 167, вып. 10, с. 90.

¹⁷ Зайцев Б. П. Указ. соч., с. 45.

¹⁸ Міхеєв В. К. Краткий отчет об археологических разведках Кочетокской экспедиции ИА АН УССР в 1959 г. Харьков, 1959, с. 2.

¹⁹ Махно Е. В. Указ. соч., с. 50.

²⁰ Міхеєв В. К. Указ. соч., с. 3.

²¹ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 169, 170.

²² Зайцев Б. П. Указ. соч., с. 50.

²³ Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. К., 1966, с. 343.

²⁴ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 170.

²⁵ Зайцев Б. П. Указ. соч., с. 50.

Виявлене 1974 р. Ю. В. Буйновим. Знайдено уламки кружального, ліпного та аморфного посуду²⁶.

23. с. Нижній Бишкін (Сіверський Донець). Поселення на схилі балки на північно-західній околиці села. Виявлене 1969 р. В. К. Міхеєвим. Зібрано уламки кружального і ліпного посуду²⁷.

24. с. Островерхівка (Мож). Поселення²⁸.

25. с-ще Першотравневе, Бірківська сільрада (Сіверський Донець). Поселення²⁹.

26. с. Погоріле, Бірківська сільрада (Мож). Поселення³⁰.

27. с. Соколово (Мож). Поселення на правому березі р. Мож поблизу оз. Лиман. При будівництві дороги викопані уламки кружального лощеного посуду та ін. Обстежувалось Б. П. Зайцевим у 1961—1964 рр. Довжина поселення 1,5 км³¹.

28. с. Суха Гомільша, Нижньобишкінська сільрада (Гомільша — Сіверський Донець). Поселення³².

29. с. Таранівка (Мож). Поселення³³.

30. с. Тимченки, Островерхівська сільрада (Мож). Багатошарове поселення на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Мож праворуч дороги, що веде в село від шосе Мерефа — Готвальд. Виявлене 1974 р. Ю. В. Буйновим. Розміри 500 × 200 м. Потужність культурного шару 0,6 м. Знайдено уламки кружального та ліпного посуду і рибальський гачок³⁴.

31, 32. с. Черкаський Бишкін, Нижньобишкінська сільрада (Сіверський Донець). Поселення I — на лівому березі ріки, на схилі борової тераси³⁵. Поселення II виявлене 1974 р. Ю. В. Буйновим. Зібрані уламки кружального і ліпного посуду черняхівської культури, а також ліпна кераміка пеньківського типу та фрагменти амфор VI—VII ст.³⁶.

Дергачівський район

33. с. Дементіївка, Токарівська сільрада (Прудянка — Лопань). Поселення на північному схилі струмка, що впадає в р. Прудянка неподалік від дамби на південній околиці села. Виявлене 1970 р. О. Г. Дяченком. Розміри 200 × 50 м, на поверхні є сліди наземних жител. Зібрано уламки кружального і ліпного посуду³⁷.

34. смт Дергачі (Лопань). Поселення³⁸.

35. с. Кулики, Слатинська селищна Рада (Лопань). Поселення на західній околиці села на сонячному схилі мокрої балки, поруч з кладовищем. Виявлене 1970 р., розкопувалось 1976 р. О. Г. Дяченком. Розміри 200 × 50 м. Розкрито площа 169 м². Потужність культурного шару до 0,3 м. Пам'ятка двошарова, з відкладами скіфської та черняхівської культур. На південному краї зафіковані сліди наземних жител. Знайдено уламки кружального, ліпного та аморфного посуду, шлаки з вмістом бронзи і заліза, великий кусок криці³⁹.

²⁶ Фонди АМ ХДУ.

²⁷ Там же.

²⁸ Ефименко П. П., Шовкопляс І. Г. Итоги полевых археологических исследований на территории Украинской ССР в 1951 г.— СА, 1953, т. 17.

²⁹ Шрамко Б. А. Указ. соч., рис. 67, 85.

³⁰ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 169.

³¹ Зайцев Б. П. Отчет об археологических разведках в 1961—1962 гг. Харьков, 1962, с. 8—9.

³² Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 170.

³³ Археологічні пам'ятки Української РСР, с. 344.

³⁴ Фонди АМ ХДУ.

³⁵ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 170.

³⁶ Фонди АМ ХДУ.

³⁷ Дяченко А. Г. Отчет об археологических разведках на территории Харьковской области в 1970 г. Харьков, 1971, с. 5.

³⁸ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 168.

³⁹ Дяченко А. Г. Отчет об археологических разведках.., с. 2, 3; Дяченко А. Г. Работы Славянского отряда, с. 292.

36. ст. Курортна (Уди). Поселення⁴⁰.

37. с. Лляне, Токарівська сільрада (Прудянка — Лопань). Поселення⁴¹.

38, 39. смт Мала Данилівка (Лозовенька, Лопань). Поселення I — на правому березі р. Лозовенька на південно-східній околиці села. Поселення II — на лівому березі р. Лопань на південно-західній околиці села. Виявлені 1974 р. Ю. В. Буйновим. На обох зібрано уламки кружального посуду черняхівської культури⁴².

40, 41. смт Пересічна (Уди). Поселення і могильник⁴³.

42. с. Шаповалівка, Прудянська селищна Рада (Лопань). Поселення на схилі мокрої балки поблизу школи. Виявлене 1970 р. О. Г. Дяченком. Площа 60 × 40 м. Зібрано уламки кружального, ліпного та амфорного посуду⁴⁴.

43. с. Шовкопляси, Дергачівська селищна Рада (Лопань). Поселення на північній околиці села, на високому мису правого берега р. Лопань. Виявлене 1970 р. О. Г. Дяченком. Площа 100 × 60 м. Знайдено кружальний і липний посуд черняхівської культури та піраміdalну підвіску із синього скла⁴⁵.

Золочівський район

44. с. Довжик (Уди). Поселення⁴⁶.

45. смт Золочів (Уди). Поселення⁴⁷.

46. с. Мала Рогозянка (Рогозянка — Уди). Поселення⁴⁸.

47. с. Орішанка, Золочівська сільрада (Уди). Поселення⁴⁹.

48, 49. с. Рідний Край, Довжицька сільрада (Уди). Два поселення виявлені 1974 р. В. Г. Бородуліним. Пункт I — на правому березі р. Уди за 400 м від мосту. Розміри 250 × 110 м. Крім бондарихинської кераміки, зібрано уламки кружального і ліпного посуду черняхівської культури, прясла, фрагмент бронзової лунниці, точильні бруски. Пункт II — на схід від хут. Солом'яний на мису правого берега р. Уди. Розміри 100 × 70 м. Потужність культурного шару 0,3 м. На поверхні простежено залишки 6 наземних жител. Знайдено уламки кружального лощеного посуду⁵⁰.

50. с. Розсохувате, Золочівська сільрада (Уди). Поселення⁵¹.

51—53. с. Феськи (Уди). Три поселення на мисах першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уди, виявлені 1975 р. С. І. Воловиком. Пункт I — за 1 км на захід від водонапірної башти на території свиноферми. Розміри 100 × 150 м. Пункт II — на південь від залізничної станції Феськи. Площа 200 × 200 м. Пункт III — за 500 м на південь від попереднього на південній околиці села. Площа 300 × 150 м. На всіх селищах трапився кружальний і ліпний посуд⁵².

54. с. Чепелі, Феськівська сільрада (Уди). Поселення на мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Уди. Виявлене 1975 р. С. І. Воловиком. Розміри 300 × 100 м. Зібрано уламки кружального посуду⁵³.

⁴⁰ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 168; Ляпушкин І. И. Указ. соч., с. 95, 96.

⁴¹ Дяченко О. Г. Поселення черняхівської культури на Харківщині.— Археологія, 1975, № 17, с. 86—93; Зайцев Б. П. Указ. соч., с. 48.

⁴² Фонда АМХДУ.

⁴³ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 165, 168; Ляпушкин І. И. Указ. соч., с. 168, 170.

⁴⁴ Дяченко А. Г. Отчет об археологических разведках..., с. 3.

⁴⁵ Там же, с. 2.

⁴⁶ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 165; Ляпушкин І. И. Указ. соч., с. 163.

⁴⁷ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 165.

⁴⁸ Зайцев Б. П. Указ. соч., с. 48.

⁴⁹ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 165; Ляпушкин І. И. Указ. соч., с. 168.

⁵⁰ Бородулин В. Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского отряда экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1974 г. Харьков, 1974, с. 11, 12, 16, 17.

⁵¹ Ляпушкин І. И. Указ. соч., с. 171.

⁵² Фонда АМХДУ.

⁵³ Там же.

Харківський район

55—57. с. Веселе (Муром — Харків). Три поселення виявлені 1978 р. О. Г. Дяченком, Є. М. Петренком та Б. А. Шрамком в зоні спорудження Муромського водосховища. Пункт III — на північ від села на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Муром. Площа 100 × 50 м. Знайдено кераміку доби бронзи та кружальну черняхівської культури. Пункт VI — на південний захід від парникового господарства на першій надзаплавній терасі правого берега р. Муром. Довжина селища близько 1 км, ширина 60—80 м. Пам'ятка одношарова. Під час розкопок О. Г. Дяченка розкрито площу 201 м², на якій виявлено 3 скучення глиняної обмазки від наземних жителі і 2 господарські ями. З культурного шару потужністю 0,4—0,5 м выбрано кружальну і ліпну кераміку, точильні бруски, остеологічний матеріал. Пункт VII — на мису правого берега р. Муром, на південний захід від попереднього селища. Площа 300 × 100 м. Селище двошарове з відкладами епохи бронзи. Автором досліджено 24 м² культурного шару потужністю 0,4 м. Виявлено наземне житло і 5 господарських ям. Кераміка черняхівської культури кружальна і ліпна⁵⁴.

58, 59. с. Велика Данилівка (Харків — Уди). Поселення і могильник⁵⁵.

60, 61. смт Коротич (Уди). Два поселення виявлені 1974 р. Ю. В. Буйновим. Пункт I — на правому березі р. Уди північніше населеного пункту за дорогою Харків — Суми. Пункт II — на лівому березі за 300 м на схід від попереднього селища. На обох зібрано фрагменти кружального посуду⁵⁶.

62. с. Легезівка, Утківська сільрада (Мож). Поселення⁵⁷.

63, 64. с. Липці (Трав'янка — Харків). Два поселення виявлені 1972 р. Б. А. Шрамком. Пункт I — на захід від дороги з с. Липці до с. Мороховець і на південь від лісосмуги. Площа 350 × 100 м. На поверхні є підвищення типу зольників, які тягнуться вздовж лісосмуги із заходу на схід. Знайдено уламки посуду добри бронзи та кружальної кераміки черняхівської культури. Пункт II — на мису, утвореному вигином лівого берега Трав'янського водосховища та безіменною балкою. Площа 150 × 80 м. Зібрано фрагменти кружального і ліпного посуду черняхівської культури⁵⁸.

65, 66. с. Прелесне, Кулиничівська сільрада (Немишля — Харків). Поселення та могильник⁵⁹.

67. смт Рогань (Рогань — Уди). Поселення в заплаві лівого берега р. Рогань за 2 км на південь від населеного пункту. Виявлене 1970 р. В. П. Андрієнком. Є уламки кружального і ліпного посуду⁶⁰.

68, 69. с. Стрілеча, Мороховецька сільрада (Трав'янка — Харків). Два поселення відкриті 1972 р. Б. А. Шрамком. Пункт I — на південний схід від села на низькому лівому березі Трав'янського водосховища. Зібрано уламки посуду доби бронзи і кружального черняхівської культури. Пункт II — за 100 м на південь від першого. Знайдено кружальні і ліпні вироби⁶¹.

70—72. м. Харків (Лопань — Уди). Три поселення⁶².

⁵⁴ Шрамко Б. А., Дяченко А. Г. Отчет об археологических исследованиях в зоне сооружения Муромского водохранилища в 1978 г. Харьков, 1978, с. 2—4.

⁵⁵ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 168; Зайцев Б. П. Указ. соч., с. 48—50.

⁵⁶ Фонди АМ ХДУ.

⁵⁷ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 169.

⁵⁸ Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях в зоне Травянского водохранилища в 1972 г. Харьков, 1973, с. 15.

⁵⁹ Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 168.

⁶⁰ Андрієнко В. П. Указ. соч., с. 12.

⁶¹ Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях., с. 14, 16, 17.

⁶² Луцкевич І. Н. Вказ. праця, с. 168.

73, 74. с. Черкаські Тишки, Русько-Тишківська сільрада (Харків). Два поселення на мисах першої надзаплавної тераси правого берега р. Харків виявлені 1976 р. С. І. Воловиком. Пункт I — на північ від мосту на південній околиці села. Пункт II — за 500 м на південь від першого. Розміри селищ 200×100 м. На обох зібрано кружальний і ліпний посуд черняхівської культури⁶³.

75. с. Шмарівка (Хмарівка), Лизогубівська сільрада (Уди). Поселення на південно-західній околиці села в сідловині між двома піщаними дюнами лівого берега р. Уди. Виявлене Б. П. Зайцевим 1961 р. Знайдено посуд доби пізньої бронзи, скіфського часу та кружальний черняхівської культури⁶⁴.

Чугуївський район

76, 77. с. Водяне (Уди). Два поселення⁶⁵.

78, 79. с. Комсомольське (Ново-Комсомольське), Печенізька сільрада (Сіверський Донець). Два поселення виявлені 1959 р. В. К. Міхеєвим. Селище I розташоване в уроч. Маринчине (південно-східна околиця села), на високій боровій терасі Сіверського Дінця, поблизу кладовища. Крім кераміки доби бронзи зібрано кружальний посуд черняхівської культури. Селище II — в тому ж урочищі, на південний схід від першого пункту, поблизу оз. Карпівського в аналогічних топографічних умовах. Знайдено уламки посуду доби пізньої бронзи та кружального черняхівської і салтівської культур⁶⁶.

80. смт Кочеток (Сіверський Донець). Поселення⁶⁷.

81. с. Красне (Червоне), Артемівська сільрада (Сіверський Донець). Поселення з відкладами катакомбої, черняхівської і салтівської культур, виявлене 1959 р. В. К. Міхеєвим. Посуд черняхівської культури, кружальний і ліпний⁶⁸.

82, 83. Мартове (Сіверський Донець). Два поселення⁶⁹.

84, 85. смт Нова Покровка (Уди). Два поселення. Пункт I — поблизу вулиці Леніна (34—44). Пункт II — за 1 км на південь від першого в уроч. Поди на городах С. Я. Кизименка та ін.⁷⁰

86. смт Печениги (Сіверський Донець). Поселення⁷¹.

87, 88. с. Стара Покровка (Уди). Поселення і могильник⁷².

89. с. Тернова, Введенська сільрада (Уди). Поселення⁷³.

90. м. Чугуй (Сіверський Донець). Поселення⁷⁴.

А. Г. ДЬЯЧЕНКО

Памятники черняховской культуры в бассейне Северского Донца

Резюме

В статье публикуется новая, уточненная и значительно дополненная карта черняховских памятников в бассейне Северского Донца, насчитывающая 90 пунктов (86 поселений и 4 могильника). Восточная и южная границы черняховской культуры в указанном районе приближаются к границе Лесостепи и Степи. Сопоставление археологи-

⁶³ Фонди АМ ХДУ.

⁶⁴ Зайцев Б. П. Отчет об археологических разведках в 1961—1962 гг., с. 9.

⁶⁵ Луцкевич И. Н. Вказ. праця, с. 169.

⁶⁶ Михеев В. К. Указ. соч., с. 5.

⁶⁷ Луцкевич И. Н. Вказ. праця, с. 169.

⁶⁸ Михеев В. К. Указ. соч., с. 1.

⁶⁹ Махно Е. В. Указ. соч., с. 50; Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 167.

⁷⁰ Кухаренко Ю. В. Новопокровський могильник і поселення.—Археологія, 1952, т. 6, с. 33—50; Махно Е. В. Указ. соч., с. 51.

⁷¹ Махно Е. В. Указ. соч., с. 50.

⁷² Махно Е. В. Указ. соч., с. 51; Зайцев Б. П. Указ. соч., с. 45, 47.

⁷³ Луцкевич И. Н. Вказ. праця, с. 169.

⁷⁴ Махно Е. В. Указ. соч., с. 51.

ческої карты с картой почв показало, что местные черняховские племена расселялись не хаотично, а группами, осваивая наиболее благоприятные с экономической и технической точек зрения места, в частности массивы темно-серых и черноземных оподзоленных почв. В их пределах на правобережье Донца четко выделяются два основных скопления селищ с признаками длительной оседлости — Уды-Харьковский (41 пункт) и Можско-Донецкий (25 пунктов) микрорайоны. На песчаных почвах левого берега Донца очерчивается небольшой третий микрорайон — Левобережный, особенностью которого является временный (сезонный) характер черняховских поселений (16 пунктов).

Б. А. ШРАМКО

Ранньосередньовічне поселення в Більську

У процесі досліджень відомого Більського городища (Гелона) в Полтавській обл. виявлено, що на цьому найвизначнішому поселенні раннього залізного віку є також сліди невеликого ранньосередньовічного

селища VI—VII ст. окремі знахідки цього часу траплялися на городищі і раніше, але 1979 р. під час робіт у розкопі № 28 простежено ділянку з досить виразними і порівняно добре датованими будівельними залишками доби раннього середньовіччя.

Розкоп № 28 площею 1257 м² розташований у північно-східній частині східного укріплення Більського городища поблизу валу та рову, від яких тут же досить похилий спуск до р. Ворскла. Переважна маса знахідок на цій ділянці також належить до

Рис. 1. Залишки ранньосередньовічних споруд за північному укріпленні Більського городища. Розкоп № 28:

1 — вапневимінка № 40; 2 — посудина зям № 42; 3 — вапневимінка № 43; 4 — вапнева зям № 44.

скіфської доби VIII—VII ст. до н. е., один з верхній частині культурного шару, на жаль, переораного, є і ранньосередньовічні матеріали. Вони нечисленні й зосереджені в основному на площі близько 0,2 га займаючи лише незначну частину Східного укріплення (площа останнього 65,2 га).

Ранньосередньовічне поселення було, очевидно, недовго і не мало власних укріплень. На це вказує нечисленність залишків, що не утворюють окремого прошарку в культурних нашаруваннях, а також відсутність слідів будь-яких середньовічних укріплень. Збереглися, звичайно, вал та рів скіфського часу, але велика площа цих оборонних споруд не давала змоги використати їх нечисленним мешканцям ранньосередньовічного селища, які не могли забезпечити захист укріплень протягом близько 4 км, тим більше що саме поселення межувало з невеликою ділянкою стародавнього валу.

Систематична інтенсивна оранка порушила стратиграфію верхньої частини культурного шару, товщина якого біля валу сягає понадкуди 80 см, тому більшість ям вдалось виявити лише на глибині

від 20 до 40 см. До будівель раннього середньовіччя належать залишки напівземлянок № 40 і 49, а також господарська яма № 43.

Яма першої напівземлянки (№ 40) має в плані форму прямокутника розмірами 395×250 см, орієнтованого довгою віссю по лінії захід — схід (рис. 1). Глибина її 85 см. Біля північно-східного кута був влаштований вхід шириною 90 см, який мав один східець.

Яма другої напівземлянки (№ 49) також у плані прямокутна, але більших розмірів: 575×340 см. Довгою віссю вона орієнтована по лінії північ — півден, глибина її 100 см. Місце розташування входу не виділено. Всередині ями біля її східної стінки, була ще прямокутна виїмка розміром 100×115 см і глибиною 140 см. Виразних залишків дерев'яних конструкцій як у першій, так і в другій напівземлянці не збереглось, але біля ями № 49 простежено серію заглиблень від стовпів, розміщення яких свідчило про своєрідне влаштування перекриття. Стовпові ями глибиною і діаметром від 50 до 70 см містили залишки дерева і були розташовані попарно по кутах напівземлянки. Лише біля південно-західного кута простежена одна яма, бо в цьому місці

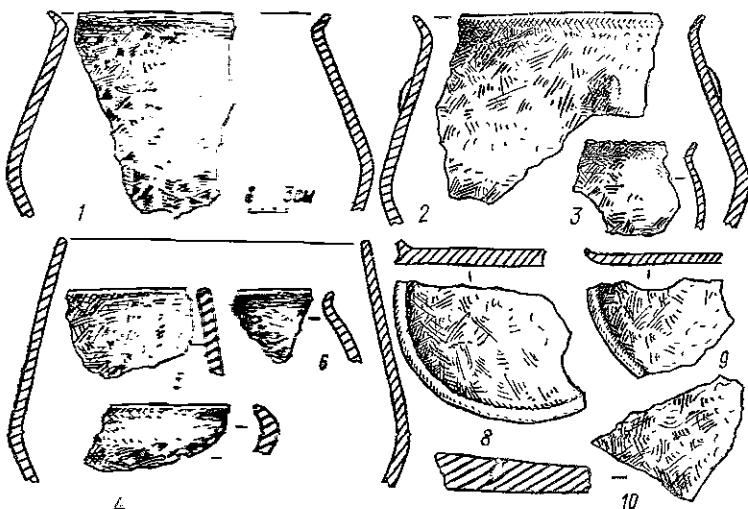

Рис. 2. Ранньосередньовічна кераміка (1—9) та уламок жорна з конгломерату, зазначені в разізні № 28.

напівземлянка перерізала більш давню, круглу в плані господарську яму № 61. Остання належала до скіфського часу, і в її заповненні контур стовпової ями не виявлено. Стовпли стояли так, що будівля, очевидно, мала дах, край якого значно виступали над стінами, утворюючи своєрідну галерею з усіх чотирьох боків.

Обидві напівземлянки не мали печей або вогнищ і являли собою скоріше не житлові, а житлові господарські приміщення. Друга будівля розташована за 23 м на півден від першої, а за 13 м на південний від напівземлянки № 49 виявлена кругла господарська яма № 43. Остання мала діаметр 135×110 см і глибину 170 см. Донизу вона трохи звужувалась (рис. 1).

У заповненні всіх цих ям і в навколоишньому культурному шарі знайдено своєрідну ранньосередньовічну кераміку, вироби з каменю, заліза та бронзи. Переважає ліпний посуд, виготовлений з глини, яка має значні домішки піску. Це здебільшого біконічні горщики з невеликими, відігнутими по самому краю, злегка загостреними вінцями (рис. 2, 1, 2). Є і біконічні посудини без відігнутих вінців (рис. 2, 4, 5). Горщики досить великі, діаметр вінця від 23 до 26 см, а

висота досягала, імовірно, 35 см і більше. Серед цих посудин більшість не має орнаменту, лише на одному уламку у верхній частині був овальний наліп (рис. 2, 2). Виробами, очевидно, дорожили, про що свідчать отвори для зв'язування, акуратно просвердлені по краю зламу (рис. 2, 6).

Рідше трапляються уламки менших за розмірами, слабо профільованих горщиків з плавно відігнутими вінцями і ледь наміченими плічками (рис. 2, 3). Краї вінець іноді прикрашені рядом пальцьових вдавлень. Знайдено глиняні сковорідки з дуже невеликим бортіком, зовнішній край якого або плавно закрутлений (рис. 2, 9), або злегка увігнутий (рис. 2, 8). Нарешті, зібрають ще кілька фрагментів сірогли-

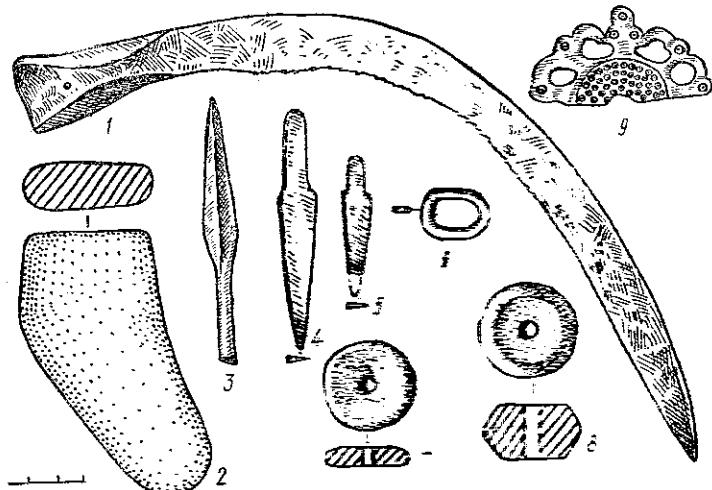

Рис. 3. Вироби з металу, каменю і кістки (розкоп № 25):

1 — залізний серп; 2 — точильний бруск; 3 — кам'яний відрізок стріла; 4 — залізний нож; 5 — залізне прасло; 6 — залізна прасла; 7, 8 — кістяні фрагменти; 9 — уламок бронзової фібули.

няних мисок із загладженою поверхнею. ~~заготовлені~~^{зроблені} на гончарному кругі з глиняного тіста без грубих домішок (рис. 2, 7). Іх, мабуть, також слід включити до цього комплексу. Серед глиняних виробів є два пряслиця: зрізано-біконічної форми і змотчене з стінки амфори (рис. 3, 7).

Загалом набір ранньосередньовічної кераміки дуже нагадує посуд VI—VII ст. з поселення поблизу с. Курган-Азек¹ та інших пам'яток цього типу.

Серед кам'яних виробів є своєрізко ~~заготовка~~^{заготовлені} точильний бруск з сірого сланцю (рис. 3, 2) та ~~заготовка~~^{уламок} жорна, виготовленого з бурого ніздрюватого конгломерату (рис. 2, 10). Такі жорна, що виготовлялися не з монолітного природного каменю, а зі штучного конгломерату, були досить поширені у ранньому середньовіччі². Дослідження показали, що цей матеріал складається з ~~заготовки~~^{заготовленої} глиняної маси з домішками подрібнених уламків кварцу, пісчаного шпату, біотиту та деяких інших мінералів.

У Східній Європі такі жорна знайдено серед матеріалів VII—IX ст. на Княжій горі поблизу Києва, на Борщевському городищі, а також у супроводі знахідок XI—XIII ст. на Райкозецькому городищі, в Городську, під час розкопок Києва та інших давньоруських

¹ Сухобоков О. В. Славяне дніпровського Левобережжя. К., 1975, с. 27—36.

² Cernohorský K. Zernovy v hospodarske-spoleccenskem vyuvoji casneho stredoveku.— Památky archeologicke, 1957, N 48, 4, S. 495—545.

міст³. Неодноразово уламки цих виробів траплялись у ході наших розкопок на Донецькому городищі.

Виробів з металу виявлено небагато, але вони досить виразні. Є два залізні ножі з черешком для руків'я, який відокремлюється від леза та спинки невеликими уступами (рис. 3, 4, 5). Знайдено великий ланцетоподібний наконечник стріли або дротика з втулкою для державка (рис. 3, 3), овальну дужку залізної пряжки (рис. 3, 6) і великий (довжиною 33 см) серп характерної конструкції (рис. 3, 1). Його ру-

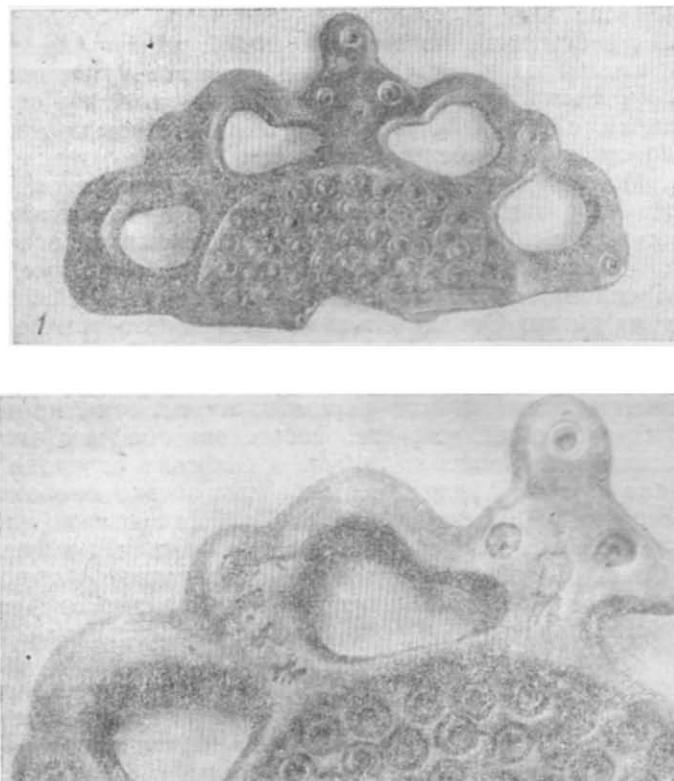

Рис. 4. Бронзова фібула з написом:
1 — загальний вигляд уламка фібули; 2 — деталь фібули з написом.

ків'я має незімкнуту втулку і отвір для закріplення дерев'яної ручки. В середній вигнутій частині серпа наявні насічки, а в прямій передній — гладке лезо. За своюю загальною конфігурацією і за оформленням ріжучої частини це знаряддя є проміжним між серпом і косою-горбушою. Форма леза і незімкнута втулка з «крилами» наближають його до одного типу серпів Чаплинського городища зарубинецької культури, але відрізняються від нього відсутністю гака⁴.

Особливий інтерес становить уламок бронзової фібули (рис. 3, 9; 4, 1, 2), яка належить до пальчастих зооморфних фібул. Вона прикрашена чотирма пташиними голівками і якоюсь антропоморфною чи зооморфною фігуркою у центрі. Щиток оздоблений циркульним орнаментом. Подібні фібули відомі серед знахідок на Пастирському городищі Дніпровського Правобережжя, у Балаклії Черкаської обл., в

³ Мезенцева Г. Г. Новые данные об изготовлении древнерусских жерновов.— СА, 1963, № 4, с. 224—227.

⁴ Третьяков П. Н. Чаплинское городище.— Памятники зарубинецкой культуры.— МИА, 1959, № 70, с. 141, рис. 13, 8.

с. Смородино Курської обл., в похованні № 87 могильника Суук-Су та в інших місцях⁵. Датуються вони VI—VII ст.

У даному випадку найважливіше те, що на трьох центральних променях фібули після її виготовлення було викарбовано напис, який зроблено, очевидно, її власником. Для нанесення літер використано якийсь гострий інструмент типу невеликого зубильця. Напис досить чіткий на другій зліва пташиній голівці (рис. 4), гірше він простежується в середній частині фібули і ледь помітний на правій голівці. Мабуть, власник фібули нерідко начищав її до полиску, внаслідок чого частина напису згладилася, а та, де літери були вибиті глибше, збереглася краще.

У зв'язку з цим вивчення напису ускладнюється, але ми вважаємо необхідним вже зараз відзначити деякі моменти. Якщо врахувати, що в нормальніх умовах фібула розміщувалася на одягу спрямованими донизу променями щітка з пташиними голівками, то краще збережена частина напису при нанесенні літер зліва направо являє собою його закінчення. Можливо, на кожному промені вміщено окреме слово.

За своїми обрисами наявні знаки (рис. 4) дуже нагадують літери грецького алфавіту або якогось іншого, створеного на основі грецької писемності. Чотири літери, зафіксовані на одному промені фібули, схожі на «іпсильон», «псі», «каппу» і «мі» в формах, характерних для лапідарних пам'яток. Однак більш-менш впевнено можна ототожнювати лише першу й останню літери, а також, мабуть, й другу. Що ж до третьої, то правий її бік був вибитий неглибоко і зараз малопомітний. Отже, можливі й інші варіанти, але всі вони, на нашу думку, не утворюють якогось певного грецького слова або його частини. Тому слід припустити, що напис на фібулі з Більська передано грецькими літерами, але мовою іншою, імовірно, слов'янською, враховуючи характер поселення. В усякому разі, ця унікальна знахідка викликає великий інтерес, бо досі на ранньосередньовічних поселеннях цього типу, які О. В. Сухобоков розглядає як дороменські протосіверські пам'ятки, взагалі жодних написів не траплялось. Слід сподіватись, що епіграфісти звернуть увагу на неї з метою дальнього спеціального вивчення.

Відзначимо, що сліди ранньослов'янського поселення VI—VII ст. на території правого берега Ворскли, в околицях Більська, не поодинокі й пов'язуються з пізнішими поселеннями на правому березі ріки. Так, у північно-східній частині Великого Більського укріплення, поруч з Куземинським укріплінням (приблизно за 100 м від останнього), на високому мисі розташоване городище Замок, що належить до роменської культури VIII—X ст. На околиці трапляються і давньоруські матеріали X—XIII ст. Можна назвати й більш раннє поселення черняхівської культури в південно-західній частині Великого Більського укріплення біля ставу. Таким чином, протягом тривалого періоду життя на цій території, очевидно, не припинялось і певні традиції зберігались.

Б. А. ШРАМКО

Раннесредневековое поселение в Бельске

Резюме

В 1978 г. на Бельском городище скіфської епохи в раскопе № 28 был обнаружен участок с остатками небольшого раннесредневекового поселения VI—VII вв. Среди строительных остатков имеются две полуzemлянки и хозяйственная яма. Найдена раннесредневековая керамика славянского типа, обломки жернова, железный наконечник стрелы, серп, ножи, пряслица и другие вещи. Особенно интересна находка бронзовой

⁵ Рыбаков Б. А. Древние Русы.— СА, 1953, № 17, с. 57—60.

пальчатой фибулы, на которой уже после ее изготовления была выбита надпись. Буквы греческого алфавита использованы здесь для записи слов не на греческом, а на каком-то ином, возможно, славянском языке.

А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ

Нові дослідження давньоруського поселення в Дніпровському Надпоріжжі

Давньоруські пам'ятки в Надпоріжжі почали досліджуватись в 1927 р. Дніпробудівською експедицією, організованою у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу¹. В наступний час кілька пам'яток давньоруського часу було відкрито далі на північ. У 1932—1945 рр. А. Добропольський на Ігренському півострові (останній зараз входить у межі м. Дніпропетровська) виявив залишки давньоруського часу у вигляді господарських ям та поодиноких знахідок речей. Деякі ями було досліджено². Під час робіт Степової неолітичної експедиції під керівництвом Д. Я. Телегіна в 1974—1976 рр. у цьому місці розкопано давньоруське житло, два поховання, а також знайдено у культурному шарі значну кількість давньоруських матеріалів. 1978 р. тут працював загін експедиції «Славутич-2», який розкопав п'ять жител, господарську яму і два поховання. Загалом на цей час розкрито близько 540 м² площин поселення і досліджено шість жител, господарську яму, а також чотири поховання.

Поселення розташоване на лівому березі Дніпра, в місці впадіння у нього р. Самара. У давнину тут був великий острів, а в наш час він являє собою півострів, вкритий піщаними дюнами.

Культурний шар простежується на відстані 500—600 м. ширина поселення зараз становить 40—50 м. Значна його частина зруйнована водами Дніпра. Якогось певного порядку в розміщенні жител не зафіковано, хоч можна в певній мірі виділити окремі групи, розташування яких, мабуть, залежало від рельєфу місцевості.

Житло № 1 мало майже квадратну форму і розмір 3,8 × 3,6 × 3,7 × 3,5 м. Долівка залягала на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Стінами житло було орієнтоване по лінії південний захід — північний схід (рис. 1, 1). По кутах у ньому виявлено 4 стовпові ями глибиною 0,15—0,3 м від рівня підлоги і діаметром 0,25—0,4 м. Глинобитна піч, що стояла в західному кутку, була споружена на останці розміром 1,4 × 1,6 м, висота від рівня долівки 0,5 м. Від печі зберігся черінь, округлий в плані, розміром 1,2 × 1 м, а також залишки склепіння висотою до 0,15 м і такої ж товщини. Поряд розташувалась передпічна яма (0,9 × 0,6 × 0,4 м). У заповненні житла знайдено значну кількість фрагментів кераміки, уламків скляних браслетів, виробів з металу, залізні шлаки, багато грудок печини, білої глини, кісток тварин і риб, а також риб'ячої луски. У верхніх шарах заповнення виявлено мармурову оброблену плиту і уламки цегли.

Житло № 2 розкопано за 56 м на південь від попереднього. Воно майже квадратної форми, розмір 3,2 × 3 × 2,8 × 3 м. Долівка заглиблена на 2,7 м від сучасної поверхні. Будівля була орієнтована стінами по сторонах світу з незначним відхиленням (рис. 1, 2). У кутках житла наявні стовпові ями глибиною 0,18—0,4 м, діаметром 0,2—0,3 м.

¹ Добропольський А. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану року 1927.— Збірник Дніпропетровського краївого історико-археологічного музею, т. I. Дніпропетровськ, 1929, с. 63.

² Добропольський А. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпоріжжі.— АР УРСР, 1949, т. 1, с. 91—92.

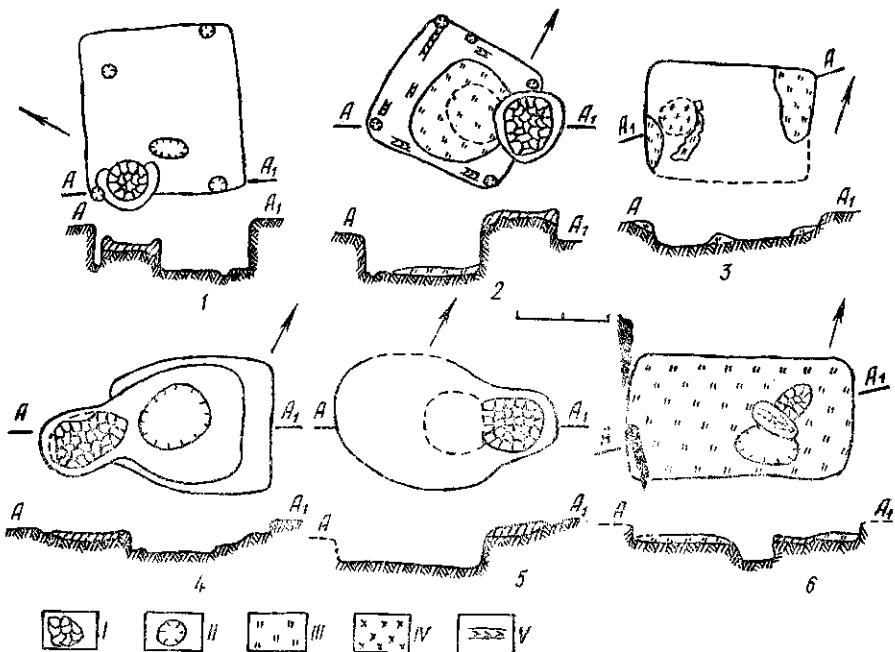

Рис. 1. Плані та профіль жителей:

1 — житло № 1; 2 — житло № 2; 3 — житло № 3; 4 — житло № 4; 5 — житло № 5; 6 — житло № 6. I — черінь; II — яма; III — глина; IV — вуглиники; V — дерево.

Вздовж усіх стін вдалось простежити залишки дерев'яних конструкцій у вигляді частково обпалених дощок. Уздовж північної стіни, звернутої до річки, за 0,5 м від кутового стовпа зафіксовано невиразну ямку від стовпа глибиною до 0,1 м, діаметром 0,25 м. Можливо, тут був вхід до житла.

У східній стіні, близче до північно-східного кута, виявлено залишки глинобитної печі, черінь якої, розміром $1,3 \times 1,2$ м, був на 1,2 м вище долівки. Таку висоту можна пояснити лише наявністю двох різночасних жителів, причому долівка пізнішого з них вища, ніж попереднього. Під черенем простежено культурний шар, тотожний заповненню житла. Це могло статися лише у випадку, коли піч була споруджена не на материковому останці, а на якісь дерев'яній основі. Склепіння печі повністю зруйноване, в конструкцію її входило також каміння (кілька гранітних уламків із слідами дії вогню знайдені на рівні печі). Піч кілька разів ремонтувалась, черінь підмазувався не менш як тричі. Долівка житла в центрі зберегла сліди підмазування жовтою глиною товщиною від 2,5 до 8 см.

Найбільша кількість знахідок містилась у заповненні житла. Це уламки посудин, зокрема невеликої мисочки біконічної форми, кераміка з поливою, уламки скляного посуду і браслетів, вироби з металу, уламки жорен, кістки тварин і риб, у тому числі кістки і ріг із слідами обробки, кілька фрагментів залізного шлаку, печина, вуглиники.

Житло № 3, розташоване на південний захід від невеликої западини, яка перерізає поселення, мало прямокутну форму і було орієнтоване за сторонами світу з незначним відхиленням. Північно-західний кут його зруйнований рікою. Розмір житла становив $3,8 \times 2,3$ м, глибина від рівня сучасної поверхні 1,7 м (рис. 1, 3). Біля східної і західної стінок простежено завали білуватої глини, можливо, від стін будівлі. Ямок від стовпів не виявлено. Близче до північно-східного кута була вогнищева яма діаметром 1 м, глибиною до 0,2 м. Подекуди вона оточена глиняним валиком висотою 0,15 м, а в одному місці

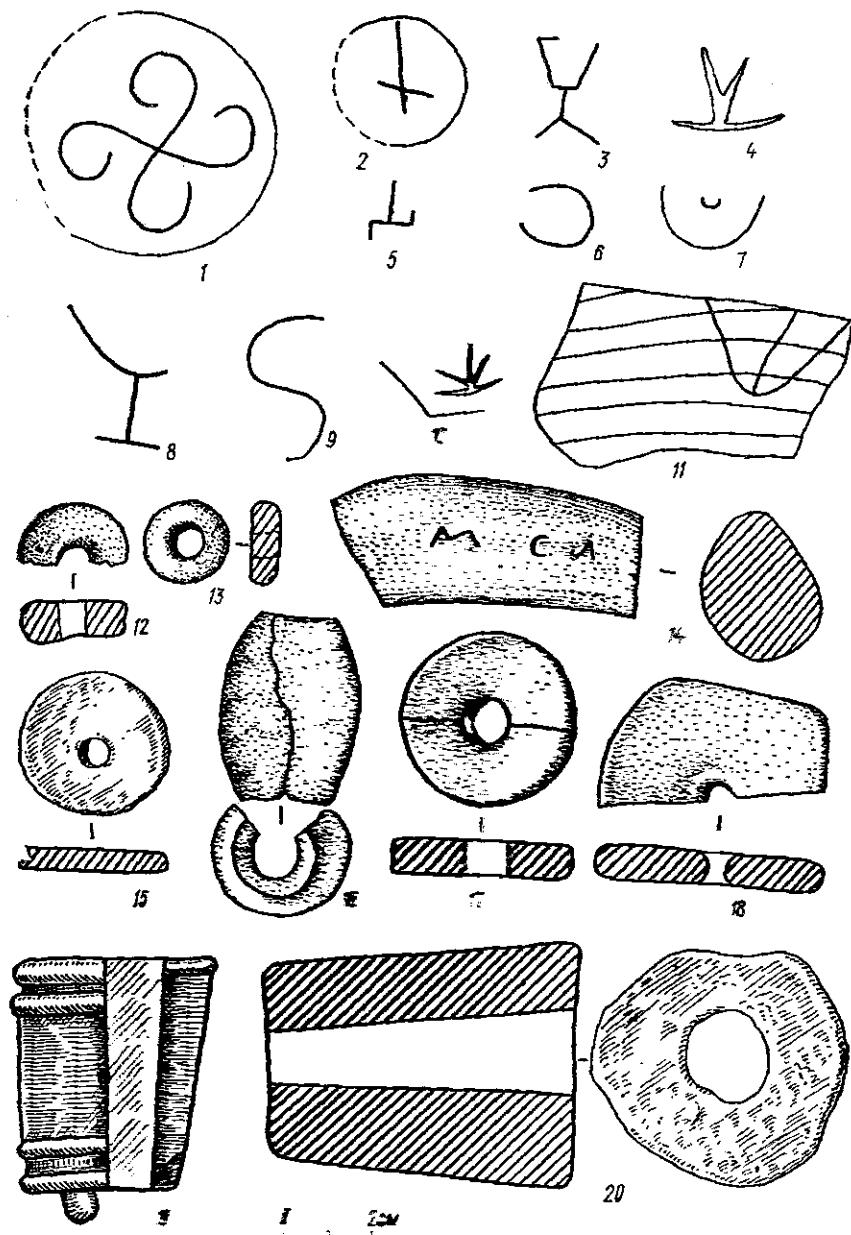

Рис. 2. Кераміка та металеві вироби з поселення:

1—10 — клаєми з листів керамічного посуду; 12, 13 — шиферні прясла; 11, 14 — фрагменти амфор з підфарб.; 15 — керамічне прясло; 16 — керамічне грузило; 17 — керамічне прясло; 18 — металевий ланцюжок; 19 — трубчастий замок; 20 — виріб із свинцю.

обмежувалась обпаленим камінням. Яма заповнена вуглинками і шматками печиня. Заповнення житла насичене фрагментами кераміки, глиняними виробами, уламками скляних браслетів і скляного посуду, предметами з металу, кістки. Знайдені також уламки кам'яних жорен і точильних каменів. Особливу увагу привертає значна кількість рибальського зброяддя: гачок, глиняні та свинцеві грузила, а також багато риб'ячих кісток і луски (рис. 2, 16).

Житло № 4 відкрито за 13 м на південь від попереднього. Воно підпрямокутної форми, з дуже заокругленими кутами, орієнто-

ване по лінії північний схід — південний захід. Розмір його $3,5 \times 3$ м, глибина від сучасної поверхні $1,6—1,7$ м (рис. 1, 4). Вздовж північно-східної стіни збереглось підвищення, яке мало ширину до $0,7$ м і висоту від долівки близько $0,3$ м. Можливо, це залишки лавки. Піч, розміщена біля північно-західної стіни, була винесена за межу житла. Від неї зберігся черінь розміром $1,45 \times 1,1$ м, висотою від рівня долівки $0,5$ м. Піч споруджена на дерев'яній основі, як і в житлі № 2. В конструкцію її також входили камені. Перед нею виявлено передпічна яма ($1,6 \times 1,5 \times 0,2$ м), де було кілька обпалених каменів.

У заповненні житла знайдено численні фрагменти кераміки, виробів з кістки, каменю, уламки скляних браслетів і скляних посудин, а також кістки тварин та риб.

Житло № 5 розташоване поруч з описаним вище, на південний схід від нього. В плані воно мало неправильну ovalну форму, розмір $4,7 \times 2,9$ м, долівка залягала на глибині $1,5—1,65$ м від рівня сучасної поверхні. Житло було орієнтоване по лінії північний схід — південний захід (рис. 1, 5). Піч стояла біля північно-східної стінки і теж була винесена за межу житла. Від неї залишився черінь розміром $1,2 \times 1,3$ м, висотою від долівки $0,6—0,7$ м. Оскільки культурний шар під черенем тотожний заповненню житла, то піч, імовірно, була споруджена на якійсь дерев'яній конструкції. Біля печі простежено залишки передпічної ями розміром $1,4 \times 1,5 \times 0,15$ м. Житло № 4 збудовано пізніше житла № 5 і частково прорізalo його з північно-західного боку.

У заповненні містилась значна кількість кераміки, виробів з металу, кістки, каменю, скла. Значний інтерес становлять уламок ручки амфори з врізаними літерами, фрагмент ручки з насічками, а також уламок крученого з бронзового дроту гривні. У цьому житлі було порівняно багато речей з бронзи.

Житло № 6 розміщене на 1 м на схід від житла № 3. Воно прямокутної форми, довгою віссю орієнтоване по лінії схід — захід. Розміри його $5 \times 2,8$ м, глибина долівки від сучасного рівня $1,1$ м (рис. 1, 6). Майже в центрі житла за $1,2$ м від західної стінки була розташована піч, від склепіння якої залишився завал обпаленої глини. Значна частина череня зруйнована пізнішим похованням № 4. Черінь лише трохи підвищувався над рівнем долівки. Біля печі знайдено передпічну яму розміром $1,5 \times 0,9 \times 0,75$ м. Центральна частина житла разом з піччю та ямою була перекрита шаром жовтої глини та завалом цегли. Розміри цегли $22 \times 22 \times 5$ см. На долівці і в заповненні житла виявлено невелику кількість кераміки, уламків скляних браслетів, виробів з каменю, кістки.

Всі розглянуті вище житла мають багато аналогій як у Надпоріжжі, так і в Середньому Подніпров'ї³.

Значну кількість знахідок дала господарська яма № 1, а також культурний шар, який мав потужність $0,4—0,7$ м. Згадана яма грушовидної в плані форми, її глибина $2,5$ м від сучасної поверхні, довжина $2,8$ м, ширина 1 та $1,7$ м. У перерізі вона мала напівовальну форму.

Знайдені на поселенні знаряддя праці, різноманітні вироби та побутові речі дають певне уявлення про господарство та заняття його мешканців. Майже у кожному житлі траплялись уламки жорен, виготовлених як з місцевого сірого граніту, так і з привізного — залізорудного та з вапняку. Крім жорен знайдено кілька розтиральників, а також гранітний товкач. Про наявність землеробства свідчать й відбитки соломи і зерен на печині. Знарядь для обробітку землі й збирання врожаю не виявлено. Але вони досить широко представлені

³ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (Х—XIII ст.). К., 1975, '83; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.—САИ, 1976, вып. ЕI-32, с. 90—92, 126

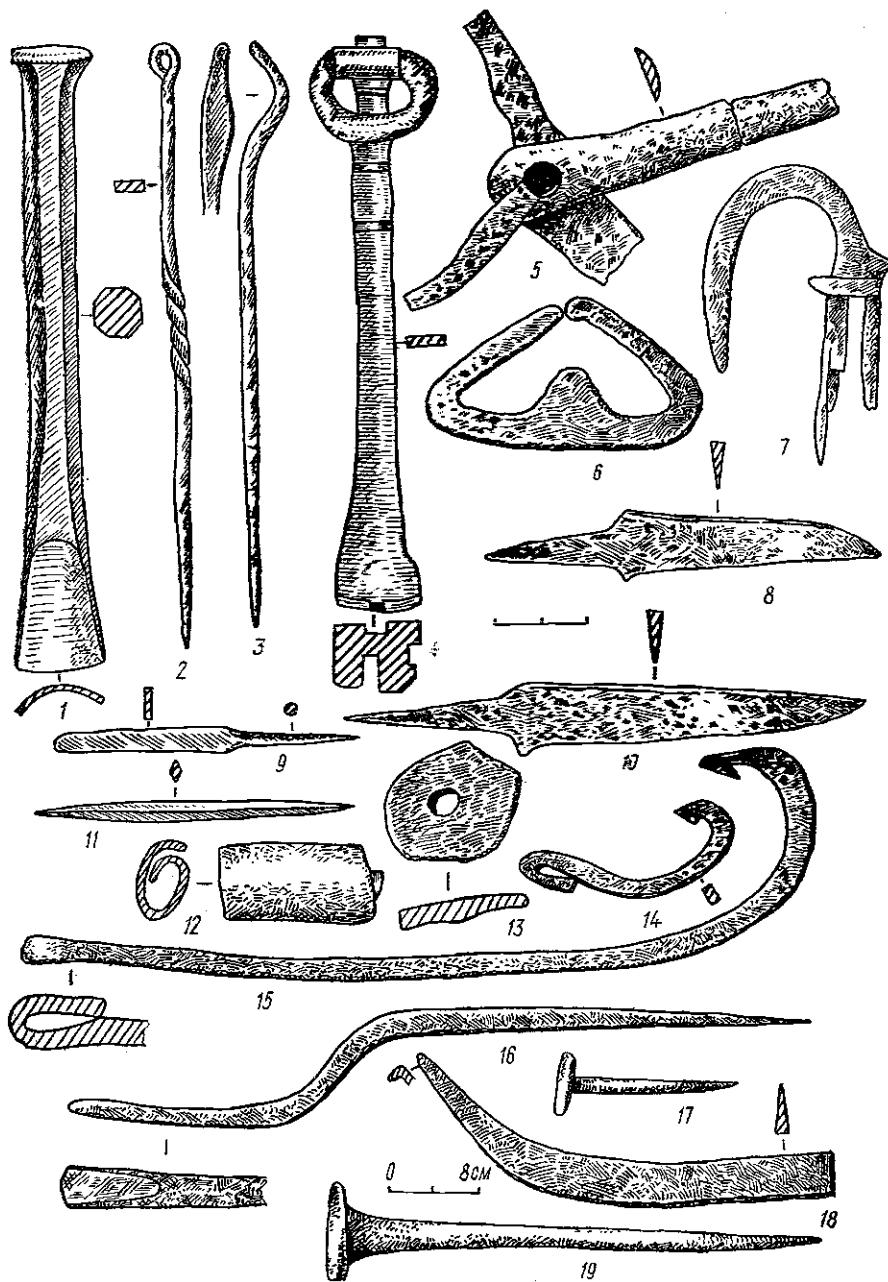

Рис. 3. Металеві вироби з поселення:

1 — золоте лист; 2 — буравчик; 3 — різець-ложкар; 4 — ключ від трубчастого замка; 5 — ножні; 6 — кресало; 7 — дужка від трубчастого замка; 8, 10 — ножі; 9, 11 — щитки; 12, 13 — свинцеві грузила; 14, 15 — рибальські гачки; 16 — фігурний різець; 17, 19 — цвяхи; 18 — коса.

на сусідніх поселеннях цього ж часу. Значне місце в господарстві належало скотарству. На поселенні знайдено близько 3000 кісток свійських тварин. На першому місці за кількістю були кістки великої рогатої худоби, далі — вівці-кози, свині й коня. Такий склад стада досить характерний для давньоруських поселень Надпіріжжя⁴. Слід

⁴ Сміленко А. Т. Екз. праця, с. 197, дод. 5.

відзначити, що природні умови, наявність пасовиськ сприяли розвитку скотарства.

На поселенні знайдено також майже цілу косу. Належить вона до звичайного типу давньоруських кіс-горбуш. Довжина її 38 см, ширина 4,3 см, товщина 0,5 см (рис. 3, 18). Такі коси широко відомі на південних давньоруських пам'ятках⁵. Ця знахідка є свідченням того, що тут існувало стійлове утримання худоби.

Велике значення у господарстві мешканців поселення мало рибальство. Кістки та луска риб знайдені майже в кожному житлі, особливо в будівлях № 3 та 6. Судячи з хрящів, риба була досить значних розмірів. Серед рибальських знарядь є залізні гачки, розраховані на промисловий лов великої риби. Довжина гачків до 17 см. На кінці витягнутого вістря вони завжди мали так звану борідку, а на другому кінці — петлю для прив'язування (рис. 3, 15). Крім того, використовувались і значно менші гачки довжиною 4—5 см. Такий гачок, зроблений з бронзи, знайдено у заповненні житла № 4. На ньому добре простежуються сліди проковування (рис. 3, 14). Значну кількість риби ловили сітями, від яких залишилось кілька грузил. Частина їх була виготовлена з глини, здебільшого вони мали витягнуту бочкоподібну форму і висоту до 4—5 см (рис. 2, 16). Застосовувались також свинцеві грузила різноманітної форми: відліті у вигляді плоских кружалець з отвором (рис. 3, 13), товстих пластин з віймками для прив'язування, свинцевих трубочок, згорнутих з тонких пластинок (рис. 3, 12). Були знайдені й заготовки для таких грузил.

Крім рибальства мешканці поселення займалися мисливством, на що вказують знахідки рогів благородного оленя, кісток диких тварин, заготовка для вабика з кістки великого птаха (рис. 4, 1), а також ікла дикого кабана. Але, як можна судити з кількості цих знахідок, мисливство відігравало другорядну роль у господарстві⁶.

На поселенні виявлено значну кількість деревообробних знарядь. Звичайно, найбільш поширеними серед них у Давній Русі були сокири і ножі. Сокир на поселенні не трапилося, а ножів знайдено близько 20. Є і спеціальні деревообробні знаряддя. В іх числі — залізне жолобчасте долото, восьмигранне в перерізі, розміром 14 × 1 × 1 см, з лезом у вигляді півкола шириною 2 і довжиною 3 см (рис. 3, 1); фігурний ручний різець для різьблення по дереву, який являє собою металевий стержень з коліноподібним згином. На одному кінці він має лезо у вигляді півкола, а на другому — держак для дерев'яної ручки шириною 1 см і довжиною 2 см. Довжина стержня з лезом 5,5 см, повна довжина знаряддя 17 см (рис. 3, 16). Такий інструмент використовувався для тонкого фігурного різьблення по дереву⁷. Фігурний різець-ложкар застосовувався для вирізування і вискоблювання середини дерев'яних виробів (найчастіше мисок та ложок). Це невеликий стержень, який з одного кінця має трохи розширене і зігнуте дугою лезо, а другий загострений кінець насаджувався на дерев'яну ручку. Довжина ложкаря 13 см (рис. 3, 3).

Для свердління невеликих отворів застосовувався буравчик, що являє собою прямокутний у перерізі стержень. Один кінець загострений і зігнутий у спіраль, другий має отвір, в який вставлялась невелика ручка. Довжина стержня 13,5 см (рис. 3, 2).

Про значне застосування дерева у господарстві свідчить і значна кількість цвяхів із слідами деревини, а також різноманітних скоб.

⁵ Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїнь. К., 1966, с. 70; Юра Р. О. Древний Колодяжин.—АП УРСР, 1962, т. 12, с. 95.

⁶ Третьяков П. Н. Сельское хозяйство и промыслы. История культуры Древней Руси. М., 1948, с. 72.

⁷ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого.—МИА, 1959, № 65, т. 2, с. 45—46.

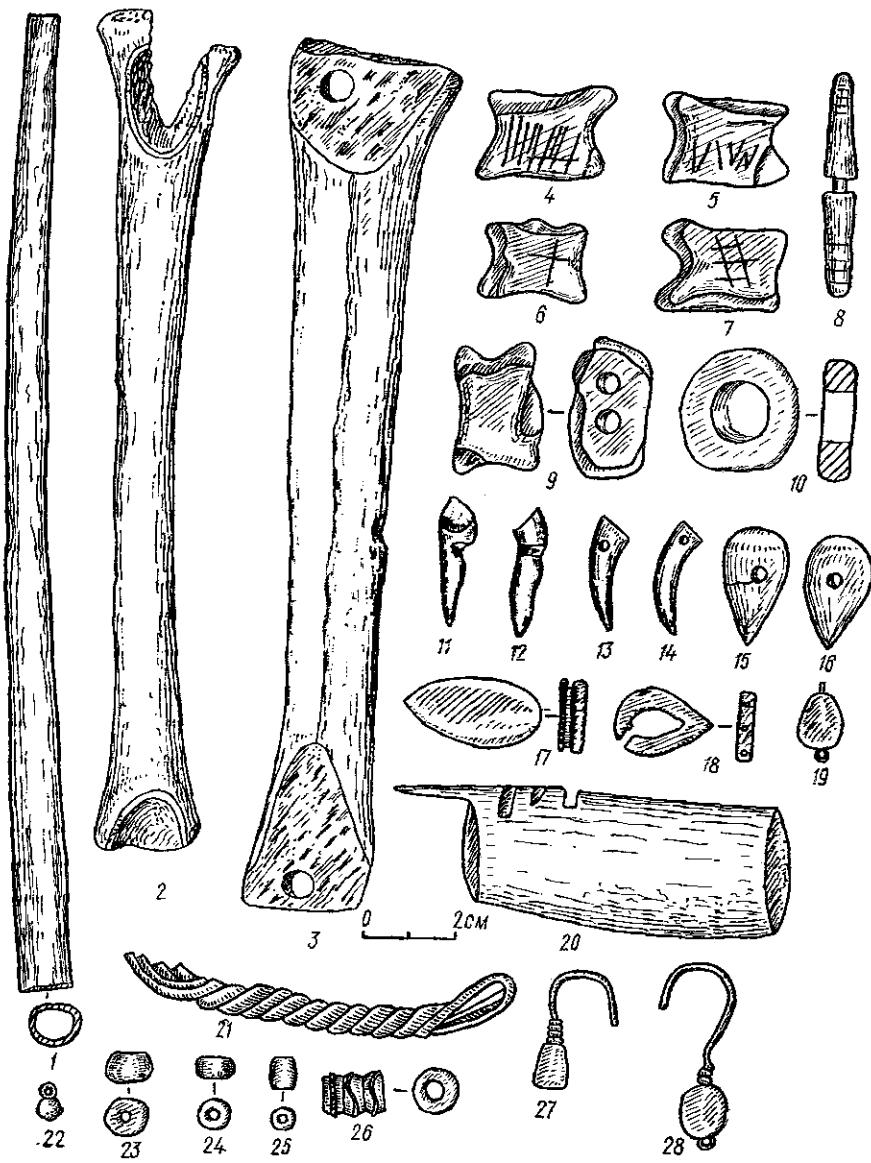

Рис. 4. Кістяні вироби та прикраси:

1 — заготовка для вабика; 2 — кістяний виріб; 3 — «сковзан»; 4—7, 9 — астрагали для гри; 8 — гудзик-застібка; 10—18 — кістяні підвіски; 19 — фрагмент сережки; 20 — ріг із слідами обробки; 21 — фрагмент бронзової гриви; 22 — гудзик; 23—26 — намистини; 27, 28 — сережки.

Займались на поселенні й косторізною справою. У житлах та в культурному шарі знайдено численні вироби з кістки та заготовки для них у вигляді напівоброблених рогів оленя, великої рогатої худоби, кіз, овець, трубчастих кісток із слідами обтісування, обплюювання, свердління. Для обробки кісток використовувались ножі, різці, свердла, терпуг і пилка, від якої залишились запили шириною 0,2 см (рис. 4, 20). З рогу і кістки виготовлялись різноманітні речі: гудзики, прикраси, підвіски, амулети, ручки для ножів, іграшки та ін. (рис. 4, 1—19, 27, 28).

Про наявність прядіння свідчать знахідки різноманітних пряслиць і заготовок для них (рис. 2, 12, 13, 15, 17, 18).

На поселенні було виявлено також значну кількість залізних та бронзових шлаків, обрізки штабок бронзи, краплини бронзового літва.

Це може вказувати на існування ковальського та мідноливарного виробництва. На користь такого припущення свідчить і шматок круглого в плані залізного шлаку діаметром 0,5 м, знайдений в центрі сажистої плями діаметром 0,7—0,8 м, товщиною 0,3 м. Круг складався з шлаку, який містив залишки заліза в центрі, нижче була сильно ошлакована глина. Можливо, це частина ковальського горна.

З металевих речей побутового призначення є три фрагменти від трубчастих замків і один ключ. Всі замки було знайдено в заповненні житла № 1. Від одного збереглась дужка з залишками пружин (рис. 3, 7), від другого — кришка великого циліндра з уламком пружини. Найкраще зберігся третій замок, від якого залишилися обидва цилінди, з'єднані між собою пластиною. На поверхні простежуються сліди міді. Імовірно, замок, було покрито міддю. Щілина для ключа розташована на денці (рис. 2, 19). За класифікацією Б. А. Колчина, це замок типу «В», який ввійшов в обіг з початку XIII ст.⁸ У районі житла № 2 трапився ключ від подібного замка. Він має кільце для підвішування, а також прикрашався поясками, посередині його був розріз, а на кінці борідка (рис. 3, 4). Б. А. Колчин відносить ключі цього типу до XII—XIII ст.⁹

Серед інших металевих предметів налічується 19 екз. цілих та фрагментованих ножів. Вони були найбільш універсальним знаряддям праці і використовувались, зокрема, в косторізі та деревообробній справі¹⁰. Ножі виготовлялись з тонких, вузьких залізних пластин і складались з клинка й загостреного на кінці держака. Всі екземпляри в перерізі мають клиноподібну форму, ширина їх залежить від спрощованості. Ножі бувають як з прямою спинкою (рис. 3, 10), так і з дугастою (рис. 3, 8). Довжина клинків від 5 до 9 см, довжина держаків 3—5 см, зрідка між держаком і лезом простежувався виступ. Було також знайдено фрагмент шарнірних ножиць, які мали сегментоподібні в перерізі леза, ручка з'єднувалась з ними за допомогою зварювання (рис. 3, 5).

Залізні шильця представлені двома цілими екземплярами і п'ятьма уламками. Уламки в перерізі круглі, можливо, деякі з них належали не шильцям, а голкам. Один з цілих екземплярів мав плоский держак довжиною 4 см і круглу в перерізі робочу частину, довжина якої 2,7 см (рис. 3, 9); друге кільце в перерізі ромбоподібної форми, довжиною 7 см (рис. 3, 11). Шильця, як і ножі, мали досить широке застосування.

До побутових речей належить кресало калачикоподібної форми, знайдене біля житла № 2 (рис. 3, 6).

Численну групу знахідок становлять залізні ковані цвяхи (блізько 100 цілих та фрагментованих екземплярів). Всі вони в перерізі квадратні, іноді прямокутні. Довжина їх дуже різноманітна: від 3 до 11—12 см (рис. 3, 17, 19). Головки більшості з них круглі або овальні, зрідка квадратні. У кількох прямокутних у перерізі цвяхів довжиною 3—4 см головка була вертикальна, вони подібні до сучасних вухналів. Аналогічні цвяхи знайдені на Пліснеському городищі¹¹.

Для скріплення дерев'яних конструкцій призначалися і скоби (6 цілих і фрагментованих екземплярів), знайдені головним чином в житлах. Скоби різноманітних розмірів, прямокутні в перерізі, кінці загострені.

Важко з'ясувати призначення залізних загострених стержнів, один з яких мав на кінці петлю. Можливо, це уламки від скоб. Біля житла № 2 знайдено також тонку залізну пластину, зігнуту під прямим кутом,

⁸ Колчин Б. А. Указ. соч., с. 82.

⁹ Колчин Б. А. Указ. соч., с. 82, рис. 67.

¹⁰ Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 344.

¹¹ Кучера М. П. Древній Пліснеськ.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 39.

з отворами для маленьких цвяшків, яка, певно, призначалась для обшивки якоїсь дерев'яної скрині. Нез'ясоване застосування і двох залізних кілець, виявлених у районі житла № 2. Одне з них діаметром 1,1 см, друге — 3,5 см. На більшому кільці з одного боку сліди спрацивованості, можливо, це частина збрюї.

На поселенні була значна кількість виробів з кольорових металів. З свинцю виготовлено багато грузил різноманітних форм та кілька пластинчастих заготовок для них. Є також плоске свинцеве пряслице розміром $3,2 \times 0,4 \times 0,8$ см (рис. 2, 15). Дуже цікавий виріб із свинця у формі зрізаного конуса з отвором; висота його 6,7 см, діаметр 5,5 та 4,5 см (рис. 2, 20). Функцію цієї речі важко визначити. Можливо, вона була ваговою гирею. Найближча аналогія походить з Воянії¹².

Наявність великої кількості свинцевих виробів, а також заготовок для них (нарізані пластиинки, залишки літва) вказує на можливість виготовлення їх на місці.

Серед виробів з бронзи слід насамперед виділити залишки великої посудини з листової бронзи або міді товщиною до 0,15 см. Від неї походять 7 фрагментів вінець, які утворюються загином краю посудини. Ширина їх до 0,8 см. До цієї ж посудини належить, мабуть, і зроблене з мідної пластиини вушко з отвором для з'єднання. Можливо, це залишки від клепаного казана. Знайдено також до 30 фрагментів бронзових пластиин, але всі вони дуже невиразні. Частина їх використовувалась як обшивка, на що вказують невеликі дірочки. На одному фрагменті простежено слабкі сліди орнаменту у вигляді прямих та косих ліній. Виявлено також круглу бронзову бляху діаметром 5 см, яка мала заклепку, фрагмент від тонкої сферичної бляхи, дві підпрямокутні з отворами і залишками мідних заклепок. Крім того, знайдено чотири мідних заклепки: три циліндричні і одна конічна. Можливо, ці бляхи кріпились на шкіряну основу і належали до прикрас. Серед виробів з бронзи є невеликий гудзик у вигляді кульки з петелькою, діаметр гудзика 0,5 см (рис. 4, 22). Інша прикраса — невеликий бронзовий браслет, виготовлений з тонкої стрічки, кінці його зварені, на поверхні добре простежуються сліди проковки. Діаметр браслета 3,3 см, ширина 0,5 см, товщина 0,1 см. Судячи з розмірів, він належав дитині.

З тонкого бронзового дроту виконано плетений браслет, фрагмент від якого знайдено в житлі № 4. В перерізі він квадратний ($0,7 \times 0,7$ см), кінець петельчастий, довжина фрагмента 3,2 см.

У житлі № 5 трапився фрагмент гравіні з петельчастим кінцем, скручененої з чотирьох бронзових дротин; довжина фрагмента 9 см, діаметр дроту 0,3 см. (рис. 4, 21). Гравіні була і жіночою прикрасою, і почеюю відзнакою для чоловіків¹³. Знайдено також два бронзові бубонці, на одному з яких є залишки петельки для підвішування. Бубонці зроблені з дуже тонкої бронзи. Діаметр їх до 2,5—3 см.

Сережки представлені трьома екземплярами (два цілих і один фрагмент). Всі вони зроблені з тонкого бронзового дроту, а на кінці мають напускну намистину, виточену з кістки. Одна з уцілілих сережок висотою близько 2,7 см була вигнута у формі знака питання, стержень, вище кістяної підвіски, прикрашено ажурним плетивом (рис. 4, 27). Друга сережка висотою близько 4,2 см над кістяною підвіскою мала ажурне плетиво, а вище стержень обмотаний тонким дротом (рис. 4, 28), від третьої збереглася тільки підвіска з залишками бронзового дроту (рис. 4, 19). Сережки такого типу з'явились на початку XIII ст. і були характерні для кочівників, особливо половців¹⁴.

¹² Довженок В. Я., Гончаров В. К., Юра Р. О. Вказ. праця, с. 95.

¹³ Арциховський А. В. Одежда.— История культуры Древней Руси. М., 1948, с. 258.

¹⁴ Плетнєва С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.— МИА, 1958, № 62, т. 1, с. 176.

Вже згадувалось про наявність на поселенні залишків косторізного промислу. Серед кістяних виробів перше місце займають різноманітні підвіски. Це і зуби тварин, проточені у верхній частині для прив'язування (рис. 4, 11, 12), і вирізані у вигляді кігтя підвіски з просвердленим отвором (рис. 4, 13, 14). Чотири екземпляри підвісок мали форму плоского овалу. У трьох з них є отвір у центрі (рис. 4, 15, 16, 18), причому одна по торцевій частині була прикрашена циркульним орнаментом. В однієї немає отвору, але по торцю йшов проріз, завдяки якому підвіску можна було прив'язувати (рис. 4, 17). Всі вони зроблені з рогів тварин, було знайдено кілька заготовок для них. Як підвіски використовувались, можливо, просвердлені і трохи обточені хребці великих риб (рис. 4, 10). Трапились два просвердлені і один оброблений терпугом.

У заповненні жител виявлено також астрагали для гри, на яких є позначки у вигляді хреста, врізаних ліній, а один має два просвердлені отвори (рис. 4, 4—7, 9). Такі астрагали — досить часті знахідки на давньоруських пам'ятках. Вони використовувались для гри в «бабки»¹⁵. Добре зберігся гудзик-застібка, зроблений на токарному верстаті, з проточкою в центрі. Кінці його прикрашені концентричними колами (рис. 4, 8). Значний інтерес становлять так звані ковзани, виявлені у заповненні передпічної ями житла № 6. Виготовлені вони з кісток ніг коня. Два «ковзани» парні, довжиною по 25 см, кінці їх оброблені і мають отвори для підв'язування (на стінках отворів збереглись сліди від мотузки). Третій «ковзан» такої ж конструкції, тільки трохи менший, його довжина 20 см, крім того, він має по центру зарубку (рис. 4, 3). Функціональне призначення їх ще достатньо не з'ясоване¹⁶. Можливо, це лошила для обробки шкіри.

Невідоме призначення і кістяних знарядь з трубчастих кісток, що мали отвори з одного боку і сліди залощеності та спрацьованості з протилежного (рис. 4, 2). Кістяна заполірована трубочка з рівними краями (рис. 4, 1) являє собою, імовірно, заготовку для вабика.

Скляні вироби характеризуються в основному уламками браслетів, фрагментами посуду і двома намистинами.

Загалом на поселенні виявлено 279 уламків браслетів, з них 160 крученіх, 113 гладких і 6 уламків квадратних у перерізі з поздовжніми жолобками. Більшість з них покрита густою патиною, що заважає визначити їх колір. Решту становлять різникользорові: зелені, жовті, сині, блакитні та фіолетові (можливо, чорні). Кручені і гладкі браслети в перерізі круглі, кінці плоскі. Діаметри джгутів дуже різноманітні, у середньому 5—6 мм, але бувають і тонкі (до 3,3 мм) та товсті (до 8—9 мм). Більшість дослідників вважає браслети прикрасами городяночок¹⁷. Наші знахідки дещо уточнюють цей погляд. Намисто представлене двома екземплярами. Одна з намистин трискладова, зроблена з чорного непрозорого скла і обвита жовтою рельєфною смужкою, довжина її 1,4 см, діаметр 0,9 см (рис. 4, 26). Ю. Л. Щапова відносить зразки цього типу до XII—XIII ст.¹⁸ Друга намистина з блакитного скла, бочкоподібної форми, висотою 0,7 см, діаметром 0,5 см (рис. 4, 25). Ще дві були виготовлені з глини і покриті зеленою поливою (рис. 4, 23, 24).

Фрагменти скляніх посудин (27 екз.) дуже різні за якістю. Знайдено вісім уламків денеца: фрагмент денеца діаметром 5 см зі стінкою має закраїну, стінка прикрашена шишечками, скло прозоре; частина

¹⁵ Каргер М. К. Древний Киев. М.—Л., 1958, с. 204; Довженок В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Вказ. циця, с. 97, табл. XXVI.

¹⁶ Левашова В. П. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.— Труды ГИМ, 1959, вып. 33, с. 58—59.

¹⁷ Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. М., 1972, с. 104.

¹⁸ Там же, с. 91.

увігнутого до середини денця з жовтуватого скла, діаметр 4 см, товщина скла 0,3 см; фрагмент денця діаметром 4 см, з трохи жовтуватого якісного скла; загострене донизу денце з мутно-жовтого скла товщиною 0,15 см, висота фрагмента 1,6 см; невеликий майже повністю патизований уламок, стінка біля дна прикрашена маленькою смужкою — валиком; фрагмент увігнутого всередину денця з досить товстого зеленуватого скла, товщина якого 0,3 см; частина денця діаметром 6 см із стінкою товщиною 0,2 см, прикрашеною шишечками.

Товщина стінок посудин коливається від 0,1 до 0,4 см, деякі з них покриті патиною, кілька фрагментів прозорих, з дуже якісного скла. Вінця виробів мають переважно загнуті до середини краї. Виділяються вінця посудин з прозорого скла, по краю яких залишились сліди позолоти.

Для частини скляних посудин є аналогії у давньоруських містах¹⁹. Вінця з позолотою, а також фрагменти прозорого, доброї якості скла були, можливо, привізні. Виробів з каменю знайдено небагато, це уламики жорен, розтиральники і товкач, які описано вище, а також близько 10 цілих і фрагментованих точильних брусків.

Бруски для заточки знарядь були зроблені з пісковику. Трапився один цілий екземпляр розміром $23 \times 6 \times 2,3$ см, за формуєю схожий на сучасні бруски. Інструменти для заточки невеликих знарядь виготовлялись з різних порід сланцю, є один брусков із залізної руди. Нерідко маленькі екземпляри мали отвори для підвішування.

На поселенні виявлено також два шиферних пряслиця. Одне з них ціле, зроблене з сірого шиферу кільцеподібної форми, діаметром 2 см, висотою 0,7 см, діаметр отвору 1 см (рис. 2, 13). Від другого залишилась половинка, воно рожевого кольору, діаметром 2,2 см, висотою 0,9 см, діаметр отвору 0,8 см (рис. 2, 12). Такі пряслася поширені на давньоруських пам'ятках XI—XIII ст., але в Надпоріжжі вони відомі у значно меншій кількості. Частіше тут трапляються зразки виготовлені зі стінок посуду²⁰. До кам'яних виробів можна діякою мірою віднести і белемніти із слідами обробки, один з них просвердлений, на інших — сліди сточування.

Осторонь стоїть знайдена у заповненні житла № 1 мармурова плоска плита, відшліфована з одного боку і обтесана з інших. Довжина плити 47 см, ширина 18,5 см, товщина від 4 до 7 см. На її поверхні є слабкі залишки вапнякового розчину. Ця плита, можливо, пов'язана з пізнішими похованнями у ямах, обкладених цеглою.

Перше місце за кількістю належить фрагментам кераміки, яких на поселенні знайдено понад 5 тис. Всю кераміку можна поділити на три групи: просту, полив'яну та амфорну. Розглянемо кожну з цих груп.

Кухонна кераміка представлена фрагментами горщиків. Вони конічної форми, з опусклими плічками у верхній частині корпуса, з короткою шийкою, відігнутими вінцями, що мали край, як правило, повторно загнуті до середини, за винятком окремих фрагментів. Вінця останніх — з косо зрізаним краєм або жолобком на ньому. Випал горщиків у цілому досить добрий, колір чорний, сірий, зрідка рожевий. Дуже часто на стінках простежуються сліди нагару. В тісті є домішки дрібного піску, черепок на зламі шаруватий. Висоту горщиків встановити не вдалось, діаметр горла 12—23 см, товщина стінок від 0,35 до 0,7 см, діаметр денець 7—15 см. Більшість посудин по плічках прикрашена горизонтальними врізними лініями, значно рідше — хвилястими і зовсім рідко — нігтівим орнаментом. Іноді всі ці види орнаменту поєднувались. На деяких денцих є клейма, що являють собою кола: з вписаним косим хрестом, з незімкнутими краями, з вписаним свастико-

¹⁹ Щапова Ю. Л. Указ. соч., с. 32—35, рис. 2, 3; рис. 4, 4, 10.

²⁰ Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 164.

подібним знаком, два концентричні півкола, а також знаки S- і T-подібний, у вигляді дуги з ріжками та у вигляді геометричної фігури (рис. 2, 1—10).

Виявлено значну кількість фрагментів від так званих корчаг, де зберігались припаси. Як правило, це були досить великі посудини, діаметр горла яких досягав 30—36 см. Вони теж прикрашались по плічках врізними лініями або нігтьовим орнаментом у вигляді ком.

Фрагменти від горщиків становлять переважну більшість серед керамічних знахідок на давньоруських пам'ятках ХІ—ХІІІ ст.²¹

Столовий посуд представлений уламками глечиків. Це переважно вінця з рожевої глини, краї яких слабо відхилені, та овальні у перерізі ручки від глеків. Тісто з домішками кварцевого піску. До глечиків можна віднести і вінця з залишками плоскоovalьних ручок рожево-сірого кольору без слідів нагару. До цієї групи належить невелика, майже ціла мисочка, знайдена у житлі № 2. Вона має біконічну форму, майже прямі вінця, нижче яких ідуть врізні горизонтальні лінії. Висота мисочки 5 см, денця — 6 см, діаметр найширшої частини 11 см, діаметр вінець 10 см. Можна припустити, що більшість мисок, залишки яких не збереглись, робилась з дерева.

Поливна кераміка становить 9% загальної кількості (450 фрагм.). Здебільшого це столовий посуд, за винятком кількох уламків кухонних горщиків з плямами зеленувато-жовтої поливи, розташованими звичайно біля вінця або денеца, інколи полива йшла смутами. Кілька фрагментів прикрашені візерунками з поглиблених крапок, оточених поливою, які з'єднувались між собою тонкими полив'яними лініями. Столові посудини являли собою фрагменти мисок, покритих, як правило, поливою з обох боків. Вінця слабо відігнуті назовні із загостреним або потовщеним краєм, іноді вони прикрашені зовні невеликим валиком або врізним лінійним орнаментом.

До другої групи належать фрагменти від вузькогорлих глечиків з трикутним наліпним валиком на шийці. Є й частини стіночок, прикрашених досить складним врізним орнаментом у вигляді комбінацій прямих та хвилястих смужок, дугоподібних ліній та невеликих концентричних кіл. Фрагменти глечиків здебільшого покриті поливою тільки із зовнішньої поверхні. Третю групу складають уламки конусоподібних кришок, які часто орнаментувались наліпними валиками. Кришки були покриті поливою з обох боків.

Всі фрагменти полив'яного посуду досить різко відрізняються за складом тіста від кухонного. Це майже завжди біла, досить добре відмучена глина з незначними домішками піску. Полива жовтого, зелено-го, зрідка темного кольору. Якість її низька. Орнамент наносився по сирому тісту до покриття його поливою.

Полив'яний посуд часто знаходить в містах, у шарах ХІ—ХІІІ ст.²², але на рядових поселеннях він досить рідкий.

Окремо слід згадати знайдені у заповненні житла № 5 фрагменти мисочки з рожевої, добре відмученої глини, покритої світло-коричневою поливою високої якості. По вінцях вона прикрашена трьома горизонтальними смугами, а денце — трьома концентричними колами з таких же смуг. Висота її 2,5 см, діаметр близько 17 см. Мисочка, певно, імпортна.

Від амфор зібрано 216 уламків, або 4,3% загальної кількості кераміки. Переважно це невеликі фрагменти стіночок або ручок. Амфори мали рожевий чи жовтуватий колір, досить часто їх поверхня орнаментована густо розташованими борозenkами. Okremi уламки ручок, де є залишки шийки, дають змогу реконструювати верхню частину амфор.

²¹ Юра Р. О. Древний Колодяжин.—АР УРСР, 1962, т. 12, с. 110; Мезенцева Г. Г. Древнерусское місто Роден. К., 1968, с. 98—99.

²² Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. М., 1972, с. 10.

Вони мали вузьку шийку, високо підняті над вінцями ручки, грушовидний корпус, що звужувався донизу, і округле дно. Амфори цього типу досить широко відомі, їх привозили з Північного Причорномор'я, зокрема з Херсонеса²³. Значний інтерес становить фрагмент ручки амфори, на якій добре збереглись вирізані літери: «М С Л». Він знайдений на долівці житла № 5 (рис. 2, 14). Позначки у вигляді трьох глибоких насічок з двох боків є на другому уламку ручки, а на одному жолобчастому фрагменті стівки амфори були врізані три лінії, які виходять з однієї точки (рис. 2, 11). Ці знаки, можливо, залишенні власником посуду.

Розглянуті вище матеріали дають підставу для деяких висновків щодо ролі й місця цього поселення серед пам'яток давньоруського часу в Надпоріжжі. Час його існування можна визначити за багатьма знахідками. Насамперед, це характерна для XII—XIII ст. кераміка, переважна більшість якої має відігнуті назовні вінця із зворотним загином краю до середини. Аналогії їй широко відомі на давньоруських пам'ятках цього періоду. До певної міри датуючим матеріалом є і металеві речі та прикраси. Так, конструкція одного з замків та ключа характерна для кінця XII — початку XIII ст. Сережки у формі знака питання також належать до цього часу. Матеріалів пізніше першої половини XIII ст., які, зокрема, були виявлені на сусідньому поселенні (уроч. Підкова), ми не маємо. Відсутні й більш ранні знахідки. Верхня хронологічна межа підтверджується також стратиграфічно. Поховання з цегляною обкладкою, яке датується XIII—XIV ст.²⁴, було впущено у заповнення житла № 6.

Таким чином, ми можемо датувати пам'ятку другою половиною XII — початком XIII ст.

Поселення відігравало значну роль у зовнішній торгівлі завдяки своєму розташуванню на одному з основних торговельних шляхів. Про це, зокрема, свідчать речі, привезені з півдня: амфори, полив'яна мисочка, скляна посудина з позолоченими вінцями, свинцеві вироби. Важливе значення мала й внутрішня торгівля. З північних областей надходили шиферні прясла, частина скляних виробів та полив'яного посуду.

Безумовно, існували зв'язки мешканців поселення з кочівниками, вежі яких розміщувались в цьому районі, свідченням чого є знайдені тут сережки у вигляді знака питання, характерні для половців.

На нашу думку, Ігренське поселення, судячи з його розмірів, географічного положення та ролі у зовнішній і внутрішній торгівлі, належало до селищ з рисами міських центрів²⁵.

Селище перестало існувати у першій половині XIII ст., імовірно, у зв'язку з татаро-монгольською навалою. Пізніше територія його почала використовуватись для кладовища.

А. А. КОЗЛОВСКИЙ

**Новые исследования
древнерусского поселения
в Днепровском Надпорожье**

Резюме

В 1974—1978 гг. на древнерусском поселении у пос. Старая Игра (г. Днепропетровск) исследованы шесть жилищ, хозяйственная яма и четыре захоронения. Все жилища (в разной степени) были углублены в землю. В некоторых случаях прослежены

²³ Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.) — МИА, 1950, № 17, с. 104—107, рис. 56—58.

²⁴ Егоров В. Л., Федоров-Давыдов Г. А. Исследование мечети на Бодянском городище. — Средневековые памятники Подольья. М., 1976, с. 139—158.

²⁵ Сміленко А. Т. Вказ. праця, с. 188.

столбовые ямы. В пяти жилищах обнаружены остатки глинобитных печей, а в одном — очажная яма. В двух случаях печи были вынесены за пределы помещений, сооружались они, как правило, на деревянной основе. В заполнении построек и в культурном слое найдено значительное количество керамики, костей животных, орудий труда, бытовых предметов. Поселение выделяется наличием многочисленной поливной керамики, а также изделий из стекла. Имеются предметы импорта. Поселение играло значительную роль как во внешней, так и во внутренней торговле. Кроме того, здесь зафиксированы остатки кузнецкого, бронзолитейного, косторезного и деревообрабатывающего производства.

Исходя из этих данных памятник можно отнести к поселениям с чертами городских центров. На основании керамического комплекса и других материалов он датируется XII — началом XIII в. После гибели поселения на его территории возникло кладбище, где обнаружены четыре захоронения. Три из них находились в ямах, обложенных кирпичом. Погребения можно датировать XIII—XIV вв.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР)

В кінці IX ст. у результаті тривалого суспільно-економічного розвитку східнослов'янських племен склалась єдина давньоруська народність, що створила ранньофеодальну державу — Стародавню Русь. Значну роль в її економічному житті відігравало багатопрофільне ремесло, розвиток якого проходив у подібних формах на всій території Русі. Про це свідчить, зокрема, однотипність його виробів.

Однією з найбільш поширеніх галузей ремісничого виробництва на Русі було гончарство, залишки якого у вигляді гончарських печей та різноманітних виробів (посуд і полив'яні плитки, іграшки тощо) у великій кількості трапляються на давньоруських поселеннях і в похованнях.

Нагромадження численних археологічних матеріалів свідчить та-кож, що з кінця X ст. на Русі поширюється виготовлення виробів, вкритих різникольоровою поливою. Передусім це стосується архітектурної кераміки, що була необхідною для оздоблення кам'яних споруд. Особливої майстерності в цьому досягли майстри по виготовленню полив'яніх плиток, орнаментованих розмаїтим художнім розписом з соковитих барв, який виконувався поливою. Метод поліхромного розпису давньоруські ремісники перенесли і на побутові предмети, зокрема на керамічні орнаментовані вироби у формі яечка, так звані писанки. Ці предмети давно вже привертають увагу дослідників. Зараз на території Давньої Русі їх відомо понад 70¹.

Колекція з 22 таких виробів, здебільшого до цього часу все ще не врахованих і не опублікованих, зберігається у Державному історичному музеї УРСР. Вони походять з Києва, Білгородки і Старих Безрадичів Київської обл. Конончі і Грищенців, Княжної гори і Ліпляви Черкаської обл. та з Ровенщини. Кілька писанок, згаданих у інвентарних книгах музею², на жаль, не збереглись до нашого часу.

¹ Макарова Т. И. О производстве писанок на Руси.— Культура Древней Руси. М., 1966; Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси.— САИ, 1967, вып. Е1-38.

² Інвентарна книга Археологічного музею, № 15069, 17612, 17889, 25012—25013, 27516; Університетський каталог, № 1236, 5226.

Ці вироби походять з Києва, Черняхова Київської обл., с. Броварки на Полтавщині, с. Збраник Житомирської обл. У свій час вони експонувались в музеї. Див.: Київский художественно-промышленный и научный музей. К., 1911, с. 37, 44; Древнейшие колокола, найденные при разрытии развалин Десятинной церкви.— Галерея киевских достопримечательных видов и древностей, тетрадь 5. К., 1857, с. 35, рис. 6; Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2—22 августа. К., 1874, с. 18—19.

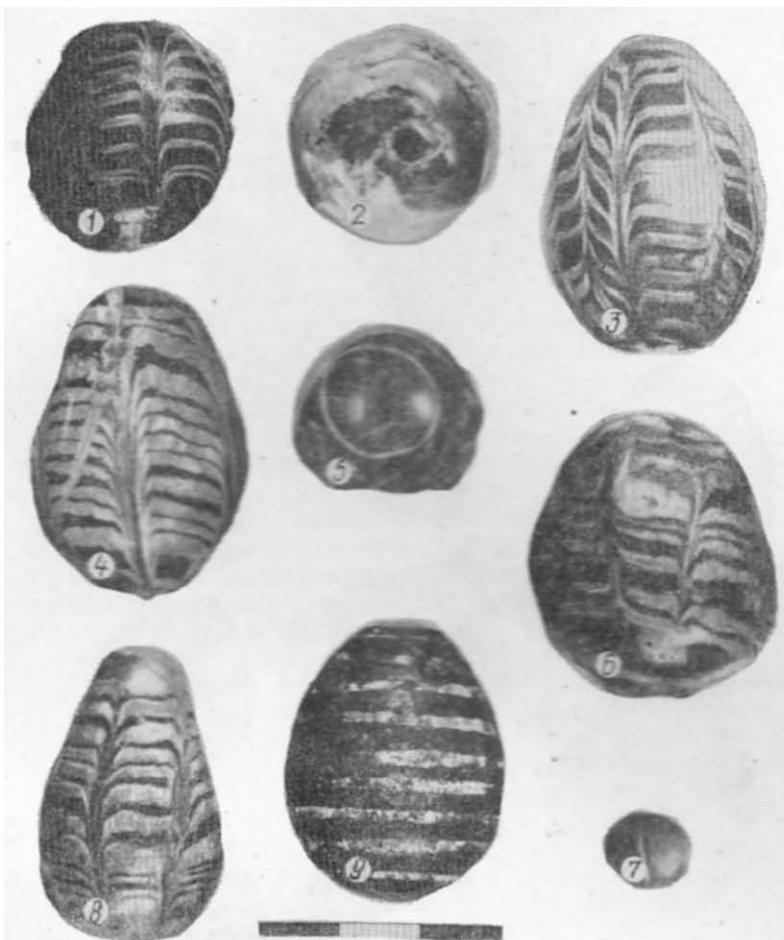

Рис. 1. Давньоруські писанки:

1, 2 — Старокиївська гора; 3 — гора Кисилівка в Києві; 4, 5, 6 — с. Білгородка (давній Білгород) поблизу Києва; 7 — брязкальце (с. Білгородка); 8 — с. Старі Безрадичі Обухівського р-ну; 9 — м. Ровно.

Всі писанки виготовлені із звичайної випаленої глини, що добре видно на ще не вкритих поливою (рис. 3, 2) або на яких полива частково відлутилася (рис. 2, 7). Після випалу їх поверхня вкривалася ноліхромним візерунком у вигляді фігурних дужок або смужок. Цей мотив міцно ввійшов в орнамент майоліки і відомий навіть у сучасному керамічному виробництві України під назвою «фляндрівки»³.

Писанки порожні всередині й мають на ширшому кінці отвір діаметром 0,5—0,8 см. Цим отвором вони, очевидно, настремлювались на паличку під час нанесення орнаменту на їх поверхню. Всередині кожної з писанок, якщо вона збереглася цілою, є маленька глиняна кулька (рис. 1, 7), що перетворює її на брязкальце.

Зокрема, з території стародавнього Києва походить уламок вкритої чорною поливою писанки довжиною 3 см, орнаментованої дужками, виконаними жовтою поливою (рис. 1, 1). На другому уламку, теж з Києва (територія Старокиївської гори), на ширшому кінці є отвір, а на жовтому тлі поливи, що вкриває її поверхню, нанесено круговий розпис з ліній чорного кольору (рис. 1, 2). На третьому уламку, також

³ Филиппова С. В. Архитектурная майолика. М., 1956, с. 32.

Рис. 2. Давньоруські писанки:

1 — літописна Родня (Княжа гора) Канівського р-ну; 2 — с. Кононча Канівського р-ну; 3 — с. Грищани Канівського р-ну; 4 — Канівський р-н; 5—7 — с. Ліплява на Черкащині; 8—11 — невідоме місце знахідки.

з Старокиївської гори, зберігся отвір на ширшому кінці, але поверхня виробу ще не вкрита поливою (рис. 3, 2).

Ціла писанка, яка не збереглась, але у свій час була опублікована⁴, знайдена на відомій горі Кисилівці у Києві. Вона має отвір на ширшому кінці, на чорному тлі полив'яної поверхні є розпис у вигляді дужок, виконаний жовтою поливою (рис. 1, 3).

Три писанки походять з давнього Білгорода (тепер — с. Білгородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.). Одна з них (рис. 1, 4), довжиною 4 см і ширину 2 см, має отвір на ширшому кінці та глиняну кульку всередині. Її поверхня вкрита світло-жовтою поливою і орнаментована вузенькими дужками чорного кольору. Друга, довжиною 4 см і ширину 3 см, має отвір у тому ж місці і глиняну кульку всередині, на тлі темно-коричневої поливи недбало розміщений розпис у вигляді дужок темно-жовтого кольору (рис. 1, 6). На уламку третьої писанки

⁴ ДП, 1902, вып. 5, с. 63, табл. 35, № 1351.

з Білгородки на чорній полив'яній поверхні є тонесенькі смужечки кругового розпису жовтого кольору (рис. 1, 5).

Одна писанка виявлена у с. Старі Безрадичі Обухівського р-ну Київської обл. на давньоруському городищі над Стугною. Вона має довжину 4 см, ширину 2,5 см, отвір у ширшій частині й глиняну кульку всередині (рис. 1, 8).

У цілої писанки, знайденої в с. Грищинці Канівського р-ну Черкаської обл., довжиною 3,5 і шириною 2,8 см, також є отвір у ширшій частині й глиняна кулька всередині. На тлі темно-жовтої поливи розміщено круговий розпис з вузеньких смужок чорного кольору (рис. 2, 3). Писанка з Конончі Канівського р-ну Черкаської обл., довжина якої 4,4 см, а ширина 2,8 см, має у тому ж місці отвір і глиняну кульку всередині. Її поверхня вкрита зеленою поливою, розписаною дужками жовтого кольору. На вужчому кінці писанки, по її обводу, нанесена суцільна жовта смужка. Розпис недбалий, частина поверхні горбкувата (рис. 2, 2). Писанку довжиною 4 см і шириною 3 см, з отвором на ширшій частині й глиняною кулькою всередині, виявлено на городищі Княжа гора (територія літописного м. Родня), поблизу с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл. На її жовтій полив'яній поверхні нанесені поливою чорного кольору кругові смужки (рис. 2, 1). З Канівщини походить і уламок писанки, на темно-жовтому тлі якої зберігся розпис, виконаний круговими смужками чорного кольору (рис. 2, 4).

Ціла та два уламки писанок знайдені в с. Ліплява Канівського р-ну Черкаської обл. Перша з них (рис. 2, 7), довжиною 3,9 см і шириною 2,5 см, має отвір з ширшого кінця і глиняну кульку всередині. Вкрита вона поливою чорного кольору (значна частина її зіпсована) і орнаментована кільцями у вигляді вузеньких жовтих смужок. На чорній полив'яній поверхні уламків двох інших виробів по обводу симетрично розміщені вузенькі смужки яскраво-жовтого кольору (рис. 2, 5, 6).

Писанка, що трапилась поблизу м. Ровно, має довжину 3,9 см, ширину 3 см, отвір на ширшому кінці й глиняну кульку всередині. Її поверхня відрізняється своїм розписом від усіх описаних вище — на тлі чорної поливи симетрично розташовані вдавлені кругові смужки, заповнені білою поливою (рис. 1, 9).

Схожа з попередніми за візерунком і писанка, місце знахідки якої, на жаль, невідоме (рис. 2, 11). Її довжина 4 см, ширина 2,8 см, є отвір на ширшому кінці та глиняна кулька всередині. Вона має чорну поверхню з симетрично розташованими круговими смужками жовтого кольору.

Невідомі зараз і місця знахідок ще п'ятьох виробів. Один з уламків (рис. 2, 8) розписаний по чорній поливі вузенькими дужками й смужками жовтого кольору, що чергуються. Другий (рис. 2, 9) має на тлі чорної поливи жовті дужки, а на жовтому тлі третього (рис. 2, 10) розташовані кругові смужки чорного кольору. Дві цілі писанки округлої форми, діаметром 3,5 і 4 см (рис. 3, 1, 3), обидві з отворами на ширших кінцях та глиняними кульками всередині. На їх поверхнях місцями збереглися залишки поливи.

Таким чином, на більшості згаданих писанок орнамент має вигляд фігурних дужок жовтого кольору, на решті — наявні кругові смужки жовтого або чорного кольору і лише в одному випадку білого. До недавнього часу вважалось, що розпис на поверхні писанок, як і керамічних плиток, наносився в гарячому напіврідкому стані за допомогою трубчастого інструменту⁵. Такі знаряддя — ціла та уламок глиняної ллячки з двома отворами, що використовувались саме для цієї мети, — трапились на території стародавнього Києва. Ціла ллячка неодноразо-

⁵ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, с. 93; Филиппов А. В. Древнерусские изразцы, т. 1. М., 1938, с. 12.

во була опублікована⁶. Проте сучасні спеціальні дослідження показали, що для нанесення візерунку в ллячки наливали не розтоплену поливу, яка дуже в'язка і не могла б вилитись через її невеличкі отвори, а холдину розведену в воді розмелену поливу⁷.

Деякі дослідники припускають, що саме у Києві могло виникнути виробництво писанок як побічне при виготовленні полив'яних плиток, використовуваних для оздоблення стін і підлоги палаців та храмів міста⁸. Не заперечуючи цього припущення, Т. І. Макарова на основі нових

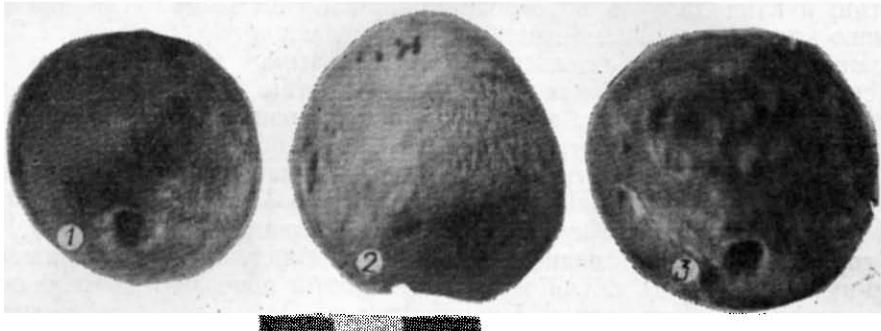

Рис. 3. Давньоруські писанки:

1, 3 — невідомі місця знахідок; 2 — Старокиївська гора.

знахідок вважає, що з середини XI ст. виробництво писанок було зв'язане головним чином з двома центрами Давньої Русі — Києвом на півдні та Новгородом на півночі⁹.

О. Л. Монгайт висловлює припущення про місцеве виготовлення писанок у Старій Рязані, де на дні горна для випалу поливної кераміки знайдено уламки писанок¹⁰. Відомі вони і в ряді давньоруських міст, зокрема у Вишгороді, Галичі, Пліснеську, Воїні, Новгороді, Рязані, Виціжі, Гродно, Новогрудку, Гочеві, а також у курганах радимичів тощо¹¹. Засвідчені ці вироби і у хазарському Саркеї¹². Писанки знаходили досить широкий збут. Аналогічний розпис на писанках і плитках, що походять з будівель Х—XII ст., безперечно свідчить про їх належність до епохи Давньої Русі.

Нові археологічні дослідження у Новгороді на основі чіткої стратиграфії будівельних ярусів дають змогу конкретизувати час існування писанок. Так, ґрунтуючись на хронології Неревського розкопу, де знайдено 28 писанок, орнаментованих фігурними дужками, Б. О. Колчин назначає, що вони були у побуті Новгорода у Х—першій половині

⁶ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья..., с. 70; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1947, с. 361, рис. 99; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1957, с. 467, рис. 132.

⁷ Филиппова С. В. Указ. соч., с. 34—35; Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. К., 1969, с. 70; Тищенко А. Р. Древнерусская и украинская керамика X—XVII вв. Автореф. канд. дис. К., 1969, с. 25.

⁸ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси, с. 362; Hiltzcerówna Z. Rzeczyznki do handlu Polski z Rusią Kijowską.—Przegląd archeologiczny, 1950, t. 9, z. 1, г. 26, s. 8.

⁹ Макарова Т. И. Поливная посуда, с. 46.

¹⁰ Монгайт А. Л. Старая Рязань.—МИА, 1955, № 49, с. 125.

¹¹ Макарова Т. И. О производстве писанок на Руси; Старчук И. Д. Розкопки го родища Пліснеська в 1947—1948 рр.—АП, 1952, т. 3, с. 392, табл. II, 7; Довженок В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древнеруське місто Воїн. К., 1966, с. 97, табл. 17, рис. 1, 2, 4, 5; Арицховский А. В. Раскопки восточной части дворища в Новгороде.—МИА, 1949, № 11, с. 171—172, рис. II, 6; Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей.—СА, 1958, № 2, с. 11; Монгайт А. Л. Старая Рязань, с. 125; Воронин Н. Н. Древнее Гродно.—МИА, 1954, № 41, с. 45; Рыбаков Б. А. Радзімічы.—Працы сэксцэнтры археологіі, т. 3. Менск, 1932, с. 87, табл. II, 7, с. 125.

¹² Артамонов М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону.—ИГАИМК, 1932, вып. 131, с. 17, рис. 7 (54).

XII ст., після чого зовсім зникли¹³. Найбільшого поширення на Русі писанки набули у середині XI ст.¹⁴

Старанно нанесений на поверхню писанки орнамент вимагав значної майстерності і високого художнього хисту ремісника. Цей своєрідний розпис, поширений і на ряді інших керамічних виробів, відображав художні смаки давньоруських умільців і є одним з видів народно-декоративного мистецтва того часу. Виготовлення найкращих його зразків стало можливим завдяки високому розвиткові поливної техніки на Русі. Надзвичайно соковитим барвистим розписом своїх виробів давньоруські ремісники-керамісти внесли значний вклад в історію полив'яного виробництва.

Глиняні яечка мають дуже давнє походження. Вони відомі вже у пам'ятках трипільської культури. Так, яечко, виготовлене з перепаленої глини, виявлене у житлі на ранньотрипільському поселенні с. Лука-Врублевецька на Дністрі. Воно зтягнутої яйцеподібної форми, розміром 6 × 3 см, всередині має 12 мініатюрних глиняних кульок. Дослідник вважає його дитячою іграшкою¹⁵. Невеличке овальної форми глиняне яечко з п'ятьма глиняними кульками всередині походить з ранньотрипільського поселення у Соловченах I Молдавської РСР¹⁶. Невеликі глиняні брязкальця овально-яйцеподібної форми знайдені під час розкопок трипільського поселення поблизу с. Бодаки на Волині та у похованнях пізньотрипільського могильника у с. Вихватинці (Молдавія)¹⁷. У похованнях могильника VIII—V ст. до н. е. поблизу с. Височинського Львівської обл. траплялись брязкальця у вигляді мініатюрних глиняних посудин і зооморфних фігурок. Деякі дослідники вважають, що вони мали культове магічне значення, у зв'язку з чим їх клали в могили як обереги дітей від злих духів у «потойбічному» світі¹⁸.

Про звичай розмальовування яєць у давні часи маемо згадки римського поета Овідія та римського письменника і вченого Плінія¹⁹.

Серед дослідників немає одної думки щодо призначення давньоруських писанок-брязкальця. Одні називають їх іграшками²⁰, інші вважають язичницькими культовими предметами, які були пов'язані з магічними віруваннями, символізуючи собою оновлення і відродження²¹. Відомий етнограф М. Ф. Сумцов писав, що саме яйце набуло релігійно-зичаєвого й символічного значення задовго до прийняття християнства і стало символом сонця. Шанування яйця асоціювалось з весняним відродженням сонця, а разом з ним і всієї природи. Воно було синонімом джерела життя і всесвіту²². Вказував на глибоку давнину цього значення й С. К. Кулжинський²³. Пізніше, у християнській символіці звичай дарування яйця розглядався як побажання здоров'я і всякого добра. На честь весняного свята здійснювалось і фарбування яєць-крашанок.

¹³ Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей, с. 111.

¹⁴ Макарова Т. И. Поливная посуда, с. 44—45.

¹⁵ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре.—МИА, 1959, № 38, с. 201, рис. 39, табл. 73, 8.

¹⁶ Пассек Т. С. Итоги работ в Молдавии в области первобытной археологии.—КСИИМК, 1954, вып. 56, с. 93.

¹⁷ Там же, с. 92.

¹⁸ Пассек Т. С. Итоги работ в Молдавии..., с. 94—95; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.—МИА, 1961, № 84, с. 62; Березанска С., Канівець В. До питання про виховання дитини в первісному суспільстві (за археологічними даними).—Дошкільне виховання, 1954, № 4, с. 39.

¹⁹ Gloger Z. Encyklopédja staropolska ilustrowana, t. 4. Warszawa, 1903, s. 27.

²⁰ Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр., с. 392.

²¹ Bojsunowski K. Pisanki jako obiekt kultu bałwochalczego.—Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne, 1906, N 4(68), t. 5, s. 530—531; Arme T. J. La Sude et l'Orient. Upsala, 1914, p. 216.

²² Сумцов Н. Ф. Писанки.—Киевская старина, 1891, № 5, с. 185—203.

²³ Кулжинский С. К. Описание коллекции народных писанок. М., 1899, с. 31—33; 45—48.

Виготовлення писанок, що пов'язувалось з народним звичаєм зустрічі весни; відоме у багатьох слов'янських та інших народів²⁴. Вони належали в минулому до найпоширеніших зразків декоративного мистецтва²⁵.

Давні традиції розпису глиняних, дерев'яних, кам'яних яєць геометричним і рослинним орнаментом збереглись як один з видів народної художньої творчості до наших днів, втративши, безперечно, будь-яке культове магічне значення. Ці вироби перетворилися в одну з груп сучасних пам'яток-сувенірів.

А. М. ШОВКОПЛЯС

Древнерусские писанки
(из коллекции Государственного
исторического музея УССР)

Резюме

Статья посвящена древнерусским писанкам из коллекции Киевской (Белгородка, Старые Безрадичи), Черкасской (Гришанцы, Ковчег, Красная гора, Липлява) и Ровенской областей, хранящимся в Государственном Историческом музее УССР. Эти яйцевидные керамические изделия покрыты поливой в виде скобок или параллельных полосок. В самой внутренней части они содержат маленький глиняный шарик, превращающий их в погремушки. Подобные писанки встречены во многих древнерусских городах времён бытования в Древней Руси определяется X — первой половиной XII в.

Орнамент на писанках является одним из видов древнерусского народного декоративного искусства. Глиняные погремушки, вероятно, связанные в свое время с какими-то культовыми представлениями, имеют очень древнее происхождение. Впервые в Восточной Европе они известны уже в памятниках греческой культуры. Обычай почитания яйца, являющегося символом жизни и возрождения, позже вошел в христианскую символику как обычай дарить яйца, что связывало пожелание здоровья и всического добра. Некоторые исследователи видят в этих изделиях обычные детские игрушки. Древние традиции изготовления писанок, деревянных и каменных писанок, украшенных геометрическим и растительным орнаментом, как один из видов народного искусства сохранились до наших дней. Писанки представляются, таким образом, в одну из групп современных сувениров.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА,

Я. П. ПРИЛИПКО

**Давньоруський могильник
Белгорода Київського
(Дослідження 1974—1976 рр.)**

Серед міст Давньої Русі одним із значних був Белгород, розташований поблизу Києва. У літописах він згадується понад 40 разів¹ у зв'язку з різними історичними подіями. Заснований на місці раннього слов'янського поселення, Белгород у Х ст. став великим містом, яке не раз вирішувало долю Києва: втративши Белгород, київці залишали і столицю, не маючи надії втримати її². Важливу роль відігравав Белгород

²⁴ Валуйко М. Писанки.— Сяйво, 1913, № 4, с. 108; Відомості І. Pisanki polskie z X—XII w.— Polska sztuka Ludowa, 1958, vol. 7, N 1, s. 4.

²⁵ Калениченко Л. Мистецтво писанки.— Народна творчість та етнографія, 1971, № 4, с. 73.

¹ Повесть временных лет, ч. 1. М.— Л., 1950, с. 57 та ін.; Лаврентьевская летопись.— ПСРЛ, т. 1. Спб., 1846, с. 52, 55, 142, 171 та ін.; Ильинская летопись.— ПСРЛ, т. 11, Спб., 1843, с. 119, 123, 136, 152 та ін.; Воскресенская летопись.— ПСРЛ, т. 7, с. 24, 29 та ін.

² Зимін Л. Поездка в с. Белгородка.— Военно-исторический вестник, 1903, № 1, с. 55.

як західна фортеця Києва. У період Київської Русі це був значний економічний і культурний центр країни, що мав високорозвинене ремесло, вів широку торгівлю та велике будівництво. Тут рано, у Х ст., вже існувало єпископство і, можливо, велось літописання³. За Белгород точилася залекла боротьба між великими й удільними князями. Його згадують у своїх працях з історії нашої країни В. М. Татіщев, М. М. Карамзін⁴ та інші дослідники.

Незважаючи на важливу історичну роль Белгорода, археологічно він вивчений ще мало. Тільки наприкінці XIX ст. на місці с. Білогородка, де був колись стародавній Белгород, почали проводитись розвідки⁵. Перші розкопки здійснів тут на початку ХХ ст. В. В. Хвойко⁶. За радянських часів невеликі розвідувальні розкопки Белгорода велись під керівництвом Д. І. Бліфельда, В. Д. Дяденка, П. А. Раціопорта, а пізніше Б. О. Рибаков досліджував один з храмів⁷.

Систематичне дослідження Белгорода було завданням археологічних експедицій Київського університету ім. Т. Г. Шевченка у 1966—1976 рр. під керівництвом Г. Г. Мезенцевої⁸. У результаті зібрано великий матеріал про житлове, культурне і фортифікаційне будівництво міста, а також про характер і етапи його економічного та культурного життя. Нові дослідження допомогли спростувати помилкові уявлення про Белгород лише як фортецю⁹, що звужувало роль і значення його в історії Давньої Русі. Відкриті у місті металообробні та гончарні майстерні, величезна кількість найрізноманітніших виробів та висока їх якість — усе це переконливо свідчить про інтенсивний розвиток ремесла у Белгороді, про його високий економічний та культурний потенціал у ті часи¹⁰.

Особливий інтерес становить відкриття 1974 р. Белгородського могильника — одного з важливих археологічних об'єктів, при дослідженнях яких давно вже відчувається гостра потреба врахування етнографічних даних (обряд, одяг тощо), необхідних для вирішення багатьох історичних питань.

Розкопки могильника велися протягом трьох років (1974—1976) під керівництвом Я. П. Прилипка: За цей час виявлено 22 поховання. Встановлено місцезнаходження могильника — за південними валами дитинця і посаду Белгорода¹¹ (рис. 1). Відкриттю могильника допоміг випадок — дитяча гра «у 'війну» на території однієї з садів, що прилягають з півдня до оборонного валу дитинця. Вирита хлопчиками яма («окоп») зруйнувала три поховання. На дні одного з них було знайдено людські кістки та берестяний хомутик. Поряд з цією ямою, на захід від неї, 1974 р. закладено розкоп М (могильник) площею близько 80 м². На ній розкопано 7 інгумованих поховань. Глибина залягання кістяків у най-

³ Рибаков Б. З Древняя Русь. М., 1963, с. 187.

⁴ Татіщев В. Н. История Российской, т. 11. М.—Л., 1963, с. 55, 64, 65, 68, 85; Карамзін Н. М. История Государства Российского, т. 1. Спб., 1892, с. 122, 149; т. 2, Спб., 1896, с. 84, 194 та ін.

⁵ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, т. 1. К., 1877.

⁶ Хвойко В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913.

⁷ Бліфельд Д. І. Дослідження древнього Белгорода.— АП УРСР, 1952, т. 3; Дяденко В. Д. Раннеславянские памятники на территории древнего Белгорода.— КСИА АН УССР, 1952, вип. 12; Раціопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— МІА, 1956, № 52; Рибаков Б. А. Раскопки в Белгороде Киевском.— АО 1968 г. М., 1969.

⁸ Мезенцева Г. Г. Про топографію стародавнього Білгорода.— Укр. іст. журн., 1968, № 8. Див. також: АО за 1974—1977 рр.

⁹ Кирличников А. Н. К истории древнего Белгорода в X—XI вв.— КСИИМК, 1959, вип. 73, с. 32.

¹⁰ Мезенцева Г. Г. Давньоруські керамічні світильники та свічники.— Археологія, 1973, № 10; Мезенцева Г. Г. Гончарна майстерня у Белгороді Київському.— Археологія, 1977, № 24; Мезенцева Г. Г., Гопак В. Д. Залізні вироби з стародавнього Белгорода.— Археологія, 1974, № 14.

ближчих до валу могилах не перевершувала 30 см від сучасного рівня ґрунту. Решту виявлено на рівні від 40 до 90 см, причому глибина збільшувалася у бік схилу, який вів у долину р. Ірпінь. Це пояснюється тим, що смуга шириною 20—25 м, простежена вздовж валу, була ніби знівелювана і навіть трохи нахиlena у бік останнього. Очевидно, вздовж валу тягнувся рів, і верхній шар ґрунту був знятий оранкою у бік рову та природного схилу. Не виключена також можливість зняття цього шару спеціально з метою засипки рову, як це було зроблено на Райковецькому городищі під час облоги татаро-монголів¹¹. Тому зрозуміла відсутність поховань у цьому місці. Що ж являли собою белгородські поховання?

Поховання № 1 (жіноче)^{*}, виявлене під час зачистки нижнього рівня першого штиха ґрунту, пошкоджене оранкою: верхня частина черепа знесена. Кістяк лежав на спині, орієнтований головою на захід (з невеликим відхиленням на північ). Довжина його 155 см. Праве передпліччя лежало на грудях, ліве простягнуте вздовж тіла. Частина правих ребер потрощена і зміщена, ліва стегнова кістка відсутня. Нижня частина похованальної ями, дно якої розташоване на рівні 25 см від сучасної поверхні, окреслювалася у материковому піску. В засипці ями знайдено шість кованих залізних цвяхів з широкими круглими головками, що збереглися від дерев'яної труни. Уздовж лівої гомілкової

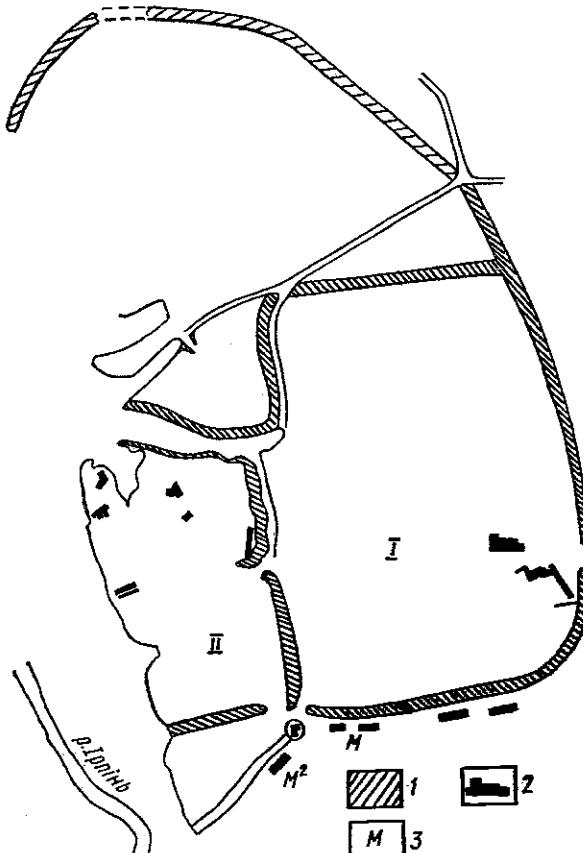

Рис. 1. План Белгорода:

1 — вали; 2 — розкопи; 3 — могильники. I — посад; II — тинець.

кістки виявлено і залишки самої труни, що мала вигляд трухлявої деревини з двома цвяхами. Після зняття черепних кісток у місці розташування правого слухового отвору знайдено невелике (14,7 мм у діаметрі) неправильної форми скроневе кільце з тонкого срібного дроту (1,1 м у перетині) з кінцями, що заходили один за один.

Поховання № 2 (жіноче) простежено у вигляді плями. При знятті другого штиха зібрали дрібні фрагменти кераміки і три ковані залізні цвяхи. Дно могильної ями залягало на глибині 60 см від сучасної поверхні. Заповнення її становив гумусований пісок, насичений, особливо в нижній частині поховання, попелом, вуглинками, великою кількістю

¹¹ Гончаров В. К. Райковецькое городище. К., 1950, с. 26.

* Визначення статі похованіх на Белгородському могильнику зроблено антропологом С. І. Круц (ІА АН УРСР).

грудочок перепаленої глини та фрагментами кераміки. Навколо скелета, що непогано зберігся, знайдено дев'ять залізних цвяхів від труни. Кістяк лежав на спині, орієнтований головою на захід. Передпліччя й кисті обох рук були покладені уздовж плечових кісток на грудях. Верхня лицева частина черепа трохи повернута і зміщена до правого плеча, потилична частина лишалася у положенні *in situ* і виступала з-під лицової, нижня щелепа впала на шийні хребці. Довжина кістяка 175 см. На виступаючій потиличній кістці лежало розламане на дві половинки скроневе кільце із срібного дроту (товщина дроту 1,2 мм, діаметр кільця 16,5 мм). На одній з половинок були залишки полотняної тканини, біля другої — фрагмент фігурно вирізаної у вигляді лунниці тонесенької шкірки з дірочкою. Поруч виявлено ще маленький шматочек та-кої ж шкіри з дірочкою (імовірно, частка попереднього фрагмента). Напрямок збережених ниток полотняної тканини свідчить, що це була смуга, яка стрічкою опоясувала голову і, певно, являла собою частину жіночого головного убору типу м'яких очіпків, відомих на Україні до початку ХХ ст. Згадана вище половинка срібного колечка занизувалася в цю смугу, а друга прикріплювалася до неї ниткою разом із шкіряною прикрасою.

На середньому пальці правої руки була срібна дротяна каблучка з незімкнутими кінцями (найбільший діаметр 19 мм, перетин дроту 1,9 мм).

Поховання № 3. (дитяче) розташоване біля лівого передпліччя небіжчика з попереднього поховання і майже на одній з ним глибині від поверхні ґрунту (30 см). Воно майже повністю знищено оранкою та якоюсь пізньою ямою. Збереглося лише кілька черепних кісток, три ковані залізних цвяхи від домовини в головах та залишки засипки з дуже значними вугільно-попільними домішками і грудочками перепаленої глини, а також з чотирма фрагментами кераміки.

Поховання № 4 (чоловіче) виявлене у третьому штиху. Кістяк лежав на глибині 40 см від сучасної поверхні. Контури могильної ями не простежувалися. Поховання було дуже зруйновано. Тут знайдено розтрощений на дрібні уламки череп, повернутий у бік правого плеча, частину дуже пошкоджених хребців, ребер, тазових, стегнових і гомілкових кісток. Орієнтація західна з невеликим відхиленням на північ. Навколо кістяка трапились чотири ковані залізних цвяхи від труни, а в засипці — незначні вугільно-попільні домішки.

Поховання № 5 (чоловіче) залаягало під похованням № 4, у четвертому штику ґрунту (рис. 2, 3). Контури могильної ями окреслювалися тільки біля самого її dna на глибині 90 см від сучасної поверхні. У заповненні виявлено значні вугільно-попільні домішки, кілька фрагментів кераміки і грудочки перепаленої глини. Кістяк лежав ви-простаний на спині головою на захід. Лицева частина черепа повернута у бік правого плеча, щелепа впала на шийні хребці, кістки передпліч обох рук лежали на місці живота. Довжина кістяка 175 см. Він добре зберігся, але один з хребців поперекового відділу поламаний, що, можливо, й спричинилося до смерті похованого. Крім трьох залізних кованіх цвяхів від труни і чотирьох фрагментів кераміки нічого з решті не знайдено.

Поховання № 6 (жіноче) простежене на рівні третього штиха у вигляді плями з досить чіткими контурами на глибині 80 см від сучасної поверхні. У засипці було кілька дрібних фрагментів кераміки. У похованнях були відсутні цвяхи. Можливо, труна була видовбана. Кістяк лежав на спині, орієнтований на захід з відхиленням до півночі, череп повернутий у бік лівого плеча, права рука покладена на грудях, ліва — на животі (рис. 2, 1), хребет у поперековому відділі дуже викривлений у правий бік, а вся верхня частина кістяка зміщена ліворуч. Це, можливо, пояснюється тим, що могила частково з'різала верхню

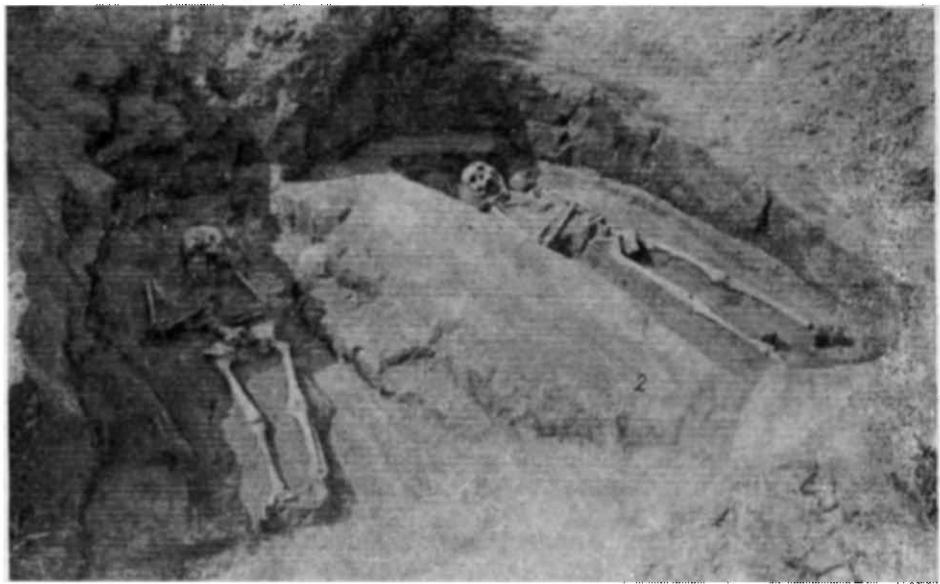

Рис. 2. Поховання Белгородського могильника:

1 — поховання № 6; 2 — нерозкрите поховання № 7; 3 — поховання № 5.

частину ями поховання № 7, розташованого ліворуч, та нижню частину поховання, яке майже повністю лишилося під нерозкопаним бортиком праворуч. Довжина скелета 155 см. Кістки, особливо ребра, виявилися дуже крихкими, і багато з них майже зовсім зотліло.

Це поховання дало фрагменти і відбитки тканин біля шийних хребців і над правою ключицею, а також один з конструктивних вузлів верхнього одягу. До нього входили срібно-золота парчева обшивка (рис. 3) коміра і частина правої поли з двома мідними гудзиками *, що мали еліпсоподібні головки і пластинчасті вушка, та облямівка подовженого краю поли у вигляді шовкової тасьми саржевого ткання, на якій зберігся вишитий золотою ниткою візерунок — плетінка (рис. 4). Біля нижніх хребців скелета, над правою тазовою кісткою, знайдений невеликий, дуже окислений залізний предмет, очевидно, наконечник вузенького пояска чи тасьми, якою підв'язувалась сорочка або інший одяг. На цьому предметі також є відбитки тканини.

Важливість описаних знахідок визначається передусім тим, що вони з документальною точністю розкривають перед нами деталі крою, спосіб носіння і характер художнього оформлення одного з видів давньоруського одягу, а також дають уявлення про один з найпоширеніших і найменше відомих нам взірців стародавнього мистецтва східних слов'ян — вишивку. Знайдені матеріали істотно доповнюють вже наявні дані, вони допоможуть дослідникам краще розібратися в етнічних особливостях культури та побуту Давньої Русі. Крім того, вони є джерелом інформації також для датування. І нарешті, слід зазначити, що характер обряду, який супроводжував поховання № 6 і вбрання небіжчиці, виділяють це поховання серед усіх інших, свідчать про більш високу його соціальну належність.

Поховання № 7 (жіноче). Череп з нього виявлений при розкритті поховання № 6, біля лівого плеча померлої (рис. 2, 2). Контури обох могильних ям у верхній частині зливались, хоч рівень дна похо-

* Характер парчової тканини та інших металевих компонентів одягу поховань № 6 і 7 визначено за допомогою даних спектроаналізу, проведеного в лабораторії хімічного факультету Київського університету.

вання № 7 був на 20 см вищий, тобто сягав глибини 60 см від сучасної поверхні. Заповнення ями, судячи з нижнього шару її засипки, відрізнялося від розглянутого вище. Кістяк лежав на спині, орієнтований головою на захід, з незначним відхиленням на південь. Череп був у

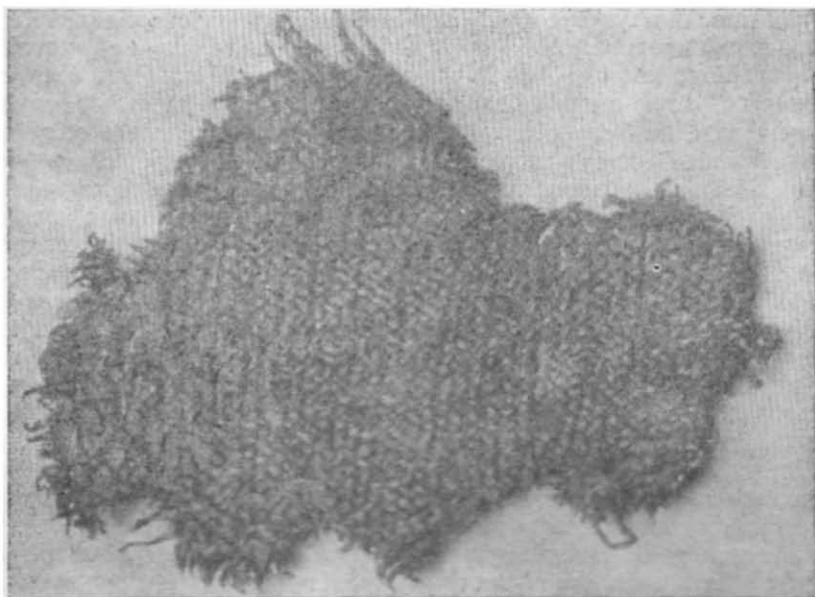

Рис. 3. Фрагмент срібно-золотої парчевої тканини з поховання № 6 (збільшено у 6 разів).

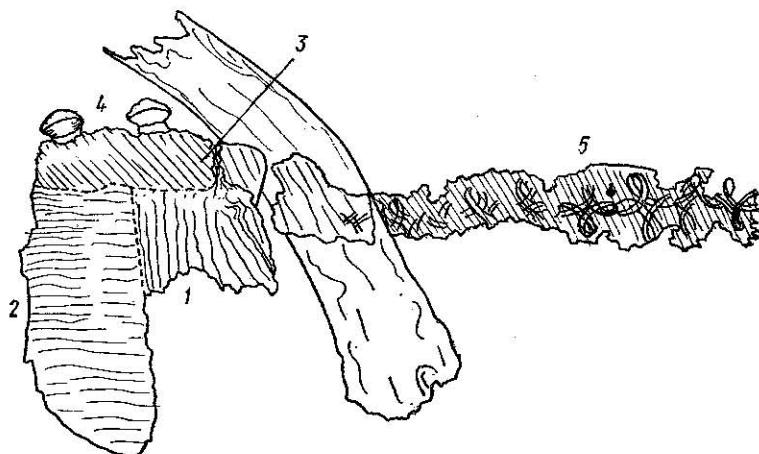

Рис. 4. Фрагмент одягу з поховання № 6:

1 — заляшки наплічника з парчі; 2 — парчева обшивка вирізу; 3 — тасьма уздовж правої поля; 4 — гудзик; 5 — вишивка золотою ниткою.

правильному положенні — на потилиці, щелепи стулені. Кістки правого плеча і передпліччя відсутні, певно, були зачеплені під час копання ями для поховання № 6 і перемішані. Плече лівої руки лежало вздовж тулуба, а передпліччя і кисть були повернуті у напрямку тазових кісток. Усі кістки дуже крихкі, і багато з них, особливо ребра, майже зотліли. Довжина кістяка 150 см. У заповненні ями знайдено три залізних цвяхи і кілька фрагментів кераміки, у тому числі двоє вінець горщиків, виготовлених на гончарному кругі, а біля черепа, поруч з

правим вухом,— дротяне мідне посріблене колечко (діаметр 14 мм, перетин дроту 1,9 мм) з кінцями, що заходять один за один, аналогічне за формою кільцею з поховання № 1, але вкрите досить товстим шаром окислу.

Таким чином, розкоп М, закладений на південній околиці Белгорода, показав, що тут був розташований могильник стародавнього міста. Характер похованального обряду свідчить про те, що цей могильник виник у період, коли панівною формою ідеології на Русі вже стало християнство, хоча ще зберігалися і досить мішані язичеські традиції. В усікому разі, це були часи після спорудження захисного валу міста, який за літописом побудовано у Белгороді в кінці X ст. Природно, що незначна кількість розкопаних поховань не може дати достатнього речового матеріалу для абсолютноного датування могильника з визначенням верхньої та нижньої меж його існування. Ряд рис похованального обряду та інвентаря наближає белгородський могильник до рядових поховань київського некрополя, датованих IX—X ст.¹²: поховання на спині у дерев'яній труні, орієнтація кістяків головами на захід, схожі положення рук, наявність вугільно-попільних домішок у засипці. Поряд з цим є і певні відмінності, які вказують на дещо пізніший час: у белгородських похованнях немає типового ще для київських язичницького інвентаря, що суперечить християнським уявленням.— ножів, списів, сокир, кресал тощо. На відміну від київських поховань у белгородських не виявлено ніяких інших підвісних прикрас, крім простих скроневих кілець, причому лише по одному на поховання. Слід нагадати, що саме останню ознаку А. А. Спицін вважав показовою для обряду XII ст.¹³

Отже, могильник, виявлений на розкопі М, слід датувати XI—XII ст. Підтвердженням такого датування є і форма верхнього жіночого одягу з поховання № 6, що являє собою плащевидну накидку, подібну до тієї, яка зображена на фресці «Благовіщення» з Михайлівського собору в Києві (XII ст.). За деякими ознаками (парчеве оформлення коміра, зміщена до лівого плеча застібка та декоративна смужка, що спускається від неї вниз *) це вбрання нагадує і олея Оранти з Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові, також XII ст.¹⁴

Але особливо характерний мотив вишивки, якою прозражений на грудях одяг з поховання № 6 (рис. 5 і 6). До певної міри цей мотив нагадує давньоруський крин, проте він трансформований у типову для слов'ян плетінку, яка у такому вигляді досить часто трапляється вже у XI—XII ст. саме у східних слов'ян. В усікому разі, подібний візерунок є на фрагменті срібної плетінки з Гніздівського кургану, його можна розпізнати і в орнаментації ливарної форми пластинчастого браслета з Києва та на кам'яних капітелях Борисоглібського собору в Чернігові (XII ст.)¹⁵. У процесі дальнього розвитку цей мотив набуває вигляду то чотирипелюсткових розеток, трансформованих у квадрат і переплетених з кругом, як на володимирському браслеті (XIII ст.)¹⁶, то трактується зовсім по-християнськи і перетворюється на розетки-хрести, подібні до тих, які прикрашають епітрафіль московського митрополита XIV ст., де вони вишити перлами¹⁷. Пізніше варіанти цього плетіння, поєднуючись з ромбом, знайдуть своє продовження серед характерних мотивів російської, української та білоруської народних вишивок, виконаних, звичайно, новими матеріалами та технікою.

¹² Каргер М. К. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1959, с. 127—230; Голубева Л. А. Киевский некрополь.—МИА, 1949, № 11, с. 194.

¹³ Спицін А. А. Владимирские курганы.—ИАК, 1905, вып. 15, с. 91.

* Залишки одягу, знайдені у Белгороді, потребують окремого палеоетнографічного аналізу.

¹⁴ Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966, рис. 249, 259.

¹⁵ Там же, рис. 187, 189 (верхній), с. 305.

¹⁶ Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII вв. Л., 1971, с. 17, рис. 15.

¹⁷ Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII вв., с. 86, рис. 118.

Особливо поширюється згадане плетиво у XIV—XVI ст. як прикра-са рукописних монастирських книжок у східних слов'ян. Виходячи з наведених вище фактів, не можна погодитися з беззастережним твер-дженням автора однієї з новітніх праць у галузі російської рукописної орнаментики про те, що цей декор прийшов до нас з рукописами пів-денних слов'ян та з Румунії, де, до речі, він зафікований лише з XIV ст.¹⁸ Заперечення викликає і надана йому назва «балканський

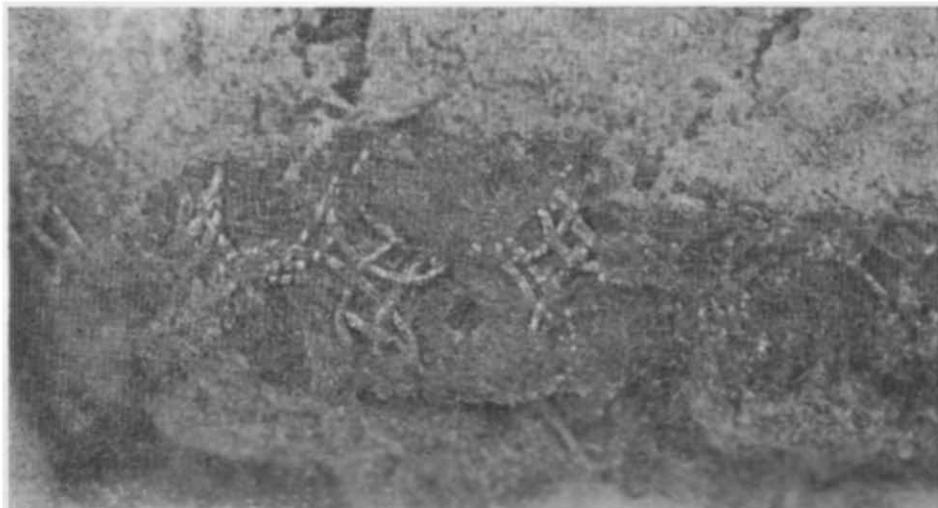

Рис. 5. Фрагмент вишивки золотою ниткою з поховання № 6 (збільшено у 5 разів).

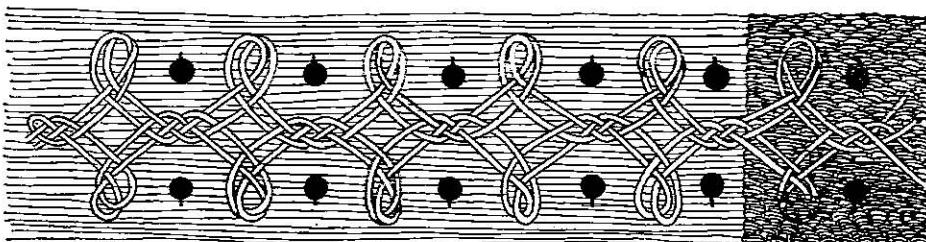

Рис. 6. Реконструкція візерунку і техніка галтування золотою ниткою на тасмі з по-ховання № 6.

орнамент», принаймні якщо брати до уваги не лише церковно-книжну традицію. Але це питання ще потребує спеціального дослідження.

Узгоджуються з нашим датуванням і деякі інші дані, що, зокрема, стосується керамічних фрагментів, знайдених у засипці поховань. Переважно це уламки добре випалених посудин з характерним для того часу профілюванням вінець (рис. 7). Не суперечить даті XI—XII ст. і ступінь контамінації більш давньої та нової обрядності, властивий описаним похованням. Наявність на християнському кладовищі «язиче-ського» очищення поховальної ями і небіжчика вогнем вказує на те, що ідеологічні уявлення, пов'язані з кремаційними вогнищами, були ще живі у свідомості якоїсь частини населення міста. Крім того, від часу тілоспалень, зафікованих на північноруських землях навіть у XI ст.¹⁹, і до часу утвердження християнства на Русі, коли виник могильник, минув уже не такий великий період. Але якщо

¹⁸ Шульгина Э. В. Балканский орнамент.— Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сборник второй. М., 1974, с. 240.

¹⁹ Спицин А. А. Владимирские курганы, с. 97.

похованні № 2 (очевидно, найбільш ранньому) пережитки цих уявлень знайшли ще досить яскравий вираз, то в інших вони відчуваються значно слабіше, і вогнища, що їх супроводжують, асоціюються скоріше з християнською лампадою або надмогильною свічкою, ніж з язичеським ритуалом. У похованні заможної білгородчанки (на нашу думку, більш пізньому) від вогнища залишилася тільки легенька підсипка з попелу як данина традиції.

Незважаючи на незначну кількість розкопаних на Белгородському могильнику поховань, можна вказати на деякі локальні особливості,

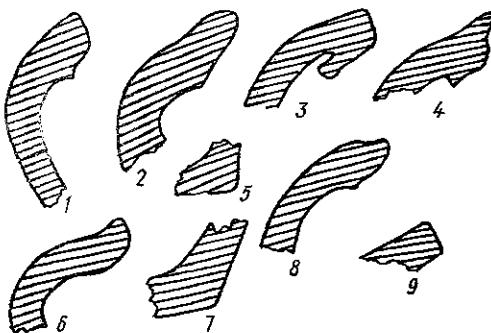

Рис. 7. Фрагменти кераміки з поховань Белгородського могильника:

1, 2 — з поховання № 2; 3, 5 — з поховання № 3;
6, 7 — з поховання № 6; 8, 9 — з поховання № 7.

що спостерігаються як в обряді, так і в інвентарі. Поховальний обряд у Белгороді характеризується наявністю на могильнику залишків ритуальних вогнищ. Засипка могильних ям містить поряд з вугільно-попільними домішками ще й грудочки перепаленої глини. У похованнях Київського могильника траплялась відповідно бита цегла, в древлянських — встромлені в землю навколо скелета зализні цвяхи (вони наявні були, як виняток, і в Києві), а в лівнічноруських — покриття небіжчика берестом, що також заздалегідь і у Києві²⁰.

Локальною особливістю белгородських поховань є і концентрація

основної маси вугільно-попільних домішок не у верхній частині поховання, як це мало місце на Київському могильнику, а в межах таза і кісток ніг. Відсутні тут і характерні для київського некрополя нагромадження колотих кісток тварин²¹.

Що ж до специфіки вбраних з белгородських поховань, то слід ще раз підкреслити наявність у жіночих могилах тільки одного виду скроневих кілець — дротяних, з кінцями, що заходять один за один, і лише по кільчику на поховання. Ці прикраси, як відомо, зважаються типовими для древлян²². У Києві вони зафіксовані лише в трьох випадках: у рядових похованнях № 26 (два кільця ліворуч голови) та № 84, подібному до белгородського поховання № 2 (одне кільце), а також у багатому похованні № 123 (четири золотих, по два з кожного боку голови)²³. У Чернігові такі знахідки трапляються вже тільки в заряду поєднанні як деталь дівочого убора — по одному обабіч голови, а в південно-руських областях їх припадало від одного до 20 на поховання у найрізноманітніших наборах і сполученнях²⁴.

Цікаво також зазначити, що скроневе кільце, знайдене у похованні № 2 Белгородського могильника, більше за розміром і носилося інакше (з лівого боку голови у поєднанні з шкіряною прикрасою), ніж кільця з поховань № 1 і 7 (з правого боку голови, без жодних доповнень). Найімовірніше, вказані відмінності відбивають різний сімейний стан жінок, як це на подібному матеріалі спостерігав Б. О. Рыбаков у Чер-

²⁰ Каргер М. К. Указ. соч., с. 147—149 (поховання 34, 35, 40, 41, 42—43); с. 157, с. 158.

²¹ Каргер М. К. Указ. соч., с. 147—149 (поховання № 34, 35, 37—39, 42—45).

²² Арциховский А. В. Одежда.— История культуры Древней Руси. т. I. М.— Л., 1948, с. 240, рис. 151, 2.

²³ Каргер М. К. Указ. соч., с. 145, табл. IX; с. 152, табл. XI, 1; с. 208, табл. XXVII.

²⁴ Рыбаков Б. А. Столиный город Чернигов и удельный город Вишня. По следам древних культур.— Древняя Русь. М., 1953, рис. на с. 83; Спицин А. А. Владимирские курганы, с. 100, 101.

нігові²⁵. Проте остаточні висновки про характер цих відмінностей у Белгороді можна буде зробити тільки після розкриття більшої кількості поховань та їх палеоетнографічного і антропологічного вивчення. В усікому разі, на даному етапі навіть, здавалось би, просте пояснення (небіжчиця з поховань № 2 була заміжньою, а дві інші — з похо-

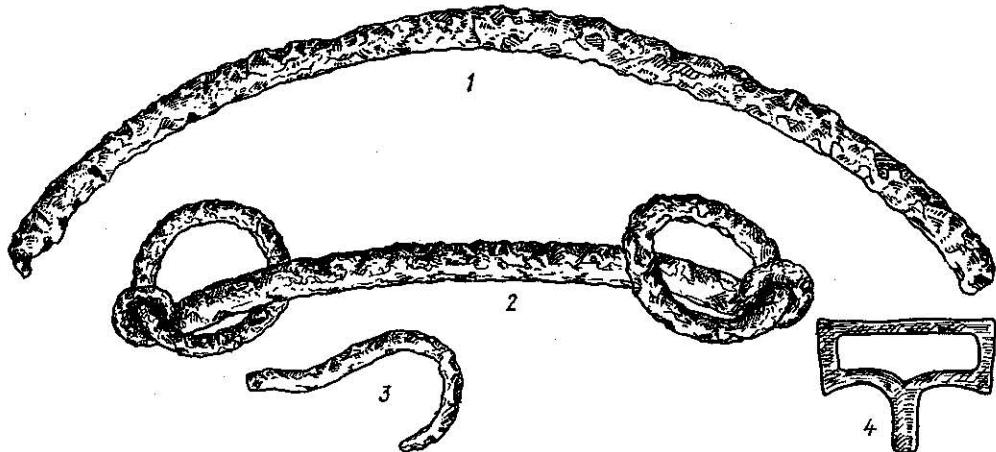

Рис. 8. Знахідки з поховань Белгородського могильника:

1 — шийна гривня з поховання у човні; 2—4 — речі із поховання жінки і конем.

Рис. 9. Тілоспалення у човні

вань № 1 та 7 — неодружені) викликає сумнів у зв'язку з не зовсім чітким розмежуванням вікових показників*.

1975 р. продовжувалися дослідження Белгородського могильника з метою встановлення його розмірів, а також характеру поховань. Було закладено ще кілька розкопів за південним валом Белгорода, далі на захід від розкопа М. Напроти так званого Миколиного горба по вул. Леніна, зразу ж за південним валом посаду, на розкопі М-4 у шти-

* Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 19.

* За визначенням С. І. Круц, поховання № 2 належить жінці 22—25 років так само, як і поховання № 7. Вік небіжчиці з поховання № 1 — 17—22 роки.

ху 2 виявлено велике вогнище з тілоспаленням. Отже, в Белгороді, як і в Києві²⁶, поряд з інгумацією простежено і кремацію.

Ретельне дослідження відкритого вогнища дало змогу встановити, що тут було тілоспалення воїна з жінкою і конем. Біля залишків чоло-ку виявлено велике вогнище з тілоспаленням. Отже, в Белгороді, як вічого поховання знайдено кінські залишки вудила X ст. (рис. 8, 2) зали-ні стрімена та частина рукої меча з емалевим візерунком. Поруч із жінкою лежало шиферне прясло. Вогнище заповнене великою кількістю битих гор-шників X ст., глиняних покришок, корчаг та інших посудин. Траплялися бронзові пряжки, бляшки, різні прикраси, а також численні уламки шиферу, залишні гачки і цвяхи.

Весь знайдений тут ізентар свідчить, що це, певно, поховання дружинника X ст., аналогічне відкритим у Києві, Чернігові та Шестовицях²⁷, які да-туються цим часом. Напевно, над похован-ням був насипаний великий курган, але потім його знесли при спорушенні фортеці у Белгороді в кінці X ст. Можна думати, що на цій території розташо-ваний найдавніший мо-гильник Белгорода, який існував у ранній період історії міста.

Рис. 10. План поховання у човні:

1 — човен; 2 — зольне заповнення.

1976 р. на схід від розкопу М-4, по вул. Леніна, № 4б, закладено розкоп М-5, де виявлено ще одне тілоспалення, яке викликає особливий інтерес, оскільки воно здійснене у човні (рис. 9 і 10). Це поховання знайдене також за південним валом посаду, на тій же лінії, що й описа-не вище (воїна з жінкою і конем), за 100 м на схід від нього. Воно вка-зує на продовження язичницького могильника у цьому напрямку.

Велика овальна яма вогнища заповнена темним жиряком ґрунтом з попелом, вугіллям, кістками тварин та численними дрібними уламка-ми горщиків (вибрано кілька відер), шматками залишків шлаків і пред-метів — ножиків, цвяхів, прикрас тощо. Ретельне дослідження ями дало можливість з'ясувати конструкцію похованальної споруди та особливості

²⁶ Каргер М. К. Указ. соч., с. 127—230; Голубева Л. А. Киевский некрополь.—МИА, 1956, № 11, с. 194.

²⁷ Каргер М. К. Указ. соч., с. 195; Самоквасов Д. Я. Могильные древности северян- ской Черниговщины. М., 1917; Біфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К., 1977, с. 18.

обряду. У матерiku виявлений прямокутний контур розміром $4,70 \times 2,25$ м. Він складався з двох частин: поховальної споруди, що являла собою видовбаний човен, і ритуальної площадки. Остання влаштована у неглибокій (0,2 м від поверхні материка) овальній виїмці вогнища на прямокутному земляному підвищенні, де була ритуальна іжа.

Човен був поставлений у яму, заповнену деревом. У носовій і кормовій частинах він обкладений глиняними валками, які забезпечували йому рівновагу й допомагали підтриманню постійної тяги для горіння в ямі. Валки зберегли форму спалених корми і носа човна (рис. 10). Залишилася також обвуглена частина борту. Зверху поховальний човен було перекрито дерев'яним настилом з перехрещених жердин, залишки яких знайдено при розкопках поховання.

Обряд поховання у човні був поширеній у Давній Русі. Про це свідчать сліди такого поховання у кургані поблизу Дніпровського лиману, залізні заклепки від човнів, знайдені у великому кургані Гніздовського могильника під Смоленськом, а також у курганних насипах південного Приладожжя на р. Рибіжці²⁸. Відоме і літописне оповідання про помсту Ольги, яка наказала закопати древлянських послів живими у човнах, а також описане Ібн-Фадланом спалення руса на кораблі. Такий звичай мав поширення у Східній Європі і не тільки у норманів, а й у інших народів.

Під час розчистки човна виявлено багато кальцинованих людських та тваринних кісток, а також битого посуду Х ст. (у тому числі денце горщика з клеймом у вигляді двозубця, стінки горщиків з червоним розписом). Тут же знайдена залізна шийна гривня, срібне скроневе кільце з дроту, залізний рибацький гачок (рис. 8, 1, 3), металевий зліток (можливо, меч), бронзова скоба, уламки щиферу й інші предмети. Слід зазначити, що срібна шийна гривня трапилась у похованні знатного дружинника у Києві²⁹. Кераміка та інші знахідки датують це поховання Х ст. Таке датування підтверджується і поховальним ритуалом, аналогічним обряду поховань дружинників Х ст. у Києві, Чернігові, Шостовицях тощо.

Продовження території Белгородського могильника простежено на розкопі М-6, закладеного далі на схід, вздовж південних валів посаду. Тут виявлено ще п'ять інгумаційних поховань, де кістяки лежали на спині, головою на захід, з витягнутими ногами і руками, покладеними на грудях. Своєрідне поховання № 3, парне — з двома дитячими черепами. В усіх похованнях кістки дуже пошкоджені. Обряд має такий же характер, як і у попередніх випадках (розкоп М). Це ще раз свідчить, що могильник стародавнього Белгорода розташувався за південними валами дитинця і посаду міста. При розчистці поховань на розкопі М-6 знайдені срібні й бронзові скроневі кілья, персні, дві залізні й одна бронзова португейні пряжки, залізні пвяхи від труни. Траплялися уламки горщиків з манжетоподібними віннями. Всі знахідки датують це поховання XI—XII ст.

Відкриття Белгородського могильника, наявність у ньому поховань з матеріалами різного культурно-побутового призначення, в тому числі із залишками одягу, на підставі яких можна відновити навіть його крій, спосіб носіння та художнього оформлення,— все це обґрунтуете необхідність його дальнього палеоетнографічного вивчення. Такі дослідження збагатятимуть науку новими фактами з історії та культури Давньої Русі.

²⁸ Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения.— История культуры Древней Руси, т. 1. М.—Л., 1948, с. 286, 287.

²⁹ Каргер М. К. Указ. соч., с. 167.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА,

Я. П. ПРИЛИПКО

**Древнерусский могильник
Белгорода Киевского
(Исследования 1974—1976 гг.)**

Резюме

В 1974—1976 гг. археологические экспедиции Киевского университета проводили раскопки могильника Белгорода Киевского. Установлено его местонахождение за южными валами детинца и посада, вскрыто 22 древних погребения. Большая часть из них представляет вытянутые на спине ингумационные захоронения, ориентированные на запад, характеризующиеся христианским обрядом, но с пережитками языческих традиций. В них обнаружены фрагменты хорошо прокаленной керамики, железные кованые гвозди от гробов, проволочные перстневые кольца, остатки кожаного головного убора, а также фрагменты одежды, позволяющие реконструировать ее покрой, способ ношения и художественного оформления. Благодаря этим находкам такие ингумационные погребения датируются XI—XII ст. Они свидетельствуют также и о некоторых локальных культурно-бытовых особенностях убранства и обряда.

Впервые открыты два погребения с трупосожжением. Одно из них принадлежало воину, похороненному с женщиной и конем, а второе — также воину, погребенному в ладье. Среди инвентаря было много битой посуды, железных и бронзовых предметов X ст. Характер обоих трупосожжений аналогичен погребениям дружиинников в Киеве, Чернигове, Шестовицах и Гнездове.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК,
Д. Ю. НУЖНИЙ

Неолітична стоянка Прибірськ 3 на Київщині

1976 р. за дорученням Київської обласної секції Товариства охорони пам'ятників історії та культури Л. Л. Залізняк проводив археологічне обстеження долин рік Тетерів та Здвиж. Активну участь у цій роботі брали члени археологічного гуртка при Раді молодих вчених та відділі кам'яного віку ІА АН УРСР. У результаті розведок було відкрито кілька нових мезолітичних та неолітических пам'яток. Найбільш виразна колекція крем'яних виробів була зібрана гуртком під керівництвом Д. Ю. Нужним, В. Н. Степанчуком та іншими на стоянці Прибірськ 3, розташованій за 2,5 км на південний схід від с. Прибірськ Іванківського р-ну Київської обл.

Привертає увагу незвичайна топографія стоянки. Всі нині відомі мезонеолітичні пам'ятки Київського Полісся пов'язані з краєм верхньої назаплавної тераси або піщащими підвищеннями у їх заплаві. Стоянка Прибірськ 3 розташована на плато лівого берега р. Тетерів, за 3 км від річки. Тут у рельєфі простягнується заповнена торфом западина розміром 800×300 м, оточена відставим візвишеннем висотою 2–3 м. Це урочище має назву Чисті болота і до осушення тут було озеро. Піски по його берегах інтенсивно розвівалися, а зараз вони заасфальтовані соснами. Кремінь зібраний у видувах південно-східного берега озера, де з його виліває струмок у напрямку до р. Тетерів. Площа стоянки дорівнює приблизно 200×50 м. Підйомний матеріал збирався зі східної, центральної і західної її частин і був запінений окремо (відповідно) Прибірськ 3а, 3б, 3в). На площі стоянки закладено 4 шурфи, але культурний шар виявити не вдалося. Він, очевидно, значною мірою (якщо не повністю) був занесений видувами.

Вивчення комплексу Прибірськ 3 дає можливість вважати його відносно чистим, а тому розглядати як єдине ціле.

Для виготовлення знарядь праці мешканці стоянки використовували місцевий східноволинський кремінь сірих та жовтих відтінків. У колекції Прибірськ 3 налічується 1543 кремені. Індекс пластинчастості, враховуючи знаряддя на пластинах, становить 13%. Пластини середніх, рідше великих розмірів. Огранування досить неправильне. Виробів із вторинною обробкою 200 екз. (12,2% комплексу).

Для набору мікролітів характерне переважання трапецій високої форми (рис. 17, 18). Виразною серією представлені власні високі трапеції, виготовлені з перетинів пластин (рис. 8–12, 14), та малі транше-трапеції високої форми, виготовлені з відщепів (рис. 2–7, 18). У комплексі відсутні низькі трапеції, а серія середньовисоких незначною мірою відрізняється від високих (рис. 13, 15–17). Ці вироби часто мають один бік неретушованій (рис. 5, 9–11, 17) або ретушованій частково (рис. 2, 7, 16). Найчастіше крута чи напівкрута ретуш має напрямок з черевця на спинку, але трапляються і нанесена зі спинки (рис. 4), й зустрічна (рис. 3). Привертає увагу трапеція, оброблена двобічною пологою ретушшю, що заходить на спинку (рис. 1), а також пластина з тупо скощеним кінцем, що, можливо, являє собою незакінчений трапецією.

Серед мікролітів стоянки є уламок пластиинки та вістря з притуленим краєм (рис. 19, 20). Мікрорізці Прибірська 3, імовірно, належать до відходів виробництва мікролітів (рис. 21–23). Знайдено також два черешкові наконечники стріл. Один пост-свідерський на пластиині (рис. 24), другий виготовлений у первинного відщепа з частково двобічним ретушуванням по краях (рис. 25).

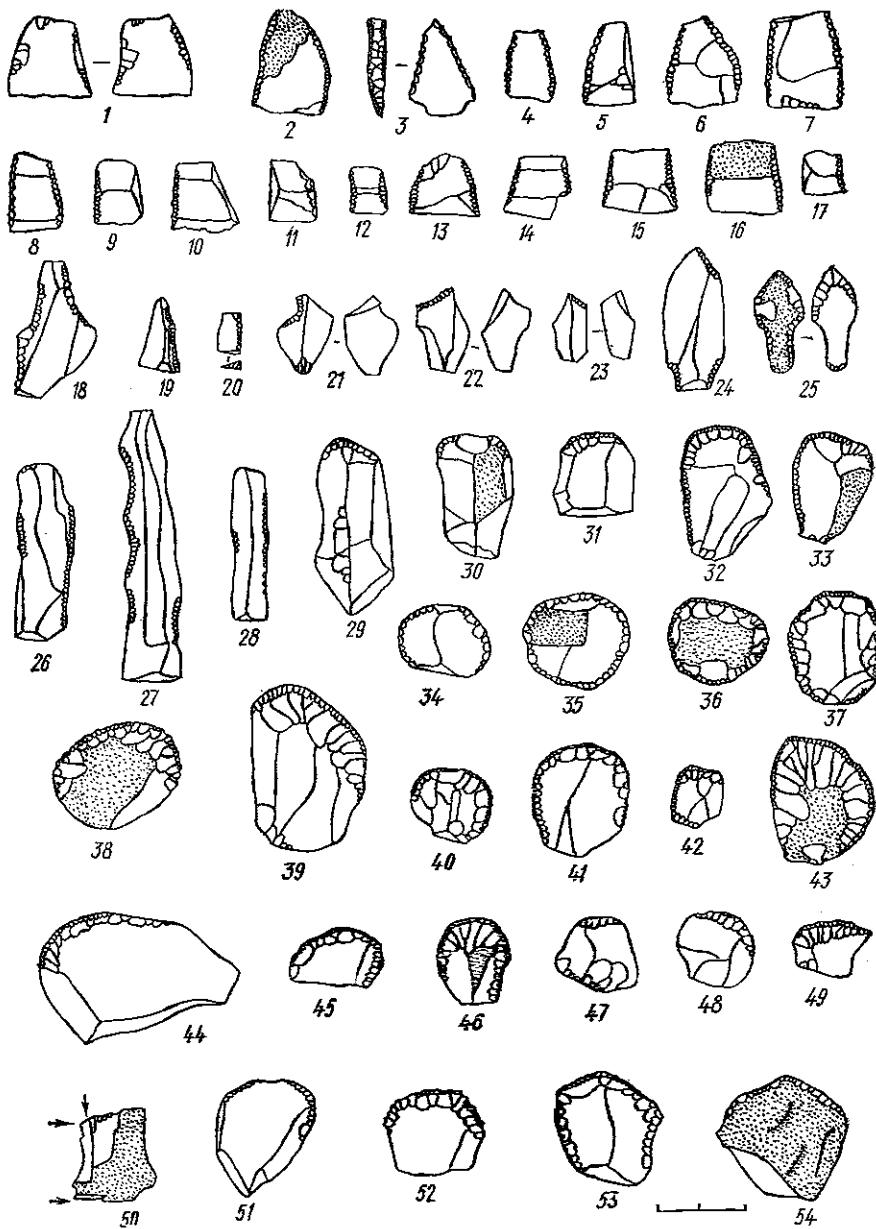
Найчисленніші знаряддя Прибірська 3 — скребки. Їх у колекції налічується 67, що становить 34% виробів із вторинною обробкою. Домінують скребки неправильної форми на відщепі (рис. 44–49, 51–54), меншу роль відіграють пілокруглі (рис. 34–43), ще менш виразна серія кінцевих. Вони досить неправильної форми, часто ретуш заходить на край заготовки (рис. 29–33). Четверта частина скребків оброблена пологою, майже хвилястою ретушшю (рис. 38, 39, 43, 46).

Різів всього п'ять. Вони виготовлені на відщепах, неправильні й невиразні (рис. 50).

У колекції наявні також ретушовані пластиини (рис. 26, 28), анкоші (рис. 27), відщепи з ретушшю та відбійники з кристалічних порід.

Матеріали стоянки Прибірськ 3 мають багато спільногого з неолітичними комплексами Київського Полісся — Тетерів 6, Гавронщина, Бородянка 46¹, де була знайдена

¹ Залізняк Л. Л. О мезолітических и неолітических памятниках долини Здвиж.—АО 1974 г. М., 1975, с. 280—281.

Крем'яний інвентар стоянки Прибірськ 3:

1—18 — трапеції; 19—20 — пластинки з притупленим краєм; 21—23 — мікрорізці; 24—25 — наконечники стріл; 26, 28 — пластинки з ретушшю; 27 — анкош; 29—49, 51—54 — скребки.

Типологічний список виробів стоянки Прибірськ 3

Трапеції високі (рис. 8, 12, 14)	6
Трапеції малі трапіце (рис. 2—7, 18)	7
Трапеції середньовисокі, що наближаються до високих (рис. 3, 15—18)	5
Трапеції з ретушшю, що заходить на спинку (рис. 2)	1
Уламки трапецій	6
Пластинки з притупленим краєм (рис. 19, 20)	2
Вістря стріл на пластинах (рис. 24, 25)	2
Мікрорізці (рис. 21—23)	7
Пластиники з тупо скосеним кінцем	1
Скребки кінцеві на пластинах атипові (рис. 29)	3

Скребки кінцеві за відмінами аттизові (рис. 30, 31)	6
Скребки кінцеві за відмінами з ретушюю, що заходить на край (рис. 32, 33)	4
Скребки підокруглі (рис. 34—43)	11
в тому числі стебла-різаки	7
Скребки неправильні	43
в тому числі скребки-різаки	11
Різці кутові на відмінах	4
Різці кутовий на відміні, волнистий (рис. 50)	1
Пластини з ретушюю (рис. 26, 28)	14
Пластини з високометричною ретушюю	15
Анкоши за відмінами (рис. 27)	4
Відщепи з ретушюю	41
Нуклеусові оброблені лампи	30
Пластини	250
Відщепи та уламки	1108
Всього	1543

неолітична кераміка. Але в комплексі Прибірська є ряд пізніших рис (трапеції з ретушлю, що заходить на спинку, скребачки-різаки, хвиляста ретуш на ляжках виробів). Останні виразно представлені в колекції з Микільської Слобідки 4, де трапеції з ретушлю, що заходить за спинку, супроводжуються пізньонеолітично-енеолітичними формами (крем'яні сокири з шліфованим лезом, одноплощинні нуклеуси, аналогічні трипільським тощо) *. Зв'язує комплекс Прибірська 3 та Микільської Слобідки 4 й набір скребачок (неправильних та підокруглих) на відщепах. У колекціях Гавронщини, Бородянки 46, Тетерева 6 домінують кінцева скребачка на відщепі.

Таким чином, стоянка Прибірськ 3 датується неолітом. Відсутність кераміки у комплексі, напевно, пояснюється несприятливими умовами її збереження у піску.

Набір розглянутих крем'яних виробів досить характерний для неолітичних пам'яток Київського Полісся. Серед геометричних мікролітів переважають трапеції високої форми, часто на відщепах, досить недбало оформлені. У невеликій кількості, як правило, трапляються мікропластинки з притупленим краєм та постсвідерські вістря стріл. Значного розвитку досягла техніка мікрорізця. Макроліти бувають рідко і не в кожному комплексі. Індекс пластиначастості 10—15 %.

Всі ці риси відрізняють неоліт Київського Полісся від неоліту півдня України, що значною мірою склався на базі кукарської мезолітичної культури, та від неолітичних пам'яток Житомирського Полісся. Останні, хоча мають ряд спільних ознак з відповідними матеріалами Київського Полісся, відрізняються насамперед значним розвитком макролітичної техніки (стоянки хут. Тетеревський, гирло Злобича, Моства, уроч. Піщане, верхні шари).

Враховуючи незвичайну топографію стоянки Прибірськ 3, дослідникам мезоліту та неоліту поліських районів України слід звернути увагу на пошуки пам'яток не тільки до берегах річок, але й поблизу верхніх боліт та озер.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АМ ХДУ
АО
АП
АСГЭ
ВДИ
ВХДУ
ДП
ЗОАО
ЗООИД
ИА АН СССР
ИАК
ИГАИМК
- КСИА АН СССР
КСИА АН УССР
КСИИМК
- КСОГАМ
- МАСП
МИА
ОАК
ПСРЛ
ПСА
РАЖ
СА
САИ
Смела II, III
- Труды АС
Труды ГИМ
ХІМ
ААН
АМ
AJA
IPE
RE
- SCIV
SCIVA
- Археологічний музей Харківського державного університету
— Археологические открытия
— Археологічні пам'ятки УРСР
— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
— Вестник древней истории
— Вісник Харківського державного університету
— Древности Приднепровья
— Записки Одесского археологического общества
— Записки Одесского общества истории и древностей
— Институт археологии АН СССР
— Известия Археологической комиссии
— Известия Государственной академии истории материальной культуры
— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
— Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея
— Материалы по археологии Северного Причерноморья
— Материалы и исследования по археологии СССР
— Отчет Археологической комиссии
— Полное собрание русских летописей
— Проблемы скіфской археологии
— Российский антропологический журнал
— Советская археология
— Археология СССР. Свод археологических источников
— А. А. Бобрицкий. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смели, т. II, 1894; т. III, 1901
— Труды Археологического съезда
— Труды Государственного Исторического музея
— Харківський історичний музей
— Acta Archeologica Hungarica
— Archeologia Moldovei
— American Journal of Archaeology
— Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini
— Pauly-Wissoww, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
— Studii și cercetări de istorie veche
— Studii și cercetări de istorie veche și arheologie.

ЗМІСТ

Статті

Збенович В. Г. Періодизація та хронологія раннього Трипілля	3
Скржинська М. В. Опис Північного Причорномор'я в «Периплі ойкумені» псевдо-	25
Скілака і «Періегесі» псевдо-Скімна	25
Пузікова А. І. (Москва) Вуздечкові набори з Воронезьких курганів	38

Публікації та повідомлення

Грибович Р. Т. (Львів) Мезолітична стоянка Нобель I на Волині	53
Бородулін В. Г. (Харків) Скарб крем'яних знарядь з с. Коропове на Харківщині	63
Дяченко О. Г. Пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця	66
Шрамко Б. А. (Харків) Ранньосередньовічне поселення в Більську	74
Козловський А. О. Нові дослідження давньоруського поселення у Дніпровському Надпоріжжі	79
Шовкопляс Г. М. Давньоруські писанки	92
Мезенцева Г. Г., [Прилипко Я. П.] Давньоруський могильник Белгорода Київсько- го (Дослідження 1974—1976 рр.).	98

Охорона археологічних пам'яток

Залізняк Л. Л., Нужний Д. Ю. Неолітична стоянка Прибірськ 3 на Київщині	111

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Збенович В. Г. Периодизация и хронология раннего Триполья	3
Скржинская М. В. Описание Северного Причерноморья в «Перипле ойкумены» псевдо-Скилака и «Периэгесе» псевдо-Скимна	25
Пузикова А. И. (Москва) Уздечные наборы из Воронежских курганов	33

Публикации и сообщения

Грибович Р. Т. (Львов) Мезолитическая стоянка Нобель I на Волини	53
Бородулин В. Г. (Харьков) Клад кремневых орудий из с. Коропово на Харьковщине	63
Дьяченко О. Г. Памятники черняховской культуры в бассейне Северского Донца	66
Шрамко Б. А. (Харьков) Раннесредневековое поселение в Бельске	74
Козловский А. А. Новые исследования древнерусского поселения в Днепровском Надпорожье	79
Шовкопляс А. М. Древнерусские писанки	92
Мезенцева Г. Г., [Прилипко Я. П.] Древнерусский могильник Белгорода Киевского (Исследования 1974—1976 гг.)	98

Охрана археологических памятников

Зализняк Л. Л., Нужный Д. Ю. Неолитическая стоянка Прябирск 3 на Киевщине	111

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

35

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченюю радиою Інституту археології АН УРСР

Редактор А. О. Золотарєва. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори Л. П. Осьмушникова, В. М. Божок.

Інформ. бланк № 3740.

Здано до набору 05.05.80. Підписано до друку 19.09.80. БФ 01106. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Міл. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 10,15. Обл.-вид. арк. 10,14. Тираж 1000 пр. Зам. 1151. Ціна 1 крб. 50 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, ГСН, Реміна, 3.

Отпечатано с матриц республиканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР, 292057, Киев, ул. Довженко, 3 в областной книжной типографии Львовского областного полиграфиздата, Львов. Стефаніка, 11. Зак 3858.

1 руб. 60 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»